

SZKOLNA I GMINNA
KRONIKA
DZIEJ PARAFII
WIELOWIES

*Byłym, obecnym, przyszłym
Uczniom i Nauczycielom
wielowiejskiej szkoły powszechnej*

Recenzja i konsultacja merytoryczna
Ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor

SZKOLNA I GMINNA KRONIKA
PARAFII WIELOWIEŚ

Przedślowie i Wprowadzenie
Ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor

Przekład i przypisy
Paweł Pachciarek

GMINNY OŚRODEK KULTURY
Wielowieś 2024

Tytuł oryginału

Schul und Gemeinde Chronik der Parochie Langendorf

© Przekład i przypisy Paweł Pachciarek, 2024

© for the Polish edition Gminny Ośrodek Kultury, Wielowieś 2024

Układ typograficzny i opracowanie techniczne

Dobór i układ materiału graficznego

O sposobie prezentacji przekładu *Kroniki*

O *Kronice*

O przekładzie

Spis i opis ilustracji

Wykaz osób

Wykaz miejscowości

Literatura

Paweł Pachciarek

Redakcja i korekta

Monika Rosenbaum

ISBN 978-83-967326-3-7

PRZEDSŁOWIE

Zachęta rejencji opolskiej z 1864 roku do pisania kronik szkolnych miała na celu utrwalenie dla potomności historii edukacji młodego pokolenia, wychowywanego na dobrych obywateli państwa pruskiego. Miała być świadectwem, że państwo troszczy się o wszystkie dziedziny życia społecznego, począwszy od urodzenia, po kres życia każdego człowieka. To właśnie w tym samym czasie państwo przejęło dokumentowanie życia wszystkich obywateli w urzędach gminnych, które w swoich rejestrach odnotowywały urodzenie nowego członka społeczności państwowej, zawarcie przez niego ślubu oraz jego śmierć. To, co dotychczas leżało w gestii Kościoła, stało się istotnym elementem życia państwowego. Nauczyciel – wychowawca młodego pokolenia, dotychczas będący członkiem społeczności kościelnej, najczęściej łączący swe funkcje ze służbą w parafii jako organista – stał się urzędnikiem państwa.

Szkolna i gminna kronika parafii Wielowieś, spisana po 1864, roku jest tego oczywistym przykładem. Znajdujemy w niej wię-

cej wiadomości o szkole podporządkowanej gminie, rejencji, państwu pruskiemu, niż o parafii, z którą dotąd niepodzielnie była związana. Formalnie nadal nazywała się jeszcze szkołą katolicką, dotychczas ściśle związaną z miejscową parafią, szerzej z Kościołem, ale faktycznie będącą teraz częścią wielkiego organizmu państwowego z właściwymi dla niego metodami i celami.

Szkolna i gminna kronika parafii Wielowieś jest świadectwem kolejnych etapów w historii wychowywania i kształtowania dzieci na Górnym Śląsku najpierw podług regulacji ustawodawczych w Prusach (Królestwie Prus), później w Republice Weimarskiej, w końcu w Trzeciej Rzeszy. Już tylko z tej racji należy uznać wielowiejską kronikę szkolną za szczególnie ważny dokument tworzenia i wdrażania w procesie edukacyjnym takich modeli kształtowania przez państwo swych obywateli, które odpowiadałyby zwłaszcza jego politycznym ideałom.

Szkolna i gminna kronika parafii Wielowieś jest tym cenniejszym dokumentem opisywanych w niej czasów, że odnotowuje także wiele ważnych wydarzeń z życia gminy, dla których poznania i badania stanowi nie tylko inspirujące, ale często też jedyne źródło. Warto ją zatem czytać ze szczególną uwagą i rozpoznawać historyczną rzeczywistość, kryjącą się za jej niekiedy bardzo oszczędnymi słowami.

Mając to wszystko na uwadze należy wyrazić uznanie dla władz gminy za pomysł i realizację wydania *Szkolnej i gminnej kroniki parafii Wielowieś*, wiążące się z niemałymi trudnościami organizacyjnymi i finansowymi. Zwłaszcza w obecnych niełatwych czasach. Należy jednak mieć nadzieję, że przedsięwzięcie to przyczyni się do ożywienia i wzmocnienia więzi całej wspólnoty wielowiejskiej ze swą Małą Ojczyzną i jej historią.

Ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor

WPROWADZENIE

Mianem kroniki zwykło określać się dzieło historyczne, które opisuje wydarzenia w porządku chronologicznym. Kroniki były jednym z najbardziej typowych dla średniowiecza dzieł historycznych. Powstawały w zaciszu murów klasztornych, często na zamówienie panującego władcy, którego życie i dzieła miały służyć dla potomności. Odrodzenie tego gatunku historycznego nastąpiło w okresie Oświecenia. W przeciwieństwie do czasów średniowiecznych w Oświeceniu pojawiła się myśl dokumentowania wszelkich wydarzeń związanych z instytucjami państwowymi, w tym przypadku ze szkołą jako organem, który był jednym z istotnych elementów polityki państwa.¹

Tak zwana kronika szkoły i gminy w Wielowśi, czyli *Schul und Gemeinde Chronik der Parochie Langendorf*, ma dosyć złożoną budowę. Jej pierwsza część obejmuje historię szkoły i gminy Wielowieś od 1800 roku, a kończy się opisem wydarzeń na tere-

¹ E. Kupfer, *Schul-Verordnungen der Königlichen Regierung zu Oppeln*, Breslau 1892, s. 264.

nie szkoły około 1878 roku. Po tym roku, wraz ze zmianą autorów wpisów, rozpoczyna się w miarę uporządkowany opis wydarzeń z dziejów szkoły, gminy i parafii. Począwszy od 1903, roku staje się ona klasycznym usystematyzowanym w układzie rocznym dziełem, które można nazwać kroniką w pełnym znaczeniu tego słowa. Tak więc *Schul und Gemeinde Chronik der Parochie Langendorf* pisana była przez kilku autorów i do początku XX wieku w fragmentach jest zaburzonym, luźnym opisem różnych wydarzeń z historii szkoły, gminy, przetykanych często życiorysami nauczycieli. Jej pierwsza część została napisana przez Antona Zimmermanna, nauczyciela zatrudnionego w szkole w Wielowosi 13 maja 1836 roku. Sądząc po charakterze pisma wpisów do *Kroniki*, jej autor zakończył pisanie dziejów szkoły około 1878 roku. Zakładając, że powstanie *Kroniki* było odpowiedzią na zalecenia władz szkolnych, nakazujących rozporządzeniem rejencji opolskiej z dnia 12 grudnia 1864 roku prowadzenie kronik w szkołach rejencji opolskiej, można postawić hipotezę, że Anton Zimmermann rozpoczął zbieranie materiałów do *Kroniki* po 1864 roku, założył ją w czerwcu 1868 roku, a zakończył swe wpisy w 1886 roku (data ostatniego wpisu jego autorstwa). Po nim prowadzenie *Kroniki* przejął nauczyciel Bartelt, zatrudniony w wielowiejskiej szkole w 1878, a od 1 grudnia 1886 roku jej pierwszy nauczyciel.

Sprawę ustawowego uregulowania oświaty ludu podjął król pruski Fryderyk II po aneksji Śląska w 1742 roku. 12 sierpnia 1763 roku król pruski podpisał General-Landschul-Reglement – akt prawny regulujący zasady funkcjonowania szkolnictwa ludowego w Prusach. Zawarte w nim postanowienia normowały program nauczania i wychowania w szkołach ludowych, który w następnych latach uległ tylko niewielkiej modyfikacji. Obo-

wiązek powszechnej edukacji ludu, rozpoczynającej się już w wieku dziecięcym, został w Prusach wprowadzony w 1717 roku i obowiązywał na nowo zdobytych terenach Śląska po 1742 roku. Problemem, zwłaszcza na wsi, było powszechne zatrudnienie dzieci, zwłaszcza w okresie wiosennymi letnim, w gospodarstwach domowych. Chcąc umożliwić dzieciom chłopskim uczęszczanie do szkoły, ustawodawca pruski nakazywał gminom zatrudnienie pastucha lub ustalanie kolejności w pasaniu bydła przez nieletnich.

Na terenie anektowanego przez Prusy Śląska organizacja oświaty ludowej została zlecona opatowi augustianów z Żagania, Ignacemu Felbigerowi. Przygotowana przez niego ustawa z 3 listopada 1765 roku przewidywała obowiązek szkoły dla dzieci od 6 do 13 roku życia, zastrzela przymus szkolny oraz wprowadzała surowe kary za jego nieprzestrzeganie. Na rodziców nieposylających dzieci do szkoły nałożono kary pieniężne w wysokości podwójnej opłaty za naukę.

Sprawy szkolne podejmowało również *Powszechne Prawo Krajowe (Allgemeines Landrecht)* wydane w 1794 roku. W dziedzinie oświaty ludu *Allgemeines Landrecht* nie przyniosło żadnych istotnych zmian. Zrobiono jednak krok naprzód w kierunku upaństwowienia szkolnictwa. Uznano szkoły wszystkich typów, nie wyłączając ludowych, za zakłady państwowe, dostępne dla wszystkich dzieci bez różnicy wyznania. Utrzymano istniejący obowiązek szkolny, zezwolono jednak na naukę prywatną. Utrzymanie szkoły i nauczyciela pozostawiono nadal w gestii społeczeństwa, bo zaledwie tylko trzecią część kosztów utrzymania szkół ponosiło państwo.

Po zajęciu Śląska przez Prusy król Fryderyk II przyjął, że reformując system szkolny, należy myśleć o wychowaniu dzieci

wiejskich na przyszłych wiernych i rzetelnych rzemieślników. Młodzież miała porzucić zamiary kontynuowaniu nauki w szkołach wyższych. Przez pierwsze dekady po zajęciu Śląska tylko cystersi w Rudach przygotowywali przyszłych nauczycieli. W 1744 roku rozpoczęli kształcenie nauczycieli na kilkutygodniowych kursach. Przez kilka lat, w latach 1766–1769, podobne kursy prowadziło otwarte seminarium w Raciborzu, które jednak upadło ze względu na wprowadzenie czesnego za naukę. Przez jakiś czas kandydatów na nauczycieli kształcono na kilkutygodniowych kursach organizowanych przez Felbigera w Żaganiu. Później powstały seminaria nauczycielskie we Wrocławiu, w Bystrzycy i Raciborzu.

W 1801 roku opublikowano *Regulamin szkolny dla niższych szkół katolickich w miastach i na wsi* dla Śląska oraz hrabstwa kłodzkiego. W regulaminie została wzmocniona pozycja nauczyciela, z tym jednak, że każdy chętny na to stanowisko musiał bezwzględnie ukończyć seminarium nauczycielskie. W ustawie z 1801 roku uposażenie nauczycieli, dotąd wynagradzanych bezpośrednio przez gminę i parafie gotówką i naturaliami, zastąpiono pensją i deputatem wypłacanymi przez władze powiatowe. Do szkoły wprowadzono czynnik kontrolny w postaci tzw. zarządu szkolnego. Przy władzach rejencji powstały komisje, mające bezpośredni wpływ na obsadę stanowisk w szkołach, których państwo było patronem, oraz mogące zatwierdzić nauczycieli tam, gdzie patronem była inna osoba. Ustawa z 1801 roku gwarantowała wyznaniowy charakter szkoły, tzn. w szkołach katolickich zatrudniany był wyłącznie nauczyciel katolik. Jeśli w szkole, należącej do parafii katolickiej, władze zatrudniały z różnych powodów nauczyciela ewangelika i zobowiązywały do uczęszczania do niej dzieci ewangelików, to taką szkołę nazywano symultanną.

Przełożonym nauczyciela był miejscowy proboszcz, który przynajmniej raz w tygodniu miał obowiązek wizytować szkołę. W powiecie nadzór nad szkołami powierzano inspektorom, którzy nie musieli – jak się później okazało – rekrutować się z grona dziekanów. Szkoły podlegały więc podwójnemu nadzorowi, ale ustawa nie określała dokładnie kompetencji organów do tego powołanych. Do zarządu szkoły włączono przedstawicieli rodziców. Władza duchowna miała prawo mianować nauczyciela, informując o swej decyzji kompetentne władze świeckie. Jeszcze jedno ważne ustalenie: pobory kościelne, jakie miał otrzymywać nauczyciel, będący jednocześnie organistą, zostały wliczone do pensji nauczycielskiej.

Władza państwowa przejęła nadzór nad szkołą. Kwestię utrzymania nauczyciela i szkoły pozostawiła parafii i gminie, sama zaś zatrzymała dla siebie prawo dystrybucji środków zgromadzonych na cele szkolne. Jedyną korzyścią płynącą z reformy był nacisk władz państwowych na dominium (patrona), aby regularnie płaciło ono należną część na utrzymanie szkoły. Przejęcie inicjatywy przez państwo sprawiło, że kwestie dotyczące utrzymania szkoły i nauczyciela zostały wprawdzie uporządkowane, lecz w zamian rodzicom odebrano bezpośrednią odpowiedzialność za wykształcenie, a pośrednio także za wychowanie ich dzieci. To, co było kiedyś naturalną potrzebą i koniecznością – zapewnienie dzieciom wykształcenia i wychowania – stało się prerogatywą państwa. Ten ważny obszar życia społecznego stał się odtąd domeną polityków i urzędników.

Nałożono również na nauczycieli narodowości polskiej obowiązek wykazania się znajomością języka niemieckiego. Był to jeden z podstawowych warunków uzyskania pracy w szkole. Nadmienić należy, że nadzieje króla na szybkie zgermanizowa-

nie ludności polskiej za pomocą szkoły okazały się płonne. Mimo nakazów ludność polska nie znała języka niemieckiego.

Kontrolę nad szkolnictwem przejęło państwo na mocy ustaw i rozporządzeń. Wymagano, aby izba szkolna była jasna i dostosowana do liczby dzieci. W przypadku gdy szkoła zatrudniała kilku nauczycieli, autor regulaminu domagał się dla każdego oddzielnego pomieszczenia na naukę. O wyposażenie szkoły w odpowiedni sprzęt i pomoce troszczyć się musieli rodzice i właściciele ziemscy bez względu na wyznanie. W dążeniu do poprawy stanu szkolnictwa ludowego zwrócono w ustawie baczniejszą uwagę na przygotowanie zawodowe nauczycieli. Postulowano, by kandydaci do pracy w szkole ludowej posiadali świadectwo ukończenia seminarium nauczycielskiego lub zaświadczenie, stwierdzające pomyślnie zdany egzamin z umiejętności prowadzenia lekcji, gry na organach, śpiewu kościelnego oraz znajomości języka polskiego i niemieckiego. Program nauczania obejmował metodykę poszczególnych przedmiotów szkoły ludowej, hospitacje lekcji prowadzonych przez wykładowców seminarium i samodzielne zajęcia z dziećmi.

Katechizm był podstawowym źródłem doktryny katolickiej, dzięki któremu przeciętny katolik dowiadywał się, w co powinien wierzyć. Przekazywaniem tego zasobu wiedzy zajmowała się przede wszystkim rodzina, a w sposób sformalizowany szkoła w czasie lekcji religii (*katechetischer Unterricht*) oraz historii biblijnej, w wymiarze dwóch godzin tygodniowo na każdy z tych przedmiotów. W szkole pruskiej przekazywaniem wiadomości katechetycznych w zakresie historii biblijnej zajmował się głównie nauczyciel, będący jednocześnie organistą. Natomiast nauka przygotowawcza do sakramentów oraz przekaz prawd katechizmowych należały do duchownych. Coraz większa liczba szkół,

często oddalonych od kościoła parafialnego, sprawiała, że także nauk katechizmowych udzielał nauczyciel, czyli osoba świecka. Nigdy jednak nie doszło do takiej sytuacji, aby przygotowaniem do I spowiedzi i I Komunii świętej zajmował się świecki nauczyciel. Przygotowanie do sakramentów odbywało się w cyklu dwuletnim: osobno przygotowywano do I spowiedzi, osobno do I Komunii świętej, a katecheza trwała kilka miesięcy w ciągu roku: od października do Wielkanocy.

Nowy etap w historii szkolnictwa na Śląsku rozpoczął się w czasie tzw. kulturkampfu. Od 11 marca 1872 roku zaczęła obowiązywać ustawa, która w paragrafie 1 stanowiła: państwo nadzoruje wszystkie publiczne i prywatne ośrodki nauczania i wychowania, a w paragrafie 2: władze państwowe mianują lokalnych i powiatowych inspektorów szkolnych. Krótka ustawa, ale brzemenna w skutki. Władze kościelne straciły prawo mianowania inspektorów powiatowych, a proboszczowie, dotąd będący z reguły lokalnymi inspektorami na terenie swej parafii, w każdej chwili mogli zostać z tych urzędów odwołani. Faktycznie w ślad za tym na Śląsku duchownych masowo usuwano ze stanowisk inspektorów szkolnych. W ich miejsce władze oświatowe powoływały osoby świeckie, wybierając je spośród lokalnych urzędników różnych szczebli oraz zawodów, którzy niejednokrotnie z pracą w szkole mieli niewiele wspólnego.

Rozporządzeniem rejencji opolskiej z 20 września 1872 roku język niemiecki zapanował właściwie niepodzielnie w nauczaniu religii (katechezie szkolnej) oraz historii biblijnej w szkole. Władze pozostawiły możliwość używania języka polskiego tylko w kontaktach z dziećmi I klasy szkoły elementarnej. W odpowiedzi na liczne zapytania duchowieństwa, dotyczące charakteru bardzo ważnego duszpastersko przygotowania do I spowiedzi,

rejencja opolska 24 lipca 1875 roku przekazała powiatowym inspektorom szkolnym następujące wskazówki: 1. Nauka do I spowiedzi, jeśli nie jest traktowana jak zwykły przedmiot w programie szkolnym, zachowuje charakter kościelny i podlega wyłącznie nadzorowi duchowieństwa. Korzystanie w trakcie tej nauki ze szkolnych pomieszczeń jest niedozwolone dla tych duchownych, którzy zostali wyłączeni z kierowania nauką religii w szkole. 2. Nauka do I spowiedzi ma charakter prywatny, ale jeśli rodzice sobie tego życzą, to może być wprowadzona do pomieszczeń szkolnych, ale wtedy podlega kontroli ze strony państwa.

Odpowiedzią duchowieństwa na te restrykcje była organizacja nauki religii (katechizmu) w pomieszczeniach kościelnych. Okazało się jednak, że i w pierwszej, najostrzejszej fazie konfliktu o katechizację władze usiłowały zapobiec wyjściu Kościoła ze szkoły z katechizacją. Katechizacja stała się powodem dużego zamieszania i spowodowała liczne interpelacje na łamach prasy katolickiej. Dlatego w rozporządzeniu z 18 lutego 1876 roku ministerstwo wyznań wyjaśniło, że nauczanie religii w szkole należy przede wszystkim do nauczycieli i nauczycielek tam zatrudnionych. Dotychczasowy zwyczajowy podział zajęć między nauczycieli i duchownych (nauczyciele zwykli nauczają historii biblijnej, a duchowni katechizmu) może być utrzymany pod warunkiem, że księża podporządkują się zarządzeniom państwowych władz oświatowych, planowi zajęć, podręcznikom i podziałowi materiału nauczania w poszczególnych klasach. Tych duchownych, którzy nie zastosują się do powyższych zasad, należy odsunąć od nauczania religii w szkole.

Kolejny etap upaństwowienia szkoły zapoczątkowała ustawa uchwalona 28 lipca 1906 roku. Na mocy tej ustawy majątek

wszystkich szkół (w większości założonych i utrzymywanych przez parafie, diecezje itp.), bez względu na dotychczasowe prawa własności, przeszedł w posiadanie tzw. związków szkolnych. Te ostatnie miały być instytucjami samorządowymi, a nie ściśle państwowymi – drobna, ale jednak zasadnicza różnica. Ewentualne zmiany prawa własności w przypadku tych szkół musiały być konsultowane z tzw. deputacją szkolną, jeśli chodzi o miasta, bądź z zarządem szkolnym, jeśli chodzi o gminy wiejskie. Ustawa ta stanowiła kolejny krok na drodze do „wywłaszczenia” dawnych właścicieli szkół, którymi na Górnym Śląsku były przeważnie parafie katolickie. Ustawa wprawdzie gwarantowała jeszcze wyznaniowy charakter szkoły w takim rozumieniu tego pojęcia, jakie nadano mu w 1801 roku, tzn. dzieciom katolickim nauk mają udzielać katolicy, dzieciom ewangelickim – ewangelicy. Niebawem i to, jak pokazała historia, uległo zmianie. Zapowiedzią likwidacji wyznaniowego charakteru nauczania było tworzenie tzw. szkół symultанных, do których uczęszczały dzieci różnych wyznań.²

W *Kronice* głośnym echem odbijają się najważniejsze wydarzenia polityczne i zmiany ideologiczne. Pozornie szkoła, mimo zawieruchy spowodowanej wybuchem I wojny światowej, funkcjonowała prawidłowo. Tylko co jakiś czas na kartach *Kroniki* pojawiają się nekrologi nauczycieli, którzy zostali wysłani na front. Po zakończeniu I wojny dla Śląska rozpoczął się gorący okres zmagania o miejsce tego regionu na mapie politycznej. Wiele wieś w wyniku plebiscytu pozostała w Prusach. Autorzy wpi-

² O historii obecności Kościoła na terenie szkoły na Górnym Śląsku w XIX wieku por. J. Bieniek, *Szkoła katolicka w oświeceniu historycznoprawnym*, Katowice 1933; J. Myszor, *Duchowieństwo katolickie na Śląsku 1742–1914*, Katowice 2011, s. 309–324.

sów reprezentują niemiecki punkt widzenia, opisując tragiczne wydarzenia spowodowane walką powstańczą. Po zakończeniu I wojny światowej Śląsk został dotknięty kryzysem gospodarczym, bezrobociem i inflacją, która rujnowała majątki przeciętnego mieszkańca, ale i wielkich posiadaczy ziemskich. Nauczyciele byli funkcjonariuszami państwa, stąd specjalnie nie dziwi ich pochwała „porządku” wprowadzonego na teren szkoły przez zwolenników Hitlera. Edukacja dzieci i młodzieży stała się jednym z istotnych elementów budowy nowego człowieka. *Kronika* jest doskonałym odbiciem nastrojów panujących w Niemczech po 1933 roku. Po wybuchu II wojny na kartach *Kroniki* pojawiają się hurra nacjonalistyczne tony. Rzecz charakterystyczna II część *Kroniki* kończy się wpisami z 1941 roku, to jest w chwili wkroczenia wojska niemieckiego na teren Związku Sowieckiego, ale nie podaje się w niej żadnego powodu zaprzestania jej prowadzenia.

Ks. prof. dr hab. Jerzy Myszor

O SPOSOBIE PREZENTACJI PRZEKŁADU *KRONIKI*

Wydanie samego przekładu *Szkolnej i gminnej kroniki parafii Wielowieś* wydaje się dostatecznie uzasadnione udostępnieniem jej w formie prostszej od dotąd opublikowanej wersji papierowej i elektronicznej, a zatem bez skanów oryginału i bez transliteracji.

Wydanie samego przekładu domagało się jednak pewnych modyfikacji przede wszystkim w zakresie przypisów, ponieważ tekstem odniesienia nie jest już tekst niemiecki, a zatem przypisy musiały zostać tak przebudowane, by pierwotnie odnosiły się do przekładu, do tekstu polskiego. Wydawało się jednak uzasadnione zachowanie w wykazie nazw miejscowości odniesień do dzieła Kniego, a w zakresie przypisów rzeczowych przytaczanie z zachowaniem pisowni stosownych terminów niemieckich występujących w oryginalnych tekście *Kroniki*.

Niemniej słuszne wydało się pominięcie uwag o transliteracji, a także przemieszczenie w dwóch przypadkach porządkujących podtytułów określających rok wpisów (1913 i 1914), bo bez ska-

nów *Kroniki* mogłyby dziwić, że znajdują się w takich miejscach, czy pominięcie niejasnej uwagi o wpisie inspektora szkolnego, związanej z zorganizowaniem w 1860 roku ekspedycji pocztowej między Wielowsią a Tworogiem.

Świadomie jednak nie przesunięto podtytułu wpisów w 1917 roku, bo miejsce to wyraźnie dowodzi charakteru prowadzenia *Kroniki* – wpisów nie dokonywano na bieżąco, dlatego ostatni wpis z 1916 roku opatrzone dopiskiem na marginesie, że należy do 1917 roku, tyle że został później dodany.

Czymś oczywistym wydawało się poprawienie zauważonych literówek.

Jeśli chodzi o ilustracje, to zrezygnowano z kilku, ale równocześnie kilka dodano, zwłaszcza w partiach końcowych, w których w dotychczasowych wydaniach z powodu ilości tekstu trzeba było zrezygnować z materiału ilustracyjnego.

W wykazach osób i miejscowości zrezygnowano z podania numerów stron, ponieważ aplikacje Acrobat Reader, służące do wyświetlania plików PDF, opatrzone są w wyszukiwarki, pozwalające na szybkie przeszukanie otwartego pliku. Wykazy zatem wyszczególniają jedynie same nazwiska osób uwzględnionych w *Kronice* i występujących w niej nazw miejscowości, przy czym pominięto nazwy pojawiające się wyłącznie w tekście niemieckim.

Zachowano w całości literaturę uwzględnioną w dotychczasowych wydaniach *Kroniki* w przekonaniu, że może ona stać się zachętą do dalszego, pogłębionego badania poruszanych w niej tematów.

Dla ułatwienia poruszania się w materiale publikacji wstawiono, niezależnie od zakładek, łącza między odnośnikami przypisów i przypisami, między numerami ilustracji i ich opisem, a także między tytułami poszczególnych części i *Spisem treści*.

O KRONICE

Kronika została założona w 1868 roku. W przypisie 1 w tłumaczeniu *Kroniki* podaje się powody, które każą przyjąć rok 1868, a nie 1808, jako datę jej rozpoczęcia.

Niezależnie od tej argumentacji rok 1868 nie jest zupełnie przypadkowy. W 1864 roku królewska rejencja opolska jako pierwsza poleciła zakładanie oraz prowadzenie „kroniki szkolnej” o zróżnicowanym schemacie i systematycznym uwzględnianiu następujących treści: 1. *Szkola*: założenie, patronat, okręg szkolny, nauczyciele, uposażenie szkoły, dodatkowe urzędy kościelne, zmiany liczebności uczniów, ewentualne rozbudowy lub przebudowy budynków szkolnych, zmiany w uposażeniu, zmiany w zakresie zatrudnienia, wizytacje szkolne, uroczystości szkolne, nadzwyczajne wizytacje szkolne, kierownicy szkoły, gminy zrzeszone w związku szkolnym, odległości uczniów od szkoły, dodatkowe urzędy, kwestie językowe, uczęszczanie do szkoły, formy doksztalcania, zajęcia praktyczne i gimnastyczne, fundacje szkolne. 2. *Gmina*: założenie wsi, majątek pański, wiel-

kość wsi, liczba mieszkańców, język, wyznania, zawody, warunki kościelne, ustrój lokalny, ważne wydarzenia, demografia, nowo przybyli, rozwój gospodarczy, rzemiosło, ruch drogowy, zamożność, sprawy godne uwagi (por. *Politische Erziehung in preußischen Volksschulen der Jahre 1900 bis 1945, ihre Ideologien und Terminologien im Wechsel der politischen Systeme. Rekonstruktionen auf der Grundlage von pädagogischen Materialien für die Lehrerschaft und von Schulchroniken aus dem Altkreis Halle (Westfalen)*). Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie (Dr. phil.) der Fakultät für Erziehungswissenschaften der Universität Bielefeld vorgelegt von Hartmut Stieghorst. Bielefeld, September 2019. Erstgutachterin: Prof. Dr. Helga Kelle. Zweitgutachterin: Prof. Dr. Susanne Miller, s. 38n.).

Wielowiejska *Kronika* jest przykładem realizacji tego właśnie zalecenia rejencji opolskiej. Jak się wydaje, jej założycielowi przyświecał początkowo zamysł prowadzenia zapisków niejako dwutorowo: najpierw opis wydarzeń związanych ze szkołą, a następnie podanie ważniejszych wiadomości dotyczących gminy. Zamiar ten został jednak szybko zarzucony i od tego momentu zapisy w *Kronice* równocześnie omawiają kwestie dotyczące zarówno szkoły, jak i gminy. W efekcie informacje przeplatają się i tworzą żywy obraz życia w Wielowsi do 1941 roku, kiedy zapisy w *Kronice* się kończą.

Format *Kroniki* zbliżony jest do formatu B4 (250x353, dokładnie 260x370). *Kronika* jest oprawiona w skórę. Pierwszą stronę okładki zdobią wytłoczone podwójne linie tworzące trójkąty, na przecięciu zostały zamieszczone ozdobne mosiężne ćwieki, oraz plakietka z wytłoczonym napisem SCHUL UND GEMEINDE CHRONIK DER PAROCHIE LANDENDORF, też skórzana i przytwierdzona ozdobnymi ćwiekami. Na ostat-

niej stronie okładki widoczne są tłoczone linie, tworzące krzyż św. Andrzeja oraz ozdobione na krańcach i pośrodku ćwiekami. Egzemplarz liczy 148 stron, a *Kronika* zajmuje stron 111. Dalsze strony (113–148) zajmują wpisy do *Kroniki* szkolnej założonej 8 kwietnia 1945 r., która została poprzedzona adnotacją: *Publ. [liczna] Szkoła Powsz.[eczna] w Wielowski* i której ze względów merytorycznych i metodologicznych zostanie poświęcona odrębna publikacja.

Kronika składa się z następujących części: *Schul-Chronik* (*Kronika szkolna*), *Gemeinde-Chronik* (*Kronika gminna*) i nadto w tej części *Nachtrag* (*Dodatek*), *Nachtrag zur Schul-Chronik* (*Dodatek do kroniki szkolnej*). Początkowe strony są numerowane – *Schul-Chronik* 1–8; *Gemeinde-Chronik* 9–13, w tym *Nachtrag* 11–13. Pozostałe nie. Wpisy do *Schul-Chronik*, dotyczące spraw szkolnych, są autorstwa Zimmermanna, oprócz ostatniego wpisu z 1886 roku (lista nauczycieli pomocniczych, s. 3), sporządzonego już po śmierci Zimmermanna zapewne przez Bartelta, jego następcę. Wpisy w *Gemeinde-Chronik*, dotyczące spraw gminy, są do 1885 roku także autorstwa Zimmermanna, oprócz – prawdopodobnie – wpisu z 22 marca 1880 roku, wyraźnie wstawionego przed *Dodatkiem* (*Nachtrag*) w części traktującej o sprawach gminy (s. 11). Część tę, *Gemeinde-Chronik*, kończy na s. 13 adnotacja *Fortsetzung Seite* (Ciąg dalszy, strona), ale nigdzie już nie nawiązuje się do niej i w dalszej części *Kroniki* wpisy dotyczą zarówno spraw szkolnych, jak i gminnych. Wpisy w *Nachtrag zur Schul-Chronik* do 1883 roku są autorstwa Zimmermanna. Od 8 maja 1886 roku do 1893 roku *Kronikę* prowadził Bartelt, następca Zimmermanna. Później nie pojawiają się już nazwiska autorów wpisów. Z czasem niewątpliwie zmieniały się zasady prowadzenia *Kroniki*, o czym świadczy charakter pisma wpisów.

Autorem ich nie był już tylko główny nauczyciel. Od 1919 roku pojawiają się nadto biogramy nowo zatrudnianych nauczycieli sporządzane w zasadzie przez nich samych. W latach 1896–1912 znalazły się w *Kronice* trzy noty, które świadczą, że kroniki szkolne były w polu zainteresowania i kontroli też powiatowych inspektorów szkolnych, zwykle przy okazji wizytacji szkoły.

Wpisy w *Kronice* kończą się w 1941 roku i zapisane są w tym roku w trzech niechronologicznych blokach: 21.8–31.10; 28.5–29.6; 16.3–1.4. Rozpoczęcie wpisów dopiero od 21 sierpnia i uzupełnianie ich wpisami o wcześniejszych wydarzeniach należałoby zapewne tłumaczyć śmiercią rektora Lercha w marcu 1941 roku, niewyznaczeniem jego następcy (w *Kronice* nie wspomina się o jego następcy), koniecznymi zastępstwami, kwaterunkiem wojska w wiosce, napaścią na Związek Radziecki, nalotami i być może jeszcze jakimiś innymi, bliżej nieznanymi, okolicznościami.

Choć wszystkie te okoliczności mogą tłumaczyć pewne chronologiczne zawirowania w sporządzaniu wpisów w 1941 roku (zdarzają się one także w innych latach), to jednak nie wyjaśniają faktu zaniechania dalszego prowadzenia *Kroniki* po 1941 roku.

Powodem zaprzestania prowadzenia *Kroniki* musiała być zatem jakaś inna, poważniejsza, okoliczność. Wydaje się, że za taką należy uznać tę, na którą wskazuje Karol Górnicki w pracy *Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.* Część I i Część II. Tablice, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1960 (Cz. I, ss. 110, Cz. II, ss. 108, djvu – dalej jako Górski, *Neografia*). Omawiając powstanie, rozwój i koniec pisma neogotyckiego, pisze: „Data końcowa [pisma neogotyckiego] – umowna – to r. 1941, kiedy narodowi socjaliści, którzy zrazu gwałtownie występowali w obronie »narodowego pisma«, nagle skasowali je w szkołach (rozporządzenie partyjne z dn.

3 I 1941). Pobudką była nowa »europejska« misja, jaką sobie przypisywać począł narodowy socjalizm, »misja«, w urzeczywistnieniu której pismo neogotyckie nie mogło być przydatne. Co prawda w szkołach w Rzeszy uczono obu alfabetów, ale oczywiście pochłaniało to wiele czasu i sił. Lepiej było uprościć nauczanie, a »europejski« aspekt przeważał przeciw pismu neogotyckiemu. Zdaje się, że na ogół pożegnano je bez większego żalu, a po upadku narodowego socjalizmu nie odezwały się żadne głosy za jego przywróceniem” (s. 5).

Rozporządzenie to, a właściwie pismo okólne (*Rundschreiben*), wystosowane przez Martina Bormana na rozkaz Hitlera, dostępne m.in. na stronie internetowej https://ewnor.de/ah/bormann_erlass.php (Bormann-Erlass vom 3. Januar 1941), było uzasadniane przez władze hitlerowskie twierdzeniem, że pismo neogotyckie niesłusznie uchodzi za niemieckie. Faktycznie zostało bowiem sfabrykowane przez Żydów, którzy najpierw, po wprowadzeniu druku, usadowili się w drukarniach, wprowadzając i propagując swoje żydowskie litery (*Judenlettern*), a później opanowali prasę. W okólniku nie ma bezpośredniego odniesienia do odręcznego pisma gotyckiego, wspomina się tylko o tekstach drukowanych i napisach o charakterze publicznym (np. nazwach ulic), w których zabrania się używania czcionki gotyckiej i nakazuje się stosowanie czcionki normalnej (*Normal-Schrift*), czyli antykwy (*Antiqua-Schrift*), opartej na alfabecie łacińskim. Są to jednak tylko pozory, ponieważ okólnik zawiera zapowiedź, że gdy tylko zostaną przygotowane odpowiednie podręczniki szkolne, w szkołach wiejskich i szkołach ludowych będzie się nauczać wyłącznie pisma normalnego („Sobald dies schulbuchmässig möglich ist, wird in den Dorfschulen und Volksschulen nur mehr die Normal-Schrift gelehrt werden”).

Nietrudno sobie wyobrazić, z jaką reakcją wielowiejskich nauczycieli mogło się spotkać to pismo. Nie można wykluczyć, że podjęli oni decyzję o zaprzestaniu spisywania *Kroniki* w odręcznym piśmie gotyckim, które uznano teraz nie za niemieckie, lecz żydowskie. Samo związanie – obojętnie, że czysto propagandowe – pisma gotyckiego z Żydami musiało być odstrasżające dla wszystkich, którzy mieli świadomość losu, jaki w narodowosocialistycznych Niemczech spotkał naród żydowski. Mieszkańców Wielowisi nie ominęły tragiczne wypadki związane z nocą kryształową; pamięć o tych wydarzeniach mogła być wciąż żywa wśród wielowiejskich nauczycieli, chociaż w *Kronice* nie ma o tym żadnej wzmianki. Nawet jeśli w *Kronice* znajduje wyraz pewien entuzjazm, jaki pojawił się w związku ze zmianami wprowadzanymi przez władze nazistowskie od 1933 roku w sferze państwowej, edukacyjnej i obyczajowej, to znika on nagle i bezpowrotnie z jej kart w 1936 roku. Nie wzmiankuje się już o żadnych organizacjach młodzieżowych, świętach, zawodach wprowadzonych i organizowanych według zaleceń z Berlina, ograniczając się do podania suchych faktów dotyczących szkoły, np. liczby uczniów, przeniesień nauczycieli. Wyjątkami są lakonicznie odnotowany wybuch wojny, sukcesy armii niemieckiej na terenach Polski, powrót Ostmark do Rzeszy czy napaść na Związek Radziecki.

Ta ogólna sytuacja i ogłoszenie wspomnianego okólnika mogły być powodem zaprzestania prowadzenia *Kroniki* w piśmie neogotyckim po 1941 roku. Zapewne upłynęło nieco czasu, zanim pismo to dotarło do szkół, bo zawsze należy założyć pewien okres zwłoki wprowadzenia w życie rozporządzeń administracyjnych (*vacatio legis*), a zwłaszcza w tym przypadku, ponieważ owo pismo okólne nie było przeznaczone do publikacji („Nicht

zur Veröffentlichung”) i jak każde rozporządzenie przechodziło przez wiele szczebli administracji państwowej.

Zaprzestanie prowadzenia *Kroniki* w piśmie neogotyckim nie musiało jeszcze oznaczać całkowitego jej zarzucenia. Być może odtąd zaczęto prowadzić kronikę szkolną antykwą, obierając dla tej nowości również nowy „zeszyt”, który czeka na odkrycie. Zdaje się temu jednak przeczyć fakt, że pierwszy kierownik nowej, polskiej szkoły podstawowej, pan Florian Kozieł, postanowił kontynuować spisywanie jej dziejów w starej, ponemieckiej *Kronice*. Nie można jednak wykluczyć, że egzemplarz *Kroniki* pisanej odtąd antykwą przepadł, a zachował się ten pisany neogotykiem, w którym kierownik polskiej już szkoły postanowił spisywać dalsze jej dzieje. Rozstrzygnięcie tej kwestii trzeba pozostawić historykom, którym należy życzyć szczęścia w wydobywaniu na światło dzienne nieznanych materiałów archiwalnych dotyczących dziejów szkoły wielowiejskiej i samej wsi Wielowieś.

O PRZEKŁADZIE

Starano się, jak najwierniej oddać tekst niemiecki, odchodząc od niego tylko w sytuacjach, gdy wierność naruszałaby rażąco normy poprawności języka polskiego bądź czyniłaby przekład nieczytelnym lub dziwacznym. Równoczesne wydanie zarówno oryginału, jego transliteracji, jak i przekładu pozwala śledzić wszystkie niuanse znaczeniowe oryginału i tłumaczenia.

Swoistym problemem jest charakter dokumentu, jakim jest kronika szkolna. Z jednej strony faktycznie jest to dokument urzędowy, założony i prowadzony na zlecenie ówczesnych władz szkolnych. Z drugiej jednak strony jest to świadectwo swoistych relacji interpersonalnych, jakie w XIX i na początku XX wieku panowały na wsi w prowincji śląskiej między kierownikiem szkoły a pozostałymi nauczycielami, gronem nauczycielskim a lokalnym inspektorem szkolnym, którym do kulturkampfu był miejscowy proboszcz, szkołą a jej patronem, mającym co najmniej wpływ na obsadzanie stanowisk nauczycielskich, czy wreszcie między szkołą a władzami gminy.

Wszystkie te relacje miały zapewne wpływ na redagowanie kroniki szkolnej i formę dokonywanych w nich zapisów. Przykładem może być zapis funkcji różnego rodzaju urzędników: *Königliche Kreisschulen-Inspector Herr Czygan*. W oryginale zapis nie budzi żadnych wątpliwości, ale w przekładzie należy się zastanowić, jaki ma on charakter: czy tylko oficjalny, czy może nadto grzecznościowy, i jak należy go oddać w języku polskim (jako: Królewski Powiatowy Inspektor Szkolny Pan Czygan czy może: królewski powiatowy inspektor szkolny pan Czygan). Chociaż nie można wykluczyć formy grzecznościowej, a nawet może wydawać się ona właściwsza, to jednak w przekładzie będą stosowane formy oficjalne, pomijając formę grzecznościową „pan” w określeniach wyłącznie samej funkcji.

W tłumaczeniu pojawiają się sporadycznie słowa bądź krótkie wyrażenia ujęte w nawias kwadratowy. Są to drobne wtrącenia mające na celu doprecyzowanie tekstu czy uzupełnienie zapisu dat.

Przed opublikowaniem oryginału i przekładu *Kroniki* opisane w niej wydarzenia zostały przywołane w folderze *Wielowieś. 1305–2005. 700 lat* (Wielowieś 2005) i w pracy Andrzeja Zielonki *O pokoleniach dla pokoleń. Historia naszej ziemi* (Wielowieś 2014). W folderze odniesienia do *Kroniki* są fragmentaryczne i rozproszone, w pracy zaś Zielonki stanowią obszerne streszczenie wpisów w *Kronice*, dotyczących wielowiejskiej szkoły (s. 126–143).

Ze względu na charakter tych odniesień do *Kroniki* w obydwu opracowaniach – tylko powołanie się na wydarzenia bądź streszczenie jej fragmentów – nie nawiązuje się do nich w niniejszym przekładzie.

SZKOLNA I GMINNA KRONIKA
PARAFII WIELOWIEŚ

Założona, względnie sporządzona
przez nauczyciela Antona Zimmermanna
w czerwcu 1868 roku¹

KRONIKA SZKOLNA

Z 1800 roku nie ma żadnych pewnych wiadomości o założeniu systemu szkolnego² w Wielowisi³, ponieważ nie zachował się, niestety, o tym żaden dokument. Według proboszcza Kudleka⁴, który przez ponad pięćdziesiąt lat był tutaj proboszczem, a zmarł w 1830 roku, nie mogło być mowy o zorganizowanym systemie szkolnym do 1800 roku.

1. Wielowieś, ulica wiodąca w kierunku Wojski, obecnie ulica Szkolna

Quasi-zajęcia szkolne prowadzili organiści z tutejszego kościoła parafialnego. Nie ma jednak o tym nigdzie żadnej wzmianki. Organista mieszkał w drewnianym⁵ domku wzniesionym na gruncie kościelnym, miał do dyspozycji ogród i par-

cełę na 10 korców⁶ wysiewu według miary wrocławskiej⁷. Przy zakładaniu systemu szkolnego szkołę parafialną przeniesiono do domu zakrystiana. Musiało być tam ciasno, ponieważ w budynku znajdowała się, oprócz komórki, tylko jedna izba szkolna i jedna izba mieszkalna.

2. Nowa, murowana szkoła w Wielowsi

Jeśli chodzi o budynki gospodarcze, nauczyciel miał małą oborę, dwa chlewiki i stodołę. W 1825 roku zburzono stary, grożący zawaleniem dom zakrystiana i wzniesiono nową, murowaną szkołę z dwiema klasami i dwoma pokojami mieszkalnymi, a także z alkową, ale nie na miejscu domu zakrystiana, tylko przesuniętą na południe w stronę kościoła. Stary zaś plac budowlany, na którym stał dom zakrystiana, służy za szkółkę drzewek⁸. Oprócz tego w nowym budynku szkolnym znajduje się mała łazienka dla nauczyciela pomocniczego⁹ z widokiem na podwórze. –

Liczba dzieci w wieku szkolnym¹⁰ była w Wielowsi znaczna, ponieważ w 1811 roku do związku szkolnego¹¹ należały oprócz Wielowsi jeszcze następujące gminy: Świniowice¹², Czarków¹³, Odmuchów¹⁴, Kieleczka¹⁵, Wojska¹⁶ i Raduń¹⁷. Według wykazu protokołu szkolnego z 1811 roku liczba uczniów w tym roku wynosiła 127.

W 1800 roku został zatrudniony Jacob Mordan¹⁸ w charakterze pierwszego zwyczajnego nauczyciela elementarnego¹⁹. Jego następca, Vincenz Stabel, zrezygnował z urzędu 31 grudnia 1811 roku. Po nim był Ignatz Solka, który zmarł 11 maja 1816 roku. Jego stanowisko objął 12 sierpnia 1816 roku Thomas Poplutz.

Piastował on ten urząd do swojej śmierci w dniu 20 października 1839 roku. W czasie jego urzędowania nauczycielami pomocniczymi byli: Moritz, Pohl, Maywald, Schablitzky, Baron i Zimmermann. Po śmierci Poplutza Anton Zimmermann, który przez trzy lata był tutaj nauczycielem pomocniczym, został mianowany 14 grudnia 1839 roku nauczycielem i organistą, a w 1847 roku zatrudniony na stałe.

Podczas pełnienia przez niego tej funkcji do Wielowśi zostali kolejno wyznaczeni poniżej wymienieni nauczyciele pomocniczy:

1. Anton Paschke z Miłoszyc²⁰, od 13 września 1840 do końca grudnia 1842. +

2. Joseph Staroszczyk z Baborowa²¹, od 4 stycznia 1842 [do] 30 czerwca 1842.

3. Wilhelm Heidrich z Pilszcza²², od 23 sierpnia 1843 [do] 6 czerwca 1844. +

4. * Joseph Ceppa z Blachowni Śląskiej²³, od czerwca 1844 [do] 31 grudnia 1846. *zmarł 9/5. 1885 jako kierownik szkoły w Trynku koło Gliwic

5. Carl Nowakowsky z Wielowśi²⁴, od 19 lutego 1847 [do] 15 marca 1849.

6. Johann Weiss z Zubrzyce²⁵, od marca 1849 [do] 12 czerwca 1851.

7. Ignatz Bodinek z Jagiełły²⁶, od 12 czerwca 1851 [do] 4 stycznia 1854.

8. Carl Willimsky z Głogówka²⁷, od 4 stycznia 1854 [do] 17 grudnia 1856.

9. Carl Wanderstrass z Opoła²⁸, od 17 grudnia 1856 [do] 5 stycznia 1859. + w Opolu

10. Valentin Tobias z Biedrzychowic²⁹, od 5 stycznia 1859 [do] 15 lipca 1863.

11. Joseph Cwielong z Klucza³⁰, od 15 lipca 1863 [do] 2 maja 1866.

12. Carl Winkler z Chechła³¹, od 11 czerwca 1866 [do] 16 października 1869.

13. Valentin Schalast z Pyskowic³², od 16 października 1869 [do] 15 sierpnia 1871.

Swierzy
wyjechał
do Ameryki. 1877.

14. Carl Swierzy z Kielczy³³, [od] 15 sierpnia 1871 [do] 15 stycznia 1877.

Wakat do 1 lipca 1878

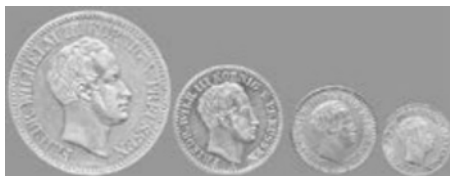
15. od 1 lipca 1878 przyszedł z Kotulina³⁴ jako drugi nauczyciel pan Pius Bartelt, urodzony w Białej³⁵.

16. Ernst Scherner z Głubczyc³⁶, zatrudniony jako nauczyciel pomocniczy w Wielowski 6 lipca 1880 roku; po czym królewski lokalny inspektor szkolny³⁷ pan Rubin z Czarkowa przekazał mu wyższe klasy³⁸. –

17. Theophil Trobel, urodzony w Bytomiu³⁹, Górny Śląsk, i zatrudniony jako nauczyciel pomocniczy od 1 grudnia 1886 roku. Powodem zatrudnienia była śmierć Zimmermanna 13 sierpnia 1886 roku.

3. Szefel / korzec

4. Talar – awers

Uposażenie pierwszego nauczyciela elementarnego i organisty Mordana wynosiło rocznie: 1. w formie pensji⁴⁰ i kwesty⁴¹ 10 talarów⁴², 13 srebrnych groszy⁴³, 1 fenig⁴⁴; 2. w formie deputatu zbożowego: a. 3 korce i 7 ¼ korczyka⁴⁵ żyta, b. 4 korce i 12 korczyków jęczmienia, 8 snopów⁴⁶ słomy. –

W 1812 roku płaca nauczyciela została uregulowana. Rocznie otrzymywał on pensję wynoszącą 50 talarów pruskich kurant⁴⁷,

15 korców żyta, 3 korce produktów przeznaczonych do kuchni⁴⁸, początkowo drewna 9 sągów⁴⁹, później 12 sągów porąbane-go drewna i 19 wozów chrustu⁵⁰, a mianowicie od dworu Wielowieś 10 sągów, od dworu Wojska 2 sągi, od gminy Świnio-wice 10 wozów, od Kieleczki 5 wozów i od gminy Wojska 4 wozy.

Jako organista użytkował 11 mórg i 60 prętów kwadrato-wych⁵¹ ziemi, mały sad, parcelę przydomową na ½ korca wysie-wu, 4 obchody (Wielkanoc, Zielone Świątki, Poświęcenie Kościoła, Boże Narodzenie), czyli kolędy, 3 kopy słomy⁵² i 10 wozów chrustu z lasów świniowickich. W 1866 roku kolędę i słomę zastąpiono kwotą pieniężną w wysokości 21 talarów, które organista otrzymywał w półrocznych ratach. Zrezygnowa-no też z 10 wozów chrustu i otrzymywał za nie 1 października każdego roku 3 sągi pni (dłużyc) sosnowych⁵³.

W 1824 roku Odmuchów został odłączony od wielowiejskie-go związku szkolnego z powodu zbyt dużej odległości i przyłą-czony do blisko położonej miejscowości ze szkołą – Potępy.

Przy stale wzrastającej liczbie uczniów, która w roku 1870 wzrosła do 540, brak większej liczby nauczycieli był bardzo od-czuwalny. Ponieważ jednak tej złej sytuacji nie dało się jak dotąd zaradzić, bo brakowało nauczycieli nauczania podstawowego, obaj pracujący nauczyciele musieli wykonać nadzwyczajny wysi-łek, zwiększyć liczbę lekcji i uczyć jeszcze intensywniej. Dlatego w dowód uznania tego wysiłku nauczycielowi Zimmermannowi i nauczycielowi pomocniczemu przyznano wynagrodzenie wy-równawcze wynoszące po 30 talarów, tak że uposażenie obecne-go nauczyciela Zimmermanna wynosi 50 talarów regularnej płacy, 30 talarów wynagrodzenia wyrównawczego, a w świad-zeniach w naturze 20 korców⁵⁴ żyta, 4 korce jęczmienia, gryki i grochu, 7 sągów⁵⁵ pni (dłużyc) drewna. Pozostałe dochody uzy-

skuje nauczyciel jako kościelny, które jednak do pewnego stopnia zostały pomniejszone z powodu nieco niekorzystnej wymiany w 1866 roku⁵⁶. Poza tym obecny nauczyciel zajmuje się hodowlą jedwabników.

Patronat⁵⁷ nad szkołą wielowiejską sprawuje każdorazowy właściciel dóbr rycerskich⁵⁸ Wielowieś. Od czasu założenia tutejszego systemu szkolnego patronami szkoły byli: von Garnier, von Jarotzky, Stürz, von Wallhofen, Du Port, Kuschel i Fiedler; obecnie jedynym patronem jest właściciel dóbr rycerskich pan Eduard Kuschel.

5. Pałac w Wielowsi

Rewizorem szkoły jest każdorazowy proboszcz. Pierwszym był zmarły proboszcz Kudlek, drugim żyjący do dziś emerytowany archiprezbiter⁵⁹ proboszcz Vincenz Gebauer.

Jako inspektorzy szkolni wizytowali szkołę:

1. Archiprezbiter Andreas Pawellek, od 1800 do 1815 roku.
2. Archiprezbiter Carl Dronke z Toszka⁶⁰, 1815–1835.
3. Książęcy komisarz biskupi⁶¹ Michael Kania z Poniszowic⁶², 1835–1844.
4. Archiprezbiter Adrian Włodarsky z Pyskowic, 1844–1846.
5. Archiprezbiter Johann Kosellek z Chechła, 1846–1869.
6. Proboszcz Valentin Spira z Paczyny⁶³, 1870–1872.
7. Królewski powiatowy inspektor szkolny Marx Gliwice⁶⁴, 1873–1875.

Pyskowice Cygan, 1875–1875,

Inspektor szkolny Marx Gliwice, [18]75–1884.

8. Królewski powiatowy inspektor szkolny Wojtylak Tarnowskie Góry⁶⁵, [18]84–[18]86.

9. Królewski powiatowy inspektor szkolny Wesendonck Pyskowice, 1886–

Wielowiejska szkoła jest jedną z najliczniej uczęszczanych w powiecie. Dzieci z Wielowisi chodzą do szkoły na ogół regularnie, natomiast dzieci z gmin przyłączonych do szkoły wielowiejskiej, zwłaszcza z Wojski, w porze jesiennej i zimowej uczęszczają bardzo nieregularnie z powodu dużej odległości i złej drogi. Ostatnią wymienioną gminę, Wojska I, II, III⁶⁶, już wyłączono ze związku szkolnego, ponieważ założono tam własną szkołę.

Jeśli chodzi o wyznanie, uczniowie są w większości katolikami, ale do tutejszej szkoły chodzą też dzieci osiadłych w Wielowisi Żydów. Przez wzgląd na nich, uznany za słuszny, sobota⁶⁷ została ustanowiona dniem wolnym od zajęć.

Lekcje w szkole prowadzi się w języku ojczystym dzieci – polskim⁶⁸, ale zgodnie z rozporządzeniem władz rejencyjnych język niemiecki jest bardzo pielęgnowany i wiele dzieci okazuje dostateczną chęć do jego nauki. W miesiącach letnich nauczyciel sumiennie prowadzi w niedzielne popołudnia od 13[.00 do] 14[.00] szkołę repetycji⁶⁹. Pożądanym byłby liczniejszy w niej udział.

W 1866 roku nauczyciel podjął próbę prowadzenia zajęć praktycznych⁷⁰, ale z powodu wiejskich warunków⁷¹, jakie tu panują, musiał poprzestać na próbie.

Lekcji gimnastyki⁷² nie można prowadzić z powodu braku odpowiedniego miejsca.

Każdego roku w jakiś piękny dzień wiosenny urządza się wycieczkę wszystkich uczniów do pobliskiej romantycznie położonej Kieleczki. Biorą w niej liczny udział nie tylko tutejsi mieszkańcy, ale też z sąsiednich gmin.

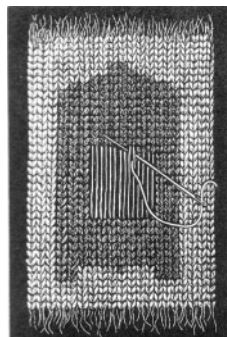
6. Przędalnictwo

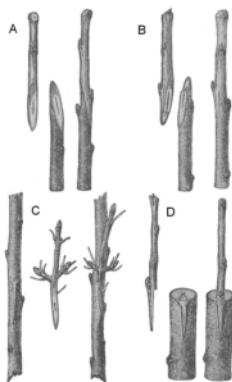
7. Robienie na drutach

8. Szydełkowanie

9. Cerownie, łatanie

10. Ogrodnictwo.
Szczepienie drzew:
A – stosowanie,
B – stosowanie
z nacięciem,
C – za korę,
D – kożuchowanie

11. Lekcja gotowania
w przedszkolu

KRONIKA GMINNA

Wielowieś jest jedną z najstarszych na Śląsku miejscowości targowych⁷³, znaną zwłaszcza dzięki licznie ją zamieszkującym kupcom wyznania mojżeszowego⁷⁴. –

12. Kościół parafialny w Wielowsi

13. Synagoga w Wielowsi

W Wielowsi znajduje się jeden z najstarszych kościołów na Górnym Śląsku. Według zapisów kroniki kościelnej⁷⁵ kościół w obecnym kształcie został zbudowany około 1240 roku. Należały do niego wszystkie gminy, które tworzą wielką parafię Tworóg–Koty i znaczną część nie mniej rozległej kuracji⁷⁶ Koszę-

cin⁷⁷. Przez to obszar parafii wielowiejskiej wynosił ponad 6 mil kwadratowych⁷⁸. Kościół doświadczył osobliwych losów, na przykład w czasach reformacji⁷⁹ przeszedł w ręce protestantów⁸⁰. W tym czasie został ograbiony z całej swej kościelnej ozdoby, również z szat kościelnych, gdy pastor kazał przerobić ornaty na kaftaniki⁸¹ dla swoich córek (według kroniki kościelnej).

Ludność z tutejszej okolicy również stała się protestancka, zmuszona do tego przez przejście na protestantyzm ówczesnych właścicieli majątku Wielowieś. Po edykcie restytucyjnym⁸² kościół zwrócono katolikom, ale nie wiadomo dokładnie, w jaki sposób protestanci mieszkańcy Wielowosi powrócili do Kościoła katolickiego. W każdym razie w niemałym stopniu przyczyniła się do tego załoga dragonów Lichtensteina, zwanych zbawiaczami⁸³, którą zapewne także Wielowieś przyjęła w wielkiej liczbie. W Wielowosi nie ma zbyt wielu przedmiotów godnych uwagi, oprócz zabytkowego ołtarza głównego⁸⁴ z kościoła jezuitów w Opolu⁸⁵. Jeśli chodzi o dzieła sztuki, kościół ma wartościowy obraz z XIV wieku przedstawiający zaśnięcie Najświętszej Maryi Panny⁸⁶.

14. Obraz *Zaśnięcie NMP*

15. Ołtarz z kościoła jezuitów w Opolu

W Wielowsi nie ma fabryk ani zakładów przemysłowych. Głównym produktem, jaki przy sprzyjających warunkach obiecuje Wielowsi przyszłość, jest bardzo mocny i dobry kamień wapienny⁸⁷, który występuje na całym terenie tej miejscowości.

Według ostatniego spisu ludności obecna liczba mieszkańców wynosi około 1400 dusz. –

Położenie miejscowości jest bardzo korzystne pod względem komunikacyjnym, ponieważ Wielowieś jest połączona dobrymi drogami z sąsiednimi miastami powiatowymi, Gliwicami i Strzelcami Opolskimi⁸⁸. Ludność Wielowsi dzieli się na kupców, rzemieślników i rolników.

Jeśli chodzi o wyznanie, to wszyscy, oprócz około 150 Żydów, są wyznania katolickiego. Chociaż Wielowieś jest miasteczkiem targowym, to jednak ma status wsi, na której czele stoją właściciel ziemski i sołtys⁸⁹.

W 1860 roku zorganizowano tu ekspedycję pocztową⁹⁰, a mianowicie pocztę wozową⁹¹ i pieszą⁹² z Tworogiem; przekształcono ją jednak tak, że w 1871 roku została utworzona agencja⁹³, którą przejął były kupiec Renzikowsky i zarządza nią do dziś. 22 marca 1880 [roku].

DODATEK [DO KRONIKI GMINNEJ]

1. Tutejszy proboszcz i emerytowany archiprezbiter ksiądz Vincenz Gebauer, który najpierw jako proboszcz, a później też jako archiprezbiter piastował swój urząd od 1830 roku, a nawet przez 43 lata wizytował tutejszą szkołę, zmarł 24 lutego 1875 roku w wieku 73 lat i jednego miesiąca – Niech mu ziemia lekką będzie!

2. W maju 1875 roku zainstalowano zegar na wieży; zegar działał tam już od trzech lat, ale zegarmistrz musiał go zabrać, bo nie nadawał się do użytku. –

3. W grudniu 1875 roku, 25 [dnia tego miesiąca], pierwszego dnia świąt Bożego Narodzenia, po południu poświęcono nowy krzyż z marmuru, który w Sławniowicach⁹⁴ zakupił tutejszy wikary ksiądz Śladczyk; poza tym w 1876 roku zostały usunięte stare drewniane krzyże i ustawione nowe z marmuru, które wikary ksiądz Śladczyk poświęcił w drugi dzień Zielonych Świąt; również w 1877 roku został postawiony krzyż w Czarkowie, a w 1878 roku w Świniowicach.

4. W październiku 1879 roku zainstalowano w Wielowci połączenie telefoniczne z Toszkiem. –

5. W 1877 roku, 3 stycznia, pan Kuschel, właściciel dóbr rycerskich, sprzedał majątek Wielowieś rotmistrzowi⁹⁵ panu baronowi von Durant.

6. Miejscowy wikary ksiądz Theofil Sladeczek z Pyskowic, który przybył tu w sierpniu 1871 roku, za życia chorującego emerytowanego archiprezbitera księdza Vincenza Gebauera, otrzymywał rocznie jako pensję (należność w kwocie) 100 talarów od proboszcza, a także bezpłatny wikt, był tu do 24 września 1883 roku. Sladeczek musiał opuścić Wielowieś, ponieważ od 21 czerwca 1882 roku do 24 września [1883 roku] z powodu choroby nie mógł sprawować żadnej funkcji kościelnej. Dlatego najdostojniejszy Książęco-Metropolitalny Urząd Wikariusza Generalnego⁹⁶ we Wrocławiu mianował wikarego księdza Josepha Grossa z Wiśnic⁹⁷ tymczasowym proboszczem w Wielowski. Był on tu duszpasterzem przez rok i trzy miesiące. Zmarł 13 stycznia 1885 roku po dwunastodniowej obłożnej chorobie na paraliż płuc w 37. roku życia. –

1 kwietnia 1885 roku tutejsza Agencja Pocztowa została przekształcona w Urząd Pocztowy III klasy⁹⁸. Pierwszym naczelnikiem poczty w Wielowski był naczelnik poczty Scholtyssek z ?

W kwietniu 1885 roku najdostojniejszy Książęco-Metropolitalny Urząd Wikariusza Generalnego we Wrocławiu mianował duszpasterzem księdza proboszcza Emila Gansa z Nowej Wsi Książęcej w powiecie oleśnickim⁹⁹. W 1888 roku podjął się on odnowienia i częściowej przebudowy wnętrza probostwa. Koszty z tym związane, które wyniosły około tysiąca sześciuset marek¹⁰⁰, za zgodą urzędu biskupiego¹⁰¹ zostały wzięte z majątku parafialnego zaoszczędzonego w czasach kulturkampfu¹⁰², kiedy parafia od 1875 roku nie była obsadzona, a [była obsługiwana] tylko przez wikarego Sladeczka i później przez zarządcę urzędu parafialnego¹⁰³ Grossa, którzy byli zatrudnieni jedynie za określoną płacę, wynoszącą około 1500 marek, i akcydensje¹⁰⁴, a proboszczowska ziemia została oddana w dzierżawę żonie nauczyciela Zimmermanna.

W 1879 roku nastąpiła na Górnym Śląsku ciężka sytuacja. Na skutek długotrwałego deszczu w ogóle nie udały się zbiory ziemniaków. Biedna ludność nie miała tyle jedzenia, by przeżyć. Również w Wielowsi bieda była nieznośna. Gdy jednak we wszystkich częściach Niemiec utworzono komitety pomocy i zebrano szczodne dary, zaradzono złej sytuacji. Naczelnik urzędu¹⁰⁵ codziennie rozdierał pomiędzy biednych kaszę, proso, ziemniaki i inne artykuły spożywcze, dzieci otrzymywały w szkole ciepłe zupy i ubrania, gospodarze dostawali ziemniaki, ziarno siewne i pożyczki, ale pod warunkiem ich zwrotu. Redaktor „Katolika” Miarka¹⁰⁶ z Mikołowa¹⁰⁷ zebrał mnóstwo darów dla ubogich i wysłał również kilka przesyłek do gospodarza Kullika w Wielowsi w celu rozdzielenia ich wśród potrzebujących. Bieda była tak wielka, że w wielu miejscowościach na Górnym Śląsku wybuchł tyfus głodowy¹⁰⁸. Również w Wielowsi ta straszna choroba dotknęła kilka rodzin, np. z domów numer 111 i 128.

16. Karol Miarka (Starszy)

17. Czasopismo "Katolik"

W celu przezwyciężenia tej trudnej sytuacji na Górnym Śląsku w 1880 roku przedłożono w sejmie ustawę, na podstawie której gminy mogły otrzymać pożyczki na tworzenie spółdzielni melioracyjnych. Również w Wielowsi powstała spółdzielnia melioracyjna, a królewska rejencja wyłożyła na to środki, które po pięciu latach wolnych [od ich spłacania] należy amortyzować na 2 procent i oprocentować na 3 procent.

Ciąg dalszy strona

DODATEK DO KRONIKI SZKOLNEJ

W kwietniu 1873 roku powiatowy inspektor szkolny ksiądz Spira, proboszcz w Paczynie, został zwolniony z Urzędu Powiatowej Inspekcji Szkół. Na jego miejsce powiatowym inspektorem szkolnym powiatu toszecko-gliwickiego, mającym mieszkanie w mieście Strzelce Opolskie, został mianowany doktor Paschen, wcześniej były dyrektor szkoły zawodowej w Bochum¹⁰⁹ w Westfalii¹¹⁰. 30 czerwca 1873 roku wizytował on tutejszą szkołę i zarządził, by zajęcia prowadzić w ten sposób, że pierwszy nauczyciel ma uczyć na wszystkich trzech poziomach¹¹¹ dziewczęta, a drugi nauczyciel chłopców. – Jednocześnie nakazał, żeby jako dzień rekreacji¹¹² zamiast soboty wyznaczyć środę. –

Ponieważ tutejszy proboszcz, emerytowany ksiądz Vincenz Gebauer, z powodu choroby zrzekł się urzędu rewizora szkolnego, 29 listopada 1872 roku na jego miejsce został mianowany rewizorem czy lokalnym inspektorem szkolnym tutejszy właściciel dóbr rycerskich pan Eduard Kuschel, który piastował swój urząd do września 1874 roku, po czym się go zrzekł. Jego funkcję objął właściciel dóbr rycerskich pan Rubin z Czarkowa,

który do dzisiaj sprawuje ten urząd jako lokalny inspektor szkolny. –

Od 1873 roku polepszyło się uposażenie nauczycieli. Podwyższono im pensje szkolne, pewną część pobiera się z funduszu państwowego, a starsi nauczyciele otrzymują nadto dodatek za wysługę lat.

W 1873 roku w grudniu znowu zaczęto prowadzić zajęcia praktyczne. Odbywają się one dwa razy w tygodniu, w środę i sobotę, w miesiącach letnich od godziny 11.00 do 12.00, a w miesiącach zimowych od 12.00 do 13.00.

Dodatkowo drugi nauczyciel otrzymuje rocznie wynagrodzenie wyrównawcze w wysokości 25 talarów ze względu na ogromną liczbę uczniów w szkole półdniowej¹¹³.

Od 1 kwietnia 1875 roku pan Carl Świeży, który był dotąd nauczycielem pomocniczym, został mianowany drugim nauczycielem w tutejszej szkole i zatwierdzony przez królewską rejencję opolską. Otrzymuje on roczną pensję w wysokości 218 talarów i 13 srebrnych groszy oraz w naturaliach 5,62 hektara żyta, 1,13 hektara jęczmienia i 11,69 metra sześciennego drewna¹¹⁴.

Po odwołaniu pana doktora Paschena z Powiatowego Urzędu Inspekcji Szkolnej w sierpniu 1873 roku powiatowym inspektorem szkolnym w Gliwicach został nauczyciel gimnazjalny¹¹⁵ pan Marx. W 1875 roku powiat toszecko-gliwicki podzielono jednak na dwa okręgi inspekcji szkolnej. Pierwszym (gliwickim) zarządzał powiatowy inspektor szkolny pan Marx, drugim (pyskowickim i toszeckim) inspektor szkolny pan Czygan. –

1 lipca tegoż roku królewski powiatowy inspektor szkolny pan Czygan, który zarządzał pyskowickim i toszeckim okręgiem inspekcji szkolnej, został przeniesiony do powiatu katowickiego,

a okręg inspekcji szkolnej przejął za niego powiatowy inspektor szkolny pan Marx. –

W styczniu 1877 roku właściciel dóbr rycerskich pan Kuschel sprzedał majątek Wielowieś panu baronowi von Durant, który obecnie jest właścicielem ziemskim [majątku] Wielowieś. –

Drugi nauczyciel pan Carl Świeży wyjechał stąd 16 stycznia 1877 roku do Ameryki. Jego stanowisko pozostało nieobsadzone do 1 lipca 1878 roku. Zaraz po odejściu pana Świeżego klasę chłopców przejął główny nauczyciel pan Zimmermann i nauczał w niej do 1 lipca 1878 roku.

W 1876 roku Wojska I, II, III wystąpiła z wielowiejskiego związku szkolnego i ma własny system szkolny. –

13 lipca 1878 roku po południu o godzinie 3.00 położono kamień węgielny pod nowy budynek szkolny w obecności królewskiego lokalnego inspektora szkolnego, właściciela dóbr rycerskich pana Rubina w Czarkowie, zwierzchnika¹¹⁶ tutejszej gminy pana Krawietza oraz obydwu nauczycieli Zimmermanna i Bartelta, którzy zebrali młodzież szkolną i po przemówieniu pana Rubina odśpiewali pieśń *Lobet den Herrn* etc.¹¹⁷ –

W czerwcu 1879 roku ukończono nowy budynek szkolny. 1 lipca tegoż roku wprowadził się do niego drugi nauczyciel pan Bartelt. Zaczął on prowadzić lekcje w swojej klasie chłopców dopiero w kwietniu 1880 roku.

18. Nowa szkoła w Wielowski z 1879 roku

W lipcu tego roku królewska rejencja opolska powołała kandydata na urząd nauczycielski Ernsta Schernera z Głubczyc na stanowisko nauczyciela pomocniczego w Wielowsi. Pracę nauczycieli zorganizowano wówczas w ten sposób, że w obecności królewskiego lokalnego inspektora szkolnego pana Rubina z Czarkowa nauczyciel pomocniczy pan Scherner przejął klasę wyższą ze 108 uczniami, nauczyciel główny, Zimmermann, klasę średnią ze 145 uczniami, a drugi nauczyciel pan Bartelt [niższą klasę] ze 150 uczniami. –

1 września 1880 roku królewska rejencja opolska mianowała drugiego nauczyciela, pochodzącego ze wsi Kłodnica¹¹⁸, powiat Koźle, pana Johanna Kowalsky'ego samodzielnym nauczycielem w Świniowicach i od tego czasu dzieci z Czarkowa i ze Świniowic chodzą do tamtejszej szkoły. –

1 września 1880 roku gminy Czarków i Świniowice zostały wyłączone z wielowiejskiego związku szkolnego, ponieważ od dwóch lat miały u siebie wybudowaną nową szkołę oraz nauczyciela ze wsi Kłodnica, powiat Koźle, zatrudnionego od 1 września 1880 roku.

Od lipca 1883 roku targi tygodniowe, odbywające się we wtorki każdego tygodnia, zostają odwołane. –

Zgodnie z ogłoszeniem w „Tost-Gleitwitzer Kreisblatt” nr 1¹¹⁹, Gliwice, 6 stycznia, niektóre miejscowości szkolne, jak Brynek, Koty, Wielowieś, Potępa, Sieroty, Świniowice, Tworóg¹²⁰ i Wojska, zostały – i to zgodnie z rozporządzeniem królewskiej rejencji opolskiej – wydzielone z gliwickiego powiatowego okręgu inspekcji szkolnej i przekazane powiatowemu inspektorowi szkolnemu panu doktorowi Woitylakowi w Tarnowskich Górach. –

8 maja 1886 roku uroczyste obchodzono tu pięćdziesiątą rocznicę urzędowania głównego nauczyciela pana Antona Zim-

mermanna, który przybył tu – według jego własnej informacji – 13 maja 1836 roku.

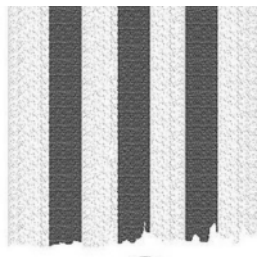
Rano o godzinie 9.00 udali się nauczyciele tutejszego okręgu konferencyjnego¹²¹ z uczniami tutejszej szkoły katolickiej do mieszkania Jubilata, gdzie uczniowie zaśpiewali kilka pieśni. Następnie patron szkoły pan baron von Durant złożył Jubilatowi życzenia. Do życzeń tych przyłączyli się członkowie okręgu konferencyjnego. Ich senior, główny nauczyciel i organista pan Hawlitschka z Tworoga, po krótkiej przemowie wręczył piękny prezent od nauczycieli powiatu toszecko-gliwickiego i tarnogórskiego, składający się z sześciu ciężkich srebrnych noży, sześciu widelców, sześciu łyżek i sześciu łyżeczek oraz dwóch srebrnych uchwyków do serwetek.

Tutejsza gmina podarowała fotel. Nie wiadomo, czy jeszcze inne organizacje lub osoby ofiarowały jakieś prezenty.

O godzinie 9.30 emerytowany nauczyciel Krzeppa z Woźnik¹²² i nauczyciel Hawlitschka z Tworoga zaprowadzili Jubilata do kościoła, gdzie została odprawiona uroczysta suma. Po sumie uczestnicy uroczystości udali się do mieszkania Jubilata. Tam pojawił się też królewski powiatowy inspektor szkolny pan Woitylak z Tarnowskich Gór. Zwrócił się on z przemową do Jubilata i przekazał mu na polecenie królewskiej rejencji najłaskawiej przyznany Jubilatowi przez Jego Majestat¹²³ Order Domowy Hohenzollernów¹²⁴. Następnie powiatowy inspektor szkolny

19. Order Domowy
Hohenzollernów

w imieniu królewskiej rejencji opolskiej i swoim podziękował Jubilatowi za jego wysiłek i działalność w czasie służby.

Teraz w mieszkaniu Jubilata podano śniadanie. O godzinie 13.00 uczestnicy uroczystości, powiatowy inspektor szkolny, nauczyciele okręgu, z Tarnowskich Gór, ze Starych Tarnowic¹²⁵, z Toszka, ze Świbia, z Zabrze¹²⁶, tutejszy proboszcz Gans, proboszcz Kruppa z Woźnik itd. zebrali się w auli, gdzie wydano obiad. Jubilat wznosił toast na cześć Jego Majestatu, cesarza Wilhelma, inspektor szkolny na cześć Jubilata, nauczyciel Pachaly z Tarnowskich Gór na cześć rodziny Jubilata, nauczyciel Bartelt na cześć nauczycielstwa obydwu wymienionych powiatów. Uroczystość zakończono wieczorem zabawą taneczną w szczupłym gronie, której przygrywało ośmiu muzyków z Gliwickiej Orkiestry Wojskowej nr 18¹²⁷.

Niestety, nauczycielowi Zimmermannowi nie było dane po swoim jubileuszu cieszyć się dobrze zasłużoną emeryturą w dłu-go i z utęsknieniem oczekiwanym stanie spoczynku, który miał się rozpocząć 1 października 1886 roku. Niepozorny ból nogi, obrzęk i zaczerwienienie małego palca u stopy – ból, który doskwierał mu już od wielu lat, stał się teraz dokuczliwy. Zimmermann utykał coraz bardziej i wkrótce trzeba mu było amputować jeden paliczek chorego palca. Gdy wnet potem amputowano mu też drugi palec u nogi, został przykuty do łóżka. Na skutek intensywnego bólu szybko opadał z sił, wystąpiła tzw. starcza regresja tkanek, przez nią paraliż płuc i kilka dni później, 13 sierpnia 1886 roku, około 7.15 rano nastąpiła śmierć.

Uroczystość pogrzebowa okazała się jeszcze wspianalsza od ceremonii, z jaką żegnano zmarłego w zeszłym roku Grossa. Zebrała się ogromna liczba nauczycieli z okolicy, kilku duchownych, w tym bratanek zmarłego, ojciec Kruppa z Woźnik,

królewski powiatowy inspektor szkolny Woitylak, patron szkoły, baron von Durant, i mnóstwo ludzi, którzy chcieli oddać ostatnią posługę powszechnie szanowanemu i lubianemu ze względu na spokojny charakter Zmarłemu. Na osobiste życzenie został on pochowany pod jesionem płaczącym rosnącym po południowej stronie kościoła.

Niech odpoczywa w pokoju!

20. Jesion wyniosły,
płaczący
(gałązka z liśćmi,
drzewo jesienią)

Wkrótce po wybuchu kulturkampfu w powiecie gliwickim został mianowany świecki inspektor szkolny, a właściciela dóbr rycerskich Rubina na Czarkowie wyznaczono na królewskiego miejscowego inspektora szkolnego szkoły wielowiejskiej.

[Papież:] „Ostatni ruch był wprawdzie dla mnie przykry; jednak partia nie jest jeszcze przegrana. Mam jeszcze jeden bardzo dobry ruch w zanadru!

[Bismarck:] To będzie także Twój ostatni, a potem w kilku ruchach dostaniesz mata — — przynajmniej dla Niemiec.”

21. Karykatura kulturkampfu „Między Berlinem a Rzymem”
z Kladderadatsch, 16 maja 1875 roku

Wybranie go na to stanowisko było szczęśliwe, ponieważ był on wcześniej nauczycielem, i teraz jako przełożony miał niezbędne rozeznanie. Był przyjacielem nauczycieli i szkoły. Podczas sprawdzianów wielkanocnych zawsze egzaminował ośmiu i wykazywał wielką biegłość w rozwijającej się katechezie.

Szkoda, że jego szczęśliwa gwiazda, która kiedyś tak szybko dla niego wzeszła, równie nagle zgasła.

W Czarkowie Rubin stracił swój znaczny majątek, wynoszący blisko 80 tysięcy talarów. Liche zbiory, grad, ogólny gospodarczy kryzys na początku lat osiemdziesiątych spowodowały, że Czarków musiał najpierw zostać sekwestrowany, a wkrótce potem sprzedany wcześniejszemu dzierżawcy majątku, Hahnischowi.

Rubin został rażony apopleksją i umarł w nędzy. Wraz z nim kasa szkolna, którą krótko przed śmiercią przekazał nauczycielowi Barteltowi, straciła około tysiąca marek.

W 1886 roku powiat gliwicki został podzielony na dwa okręgi inspekcji szkolnej – Pyskowice i Gliwice. Szkoły należące od 1884 roku do Tarnowskich Gór zostały przydzielone do okręgu pyskowskiego.

Od śmierci pana Rubina nie został już ustanowiony żaden nowy miejscowy inspektor szkolny i urząd ten był odtąd sprawowany przez każdorazowego powiatowego inspektora szkolnego.

1 grudnia 1886 roku dotychczasowy drugi nauczyciel Bartelt został mianowany pierwszym nauczycielem i organistą, a dotychczasowy nauczyciel pomocniczy Scherner drugim nauczycielem. Jednocześnie kandydata na urząd nauczycielski Theopfila Frobela z Bytomia, Górny Śląsk, zaangażowano w tu-tejszej szkole jako nauczyciela pomocniczego. Ponieważ Frobela prowadzi szkołę półdniową, przeto tutejszy system szkolny jest od 1 grudnia 1886 roku czteroklasowy. Zarówno dzięki temu, jak i dzięki wprowadzeniu lepszych pomocy szkolnych placówka odnotowała znaczącą poprawę. Osiągnięcia, które za czasów Zimmermanna – na skutek jego choroby, słabej frekwencji i przepełnienia klas – były według wypowiedzi powiatowego in-

spektora szkolnego Wojtyłaka znacznie poniżej poziomu wyznaczonego przez ogólne zarządzenia z 1872 roku¹²⁸, wyraźnie od tego czasu wzrosły. Z nowych pomocy nauczania wprowadzono:

1. Dortmundzką czytanekę¹²⁹.
2. Podręcznik Stuhlmanna¹³⁰ do rysowania.
3. Schustera¹³¹ opowiadania biblijne, opracowane przez Meya.
4. Katechizm Deharbe'a¹³² dla diecezji wrocławskiej.
5. Tablice ścienne Schreibera¹³³ do lekcji przyrody.
6. Podręcznik Heinzego i Hübnera¹³⁴ do rachunków.
7. Realienbuch Hübnera i Richtera¹³⁵.

Frekwencja, która do 1872 roku była jeszcze bardzo niezadowolająca, bo zaledwie połowa dzieci, które miały chodzić do szkoły, faktycznie do niej chodziła, stale się poprawiała. Działo się tak dzięki coraz surowszym rozporządzeniom, aż w końcu na mocy rozporządzenia nadprezydenta z 15 września 1884 roku został wprowadzony obowiązek szkolny.

22. Rozporządzenie Fryderyka Wilhelma I, króla Prus, z 28 września 1717 roku

Poprawiała się też nieco sytuacja finansowa nauczycieli (od 1 kwietnia 1889 roku), a to dzięki zniesieniu dawnych składek oraz podwyższeniu i zwiększeniu państwowych dodatków za wysługę lat, które wcześniej wynosiły 90 i 180 marek po 12 względnie 24 latach służby. Teraz osiągnęły one kwoty 100, 200 i 300 marek po 10, 20 i 30 latach służby.

Po tym jak jakiś czas temu niektóre szkoły w północnej części powiatu gliwickiego zostały przydzielone do tarnowickiego okręgu inspekcji szkolnej, 1 października 1886 roku powiat gliwicki podzielono na dwa okręgi inspekcji szkolnej. Do okręgu pyskowskiego włączono szkoły, które przedtem również należały do okręgu tarnowickiego. Pierwszy powiatowy inspektor szkolny doktor Wesendonck był nauczycielem gimnazjalnym w prowincji nadreńskiej i po mniej więcej dwuletniej działalności powrócił do swojej ojczyzny, ponieważ nie mógł znieść górnośląskiej polskości i pobytu w Pyskowicach 11 lutego 1890 roku powołano tu nowy zarząd szkoły¹³⁶ składający się z: 1. właściciela dominium, 2. miejscowego inspektora szkolnego, 3. zagrodnika¹³⁷ Glogaschy, 4. zagrodnika Paula Bujary, 5. siodlarza¹³⁸ Ferdinanda Sisego.

Starania inspektora szkolnego, żeby nauczycielkę zajęć praktycznych Annę Böhnich zastąpić właściwszą osobą, okazały się bezskuteczne. Podobnie powiatowy inspektor szkolny nie domagał się z dostateczną energią zatrudnienia czwartego nauczyciela.

Od 1 stycznia 1890 roku do 1 lipca tegoż roku powiatowy inspektor szkolny Schink przejął w zastępstwie okręg pyskowskiego i w czasie któregoś przejazdu wizytował tutejszą szkołę.

W 1890 roku przekształcono stanowisko nauczyciela pomocniczego w zwyczajne stanowisko trzeciego nauczyciela i na mocy ustawy zwiększono dodatek państwowy ze 100 do 300 marek.

9 lutego 1892 roku szkoła została zamknięta z powodu wybuchu epidemii odry¹³⁹. Otwarto ją ponownie po około sześciu tygodniach.

1 maja 1892 roku trzeciego nauczyciela Frobla przeniesiono do szkoły miejskiej w Katowicach¹⁴⁰. 7 maja 1891 roku o godzi-

nie 7.00 wieczorem w szkołę uderzył piorun, który mocno uszkodził dach i ścianę szczytową. Szkody zostały zrekompensovane gminie przez Prowincjonalne Towarzystwo Pożarowe¹⁴¹ kwotą 400 marek. Podczas tego zdarzenia w budynku szkolnym znajdowała się żona nauczyciela Schernera ze swoimi dziećmi, które bardzo się przestraszyły!

W tym samym roku w mieszkaniu nauczyciela Frobla wybuchł pożar. Zapaliło się drewno leżące za piecem. Ponieważ nikogo nie było na miejscu, spaliło się kilka ubrań, które znajdowały się w pobliżu pieca. Również piec i ściana zostały nieco uszkodzone, dlatego zarówno gmina, jak i nauczyciel Frobel otrzymali odszkodowanie wynoszące mniej więcej po 50 marek. Nauczyciel Frobel musiał jednak zapłacić 10 marek kary za pożar spowodowany jego niedbalstwem.

Gmina, usuwając obydwie szkody w budynku szkolnym, zaoszczędziła z kwoty odszkodowania pożarniczego więcej niż połowę i uchwaliła, po kilku rozważnych naradach na zebraniu gminy, by zakupić za to podwójne okna do klas. Również pompę w studni szkolnej, drewnianą i w złym stanie, zastąpiono żelazną. Latem 1892 roku z powodu suszy wystąpił wielki niedobór

23. Dzieci przy drewnianej pompie
(Na pompie napis:
Woda niezdatna do picia)

wody. Większość studni, w tym również szkolna, wyschła. Zgodnie z rozporządzeniem rejencyjnym obramowania studni powinny zostać podwyższone do 1,30 metra. Utrudniło to bardzo wyciąganie wody, dlatego we wsi zakupiono sporą liczbę no-

wych żelaznych pomp. Starą drewnianą pompę szkolną zamontowano w studni przy gospodzie Czichorowskiego.

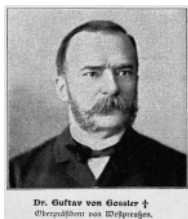
Po długich negocjacjach, w czasie których gmina Wielowieś i patron sprzeciwiali się zatrudnieniu czwartego nauczyciela, gmina została jednak zmuszona uchwałą komitetu powiatowego i rady prowincjalnej do zaangażowania czwartego nauczyciela.

1 października 1892 roku nauczyciel Paul Wisnia z Leinigen¹⁴² w Lotaryngii został przeniesiony do Wielowsi jako trzeci nauczyciel. 1 grudnia 1892 roku zatrudniono czwartego nauczyciela J. Czernego, który dotąd był nauczycielem pomocniczym w Kamienicy.

1 kwietnia 1893 roku dotychczasowy system czteroklasowy został powiększony do pięcioklasowego.

1 kwietnia [18]93 roku rozwiązano prywatną szkołę żydowską, a uczące się w niej dzieci przeniesiono do szkoły katolickiej.

1 kwietnia [18]93 roku zamiast czytanek dortmundzkich wprowadzono w drugiej i pierwszej klasie czytanki Hirta¹⁴³, wydanie F. Już rok wcześniej w niższej klasie wszedł do użytku elementarz Hirta.

24. Gustav Heinrich Konrad von Goßler

25. Robert Bosse

26. Karl Eduard Robert von Zedlitz i Trützschler

Gdy nauczyciele zawiedli się w swoich nadziejach na podwyższenie płac z powodu niepowodzenia projektu ustawy Goßlera¹⁴⁴ i Zedlitz¹⁴⁵, również wśród nauczycieli z Wielowsi zapanowało wielkie niezadowolenie wskutek odrzucenia w trakcie obrad

parlamentu 4 maja 1893 roku wniosku ministra Bossego¹⁴⁶, mającego na celu podniesienie ich dochodów.

Wielowieś, 17 maja 1893 roku

Bartelt

Pierwszy nauczyciel

27. Historyczna drewniana
pompa w Altleisnig
(dzielnica Leisnig)

Dotyczy stanu wody w szkolnej studni

19 maja 1893 roku głębokość szkolnej studni przy nowej szkole wynosiła 12 ½ metra, a stan wody 3 ½ metra. Lustro wody znajdowało się więc 9 metrów poniżej poziomu dziedzińca szkolnego.

15 czerwca 1893 roku	stan wody wynosił	2 ¾ metra
20 sierpnia 1893 [roku]	"	2 "
17 września 1893 [roku]	"	2 "
20 października 1893 [roku]	"	2 ¼ "
18 września 1921 [roku]	"	½ metra.

Stan wody w studni przy starej szkole.

19 maja 1893 roku głębokość studni przy starej szkole wynosiła 14,50 metra, a stan wody

4,30 metra. Lustro wody znajdowało się zatem 10,20 metra poniżej powierzchni ziemi.

19 maja 1893 roku stan wody wynosił 4,30 metra

18 września 1921 roku " " " 1,20 metra.

Stan wody w studni Stefana¹⁴⁷.

19 maja 1893 roku głębokość studni wynosiła prawie 14 metrów.

Stan wody 19 maja [18]93 roku wynosił 3,78 metra.

5 października 1893 roku królewski powiatowy inspektor szkolny doktor Starker został przeniesiony do Ząbkowic Śląskich¹⁴⁸. Dalsze zajmowanie się sprawami Powiatowej Inspekcji Szkolnej powierzono inspektorowi szkolnemu panu Schinkowi w Gliwicach. 1 stycznia 1894 roku były nauczyciel gimnazjalny doktor Faulde z Raciborza¹⁴⁹ przyszedł do Pyskowic jako powiatowy inspektor szkolny, ale wkrótce zrezygnował z tego urzędu z powodu choroby i zmarł w Raciborzu.

29 marca 1893 roku patron szkoły pan baron von Durant zmarł na atak serca w czasie podróży z dworca kolejowego w Toszku do Wielowśi. We wspólnym pogrzebie uczestniczyli związek kombatantów¹⁵⁰ oraz uczniowie. Orkiestra pułkowa grała marsz żałobny Chopina¹⁵¹ i chorąły¹⁵². Nauczyciele z Wielowśi i okolicy śpiewali pieśni *Über den Sternen*¹⁵³ i *Schlummre sanft*¹⁵⁴. Rauch, który kiedyś był nauczycielem domowym, a teraz jest pastorem, przemawiał w domu, natomiast pastor Simon z Toszka [wygłosił mowę] nad grobem. Przemowa Raucha na temat słów „Jak łania pragnie świeżej wody, tak łaknie moja dusza Boga”¹⁵⁵ była prześwietna. Ponieważ Zmarły był powszechnie bardzo lubiany, bardzo liczny był udział [w jego pogrzebie] zarówno osób z wyższych sfer, jak i całej gminy. Na wielu domach powieszono żałobne flagi¹⁵⁶. Pokój jego prochom!

28. Hans von Durant, najstarszy syn Emila von Duranta i spadkobierca jego majątku

Od 1 lipca 1894 roku pan Stein, który z prowincji Renu¹⁵⁷ został przeniesiony na Górny Śląsk, pełni funkcję komisarycznego powiatowego inspektora szkolnego w Pyskowicach.

26 stycznia 1884 roku przybył do Wielowisi królewski re-jencyjny radca budowlany¹⁵⁸ w towarzystwie powiatowego mistrza budowlanego, aby z osobami zajmującymi się sprawa-mi szkoły omówić kwestię poszerzenia mieszkania pierwsze-go nauczyciela w starej szkole. Po długotrwałym sprzeciwie ze strony zarządu kościelnego¹⁵⁹, zwłaszcza proboszcza Gan-sa, który upierał się, że nauczyciel musi zadowolnić się dotych-czasowym mieszkaniem, ponieważ przez sto lat wystarczało ono jego poprzednikom, gmina musiała się zgodzić na urzą-dzoną w jednej z klas kuchnię i na ostateczne przekazanie jej nauczycielowi.

7 grudnia 1894 roku powiatowy mistrz budowlany raz jeszcze przybył [do Wielowisi], aby ocenić stan starej szkoły. –

Na konferencji generalnej 27 października 1984 roku powia-towy inspektor szkolny zakomunikował, że królewska rejencja z dotychczasowych czterech okręgów konferencyjnych utworzyła pięć. W związku z tym Wielowieś, która stanowiła dotąd własny okręg, została włączona do okręgu Tworóg.

11 grudnia 1894 roku do Wielowisi przybyli królewski radca re-jencyjny Wende i powiatowy inspektor szkolny, aby przeprowa-dzić egzamin. Część dzieci z wyższej klasy musiała napisać list i opisać zajęcia matki, które zna z własnego doświadczenia. Egza-min z religii dotyczył głównego przykazania¹⁶⁰ i pierwszego arty-kułu wiary¹⁶¹. Trzeba było wyjaśnić znaczenie słów *Objawienie* i *Testament*. Następnie pojedynczo i w chórze recytowano wiersz, a powiatowy inspektor szkolny pytał o jego treść i sprawdzał wie-dzę z historii i geografii. W zakresie historii naturalnej nauczyciel mógł wykazać się swoim talentem pedagogicznym na przykładzie obrazu *Struś*. Cały egzamin trwał około dwóch godzin; w drugiej i trzeciej klasie po pół godziny.

29. Tablica ścienna Rośliny 30. Jacob Friedrich Ferdinand Schreiber

Nauczyciel Paul Wisnia został przeniesiony 1 kwietnia 1895 roku do Murcek¹⁶², do tamtejszej książęcej szkoły prywatnej, i trzecia posada pozostawała nieobsadzona do 11 lipca.

Nauczyciel Kluger, którego przeniesiono tu z Pietrowic Wielkich¹⁶³, sprawował swój urząd tylko do 15 grudnia, a następnie przeszedł do Józefowca¹⁶⁴ koło Katowic. 17 marca 1896 roku odbył się w szkole egzamin. Wprowadzono też czwartego nauczyciela Czernego na trzeci urząd nauczycielski.

17 marca [18]96, Stein

1 kwietnia 1896 roku kandydat na urząd nauczycielski Anton Duczek został powołany na czwartą posadę nauczycielską. Przybył on z seminarium¹⁶⁵ w Pilchowicach¹⁶⁶. W okresie od października do 10 grudnia był powołany do wojska.

Dalszy rozwój systemu szkolnego nastąpił w 1896 roku dzięki utworzeniu dużego funduszu kasy szkolnej i powołaniu nowego zarządu szkoły. Dotychczas składał się on tylko z trzech przedstawicieli gminy, ponieważ do tej pory tylko ona ponosiła koszty utrzymania placówki szkolnej.

Po wciągnięciu dworu pańskiego do udziału w tych kosztach jego przedstawiciel został przewodniczącym zarządu szkolnego. Na mocy rozporządzenia królewskiej rejencji do zarządu szkol-

nego jako jego członek powinien teraz zostać powołany również główny nauczyciel.

11 lutego 1897 roku, po raz pierwszy bez wcześniejszej zapowiedzi i bez wezwania zarządu szkolnego, odbył się egzamin szkolny. Egzamin zaczął się w klasie wyższej i dotyczył dziewiętego artykułu wiary¹⁶⁷, Fryderyka Wilhelma I¹⁶⁸, gór Niemiec, dowodu na kulistość Ziemi, rachunku z ułamkami i obliczania rabatu. Czytano fragment *Macht des Gebetes*¹⁶⁹, deklamowano wiersze: *Graf von Habsburg*, *Die Trompete von Vionville*¹⁷⁰, *Der Wanderer in der Sägemühle*¹⁷¹. Ten ostatni śpiewano także chórem i solo. Dziewczeta z wyższego oddziału pisały wypracowanie pt. „Jak rano sprzątam izbę?”, a chłopcy: „Co musi zrobić sługa, gdy ze swoim panem ma się wybrać w podróż?”. Egzamin zakończył się we wszystkich klasach około godziny 13.00.

31. Fryderyk Wilhelm I,
król w Prusach (1668–1740)

32. Ferdinand Freligrath –
autor *Die Trompete von Vionville*

2 listopada 1897 roku otwarto nową szkołę w Borowianach¹⁷². Blisko 30 dzieci z Raduni, które do tej pory chodziły do szkoły w Wielowisi, przydzielono do nowej placówki. Odtąd związek szkolny składa się tylko z miejscowości Wielowieś i Kieleczka.

Na okres od 1 października do 15 listopada 1897 roku nauczyciela Duczka wezwano na ćwiczenia wojskowe we Wrocławiu¹⁷³. Następne ćwiczenia odbywały się od 30 czerwca do 27 lipca 1898 roku.

1 maja 1898 roku powiatowy inspektor szkolny pan Stein został zaszczytnie powołany na stanowisko inspektora szkolnego w Bochum. Administrację okręgu przejął powiatowy inspektor szkolny pan doktor Hahn w Strzelcach Opolskich. 15 lipca 1898 roku złożył on wizytę w tutejszej szkole. 27 lipca odbyła się

33. Widok na Strzelce Opolskie, 1536 rok

krótka wizytacja szkoły, którą przeprowadził radca rejencyjny pan doktor Wende. Wytknął on, że w czasie nieobecności głównego nauczyciela lub jego urlopu szkoła pozostaje bez kierownictwa. Zarządził więc, że w czasie urlopu głównego nauczyciela ma być uregulowane (przez nauczyciela najstarszego stażem) nie tylko jego zastępstwo w wyższej klasie, lecz także kierowanie całą szkołą. Wizytacja nie mogła się odbyć w wyższej klasie, ponieważ klasa była zamknięta i nie można było znaleźć do niej klucza.

1 października 1898 roku były nauczyciel szkoły średniej pan doktor Menschig przejął komisaryczne zarządzanie okręgiem. Na głównej konferencji, która odbyła się 19 października, radca rejencyjny pan doktor Wende wprowadził go na urząd i przedstawił gronu nauczycielskiemu. W czasie tej konferencji główny nauczyciel Bartelt wygłosił referat na temat: „Dlaczego potrzebny jest związek między szkołą a domem i jaki powinien być jego

charakter, żeby nauczyciel mógł sprostać obowiązkom, które nakłada na niego jego urząd jako wychowawcy”.

11 listopada 1898 roku powiatowy inspektor szkolny pan doktor Menschig po raz pierwszy wizytował szkołę. Następnie wziął udział w negocjacjach prowadzonych pod przewodnictwem królewskiego starosty, które dotyczyły ustalenia podstawowej pensji dla pierwszego nauczyciela i urządzenia ogródków przydomowych dla pozostałych nauczycieli. Pensję podstawową ustalono na 1800 marek i postanowiono, że część ziemi przylegającej do budynku szkolnego zostanie przeznaczona na urządzenie ogródków szkolnych dla drugiego i trzeciego nauczyciela.

Latem 1898 roku cały budynek szkolny został na nowo otynkowany, podobnie jak budynek gospodarczy.

Czwarty nauczyciel Duczek oddał się do dyspozycji Schaffgottschschen Patronatsherrschaft¹⁷⁴ i z dniem 1 stycznia 1899 roku został przeniesiony do Bujakowa¹⁷⁵, powiat Mikołów. Dwór pański pozostawił obsadzenie wakującej posady królewskiej rejencji.

34. Hans Ulrich von Schaffgotsch i jego żona Johanna (z domu Grycik)

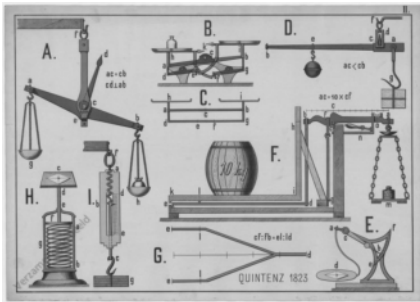
35. Pałac w Kopicach, główna siedziba Schaffgotschów

Pismem z 6 grudnia 1898 roku królewski radca powiadomił nauczycieli i gminy szkolne, że miejsce w zarządzie szkolnym chłopca Paula Bujary zajmie siodlarz Ferdinand Siske.

Wakującą czwartą posadę nauczycielską przekazano 15 lutego 1899 roku dotychczasowemu kandydatowi na urząd nauczycielski panu Antonowi Homolli z Pietraszyna¹⁷⁶. Kształcił się on w seminarium w Białej. Jego wprowadzenie i zaprzysiężenie odbyło się 20 lutego 1899 roku.

W kwietniu 1899 roku wybuchła wśród dzieci epidemia odry, tak że przez blisko osiem tygodni dzieci, zwłaszcza z piątej klasy, uczęszczały do szkoły bardzo nieregularnie.

Z początkiem roku szkolnego 1899 także w pierwszej i drugiej klasie wprowadzono nowe opracowanie czytanki Hirta, a w ciągu roku nabyto dziesięć tablic Meinholda¹⁷⁷ do nauki

36. Wagi, jedna z tablic ściennych Meinholda

37. Carl Christian Meinhold, portret, litografia

przyrody oraz nowe skrzypce. 1 października nauczyciel pan Homolla został powołany na ćwiczenia wojskowe do Wrocławia.

Sprawdzono 5 marca tego roku, Menschig

31 marca 1900 roku opuściło szkołę 38 dzieci z klasy wyższej i 9 z klasy średniej. Najpilniejszym uczniom opuszczającym szkołę podarowano pięć nagród książkowych, które przekazała królewska rejencja. 2 kwietnia zaczął się nowy rok szkolny. Przyjęto 47 nowych dzieci. 1 czerwca 1900 roku liczba dzieci wynosiła 326.

I	klasa	28 chłopców	32 dziewczęta	razem	60
II	klasa	35	"	35	" " 70
III	klasa	36	"	36	" " 67
IV	klasa	37	"	37	" " 71
V	klasa	26	"	26	" " 58

W sumie 326

26 czerwca nauczyciel Czerny zachorował na grypę i do 17 sierpnia musieli zastępować go pozostali nauczyciele zgodnie z zastępczym planem lekcyjnym. Ponieważ w tym czasie nauczyciel Homolla miał być na ćwiczeniach wojskowych, powiatowy inspektor szkolny wniósł reklamację w jego sprawie. 19 września odbyła się w klasie średniej konferencja nauczycieli. Przy tej okazji powiatowy inspektor szkolny zarządził kupno nowych portretów cesarza¹⁷⁸.

W sierpniu 1900 roku plac przed frontem budynku szkolnego ogrodzono drucianym płotem.

1 grudnia 1900 roku królewski powiatowy inspektor szkolny Menschig został przeniesiony do Bytomia.

Zarządzanie inspekcją szkolną przekazano tymczasowo panu doktorowi Hahnowi, Strzelce Opolskie. 1 stycznia 1901 roku zarządzanie powiatowym okręgiem inspekcji szkolnej przekazano dotychczasowemu nauczycielowi głuchoniemych doktorowi Rzesnitzkowi z Wrocławia. 24 stycznia 1901 roku przybył on w towarzystwie rady szkolnego pana doktora Pfenniga do Wielowsi w celu przeprowadzenia szczegółowej wizytacji szkoły. W klasie wyższej przedmiotem egzaminu były następujące tematy: obliczanie okręgu, historia: upokorzenie Prusów przez Napoleona I, fotografia i śpiew: *In dem wilden Kriegestanze*¹⁷⁹. Objaśnienie miejsca: *Brach die schönste Heldenlanze*¹⁸⁰.

38. Wilhelm II Hohenzollern,
ostatni cesarz niemiecki
i król Prus (portret)

39. Ferdinand Maximilian Gottfried
von Schenkendorf (staloryt),
autor In dem wilden Kriegestanze

15 października 1901 roku żona nauczyciela Schernera zrezygnowała z prowadzenia zajęć praktycznych i 15 grudnia 1901 roku przekazano je żonie Zimmermanna. Na mocy rozporządzenia królewskiego powiatowego inspektora szkolnego od Wielkanocy 1902 roku zostaną wprowadzone zeszyty do rachunków Räthera i Wohla¹⁸¹ i od tego samego czasu w popołudnia wolne od zajęć szkolnych należy organizować gry dla młodzieży.

19 lutego 1902 roku nauczyciel Homolla zdał drugi egzamin¹⁸² w Raciborzu.

3 sierpnia 1901 roku główny nauczyciel Pius Bartelt obchodził 25-lecie swego urzędowania, które przerodziło się w prawdziwe święto z uroczystą mszą świętą, obchodami szkolnymi, komersem¹⁸³ itd. i na które może spoglądać z satysfakcją. W imieniu okręgu konferencyjnego życzenia Jubilatowi złożył główny nauczyciel Gawol z Tworoga, chwając go jako zasłużonego nauczyciela i lubianego kolegę. Wręczył mu też prezent od nauczycieli okręgu, koronę.

Już 1 kwietnia 1902 roku królewski powiatowy inspektor szkolny doktor Rzesnitzeck opuścił Pyskowice i udał się na wezwanie do Rybnika. Uroczystość pożegnalna, która odbyła się 5 kwietnia, zgromadziła wszystkich nauczycieli okręgu i stała się

manifestacją serdeczności okazywanej ulubionemu koledze. 10 kwietnia 1902 roku baronowa Eva von Durant, córka owdowiałej baronowej Marthy von Durant, wyszła za mąż za hrabiego Leo Ballestrema¹⁸⁴. Ślub odbył się w tutejszym kościele parafialnym. Wielowieś oglądała tego dnia w swoich granicach sędziwego prezydenta niemieckiego parlamentu, hrabiego v[on] B[allestrema] na Pławniowicach¹⁸⁵, ojca pana młodego. 20 czerwca nauczyciel Homolla został powołany na czterotygodniowe ćwiczenia do Gliwic. 27 lipca u swego brata w Groszowicach¹⁸⁶ zmarła żona nauczyciela Schernera. 1 listopada 1902 roku nauczyciel Homolla został przeniesiony do Gliwic.

1903

5 marca 1903 roku powiatowy inspektor szkolny przeprowadził w szkole wizytację generalną. Wizytacja

10 marca 1903 roku z okazji 25-lecia [pontyfikatu] papieża¹⁸⁷ parafia przygotowała uroczystą mszę świętą, a wieczorem pochód z pochodniami, w którym wzięli udział uczniowie. Mnóstwo lampionów, a także kapela towarzysząca pochodowi oraz szkolni dobosze i uczniowie grający na piszczałkach – wszystko to robiło imponujące wrażenie. Przed plebanią ksiądz proboszcz Gans wygłosił przemówienie i na koniec wzniósł na cześć Ojca Świętego okrzyk, do którego entuzjastycznie przyłączyła się licznie zebrana ludność. Uroczystość

1 lipca 1903 roku nauczyciel pan Scherner po przepracowaniu tu 23 lat został przeniesiony do Doroty¹⁸⁸. Na jego miejsce przyszedł kandydat na urząd nauczycielski Achtelik z Boborowa. Nauczyciel

1 października 1903 roku wakujące od 1 listopada 1902 roku czwarte stanowisko nauczycielskie zostało obsadzone przez na-

uczyciela Wanzeka z Nowej Wsi Książęcej. Odtąd pan Czerny ma lekcje w drugiej, Achtelik w trzeciej, a Wanzek w czwartej i piątej klasie.

Budynek
szkolny

Latem został naprawiony dach budynku szkolnego, kupiono też nową pompę. Wybrukowano teren wokół ubikacji. 15 czerwca 1903 roku lekarz powiatowy dokonał przeglądu szkoły. Skrytykował instalację pompy i zarządził wykonanie rynsztoku od rury spustowej, a także uszczelnienie pokrywy studni.

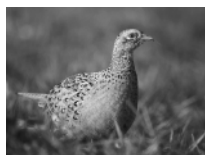
Wiosną 1903 roku burza śnieżna spowodowała w lasach tak ogromne zniszczenia, jakie pewnie nie zdarzyły się od wieków. W niektórych miejscach trzecia część wszystkich drzew leśnych została połamana albo wyrwana z korzeniami.

Różne

Latem huragan połamał około dwustu drzew owocowych na drodze z Wielowosi do Toszka, a także złamał potężny dąb w toszeckiej bażantarni¹⁸⁹.

40. Bażant (kogut)

41. Bażant (kura)

42. Bażantarnia toszecka

Gwałtowne i nieustanne ulewy, które miały miejsce wiosną i latem, bardzo zmniejszyły zbiory ziemniaków.

Na początku listopada 1903 roku baronowa von Durant sprzedała Śląskiemu Bankowi Ziemskiemu¹⁹⁰ majątki ziemskie Borin¹⁹¹ i Oschin¹⁹². Wkrótce potem także majątek ziemski

Kotliszowice¹⁹³ przeszedł na własność Śląskiego Banku Ziemskiego. Majątek ziemski Jerzmanów¹⁹⁴ został w maju 1903 roku

zlicytowany i wkrótce potem zakupił go rentier Schultzik z Wrocławia. Schultzik rozparcelował majątek ziemski i sprzedał go kilku mieszkańcom Wielowisi.

1904

24 lutego królewski tajny radca rejencyjny doktor Pfennig Wizytacja przeprowadził w szkole specjalną wizytację i zarządził obsadzenie czwartego stanowiska nauczycielskiego, wakującego z powodu przeniesienia nauczyciela Achtelika do Ciochowic¹⁹⁵, przez nauczyciela pana Biskupka z Potępy.

6 stycznia szkoła zorganizowała wieczór rodzicielski. Pan Achtelik wygłosił referat na temat „Związek między szkołą a domem”. Oprócz kilku piosenek i deklamacji dzieci z klasy średniej przedstawiły udratyzowaną bajkę *Czerwony kapturek*¹⁹⁶, a dzieci z wyższej klasy udratyzowaną bajkę *Królowna Śnieżka*¹⁹⁷. Przystawienia te zostały nagrodzone wielkim aplauzem Święto szkolne

43. Ilustracja Ottona Ubbelohdego do baśni Królowa Śnieżka

44. Jakób i Wilhelm Grimm

licznie zebranej publiczności. 28 sierpnia zorganizowano wycieczkę dla dzieci. Pod przewodnictwem orkiestry szkolnej, na czele z doboszem w stosownym kostiumie, wyruszył w kierunku zamku odświętnie przystrojony pochód, któremu towarzyszyła pyskowska orkiestra miejska. Pan baron Durant jak najserdeczniej przyjął nauczycieli i ofiarował datek w wysokości 20 marek. Także zbiórka wśród zamożnych mieszkańców miej-

scowości przyniosła bogaty plon, dzięki czemu dzieci mogły zostać suto ugoszczone na świątecznym placu w Kieleczce. Na zakończenie święta odbył się capstrzyk przed plebanią.

Patronat 1 lipca 1904 roku majątek ziemski Wielowieś, który powiększył się przez kupno majątku ziemskiego Błażejowice¹⁹⁸, przeszedł na własność barona Hansa von Durant¹⁹⁹, który przejął tym samym patronat nad szkołą i objął przewodnictwo w zarządzie szkolnym.

45. Bierzmowanie, miedzioryt G. Sticha w *Katechizmie* Piotra Kanizjusza

46. Heinrich Marx (1835–1911), biskup sufragan diecezji wrocławskiej

Wizytacja kościoła 2 lipca 1904 roku sufragan ksiądz doktor Heinrich Marx²⁰⁰ przeprowadził wizytację kanoniczną²⁰¹ tutejszego kościoła, która nie odbywała się od 1846 roku. Na przyjęcie sufragana wspaniale przystrojono ulicę i kościół, w którym odśpiewano *Ecce sacerdos*²⁰². Następnie sufragan przemówił do wiernych, odbył procesję pogrzebową²⁰³, sprawdził pieczęcie kamieni ołtarzowych²⁰⁴ i je odnowił. Wieczorem na cześć dostojnego Gościa dzieci szkolne wraz ze związkiem kombatantów urządziły pochód z pochodniami. Potem sufragana powitali po niemiecku główny nauczyciel Bartelt i po polsku naczelnik gminy Bartoschek ze Świniowic, po czym nauczyciele odśpiewali kilka pieśni, a dzieci z wyższej klasy z towarzyszeniem orkiestry szkolnej przygotowały korowód z pochodniami. Następnego dnia sufragan udzielił

sakramentu bierzmowania, a na zakończenie egzaminował dzieci z religii.

Na wniosek powiatowego inspektora szkolnego królewska re- Szkolna
jencja udzieliła 30 marek pomocy na założenie szkółki drzewek. szkółka
drzewek

1905

Na początku roku szkolnego wybuchła wśród uczniów epi- Zamknięcie
demia szkarlatyny. Zachorowały także dzieci pierwszego i drugie- szkoły
go nauczyciela, przez co trzeba było zamknąć szkołę. Lekcje
wznowiono dopiero 1 czerwca 1904 roku.

W sierpniu 1904 roku umarła siostra proboszcza Walaska Sprawy
Gans. Po tym wydarzeniu proboszcz złożył rezygnację i 1 sier- kościelne
pnia 1905 roku przeszedł na emeryturę. Następnie udał się do
klasztoru braci miłosiernych²⁰⁵ we Wrocławiu.

Jego następcą został mianowany dotychczasowy wikary Paul Holletzek z Krzyżanowic²⁰⁶ w powiecie Racibórz. 2 sier-
pnia odbyło się jego uroczyste wprowadzenie. W procesji wzięli udział uczniowie, a wśród nich orszak biało ubranych dziewcząt niosących lilie i świece, grono nauczycieli, związek kombatantów z orkiestrą i niezliczone grono ludzi. Nowy proboszcz został odebrany z zamku²⁰⁷, przywitany przez przedstawicieli gminy w językach niemieckim i polskim i przy uroczystości bijących dzwonach poprowadzony przez wieś udekorowaną kilkoma wspaniałymi honorowymi bramami do kościoła, gdzie odprawiono uroczyste nabożeństwo, w tym łacińską mszę świętą.

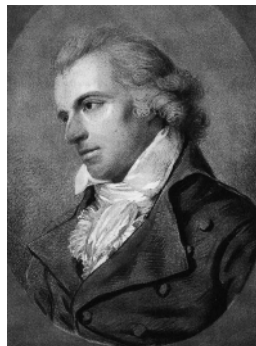
6 stycznia 1905 roku zorganizowano wieczór rodzicielski. Przedstawiono: *Der Rastelbinder des Zigeunermädchen*²⁰⁸, *Der Schusterjunge*²⁰⁹, *Der Jahrmarkt*²¹⁰ i uroczy, udratyzowany

utwór *Preziosa und die Gnomen unter dem Christbaume*²¹¹. Wie-
 Święto dzieci czór zakończono żywym obrazem²¹² *Pokłon Trzech Mędrców*,
 śpiewając przy tym *Transeamus*²¹³ z akompaniamentem fortepiana.
 W przerwach można było posłuchać pięknych utworów
 w wykonaniu orkiestry towarzystwa muzycznego.

47. Pierwsze takty muzyki *Ody do radości* autorstwa Ludwiga van Beethovena (partia oboju).

48. Friedrich Schiller, autor poematu *Oda do radości*

9 maja 1905 roku w dniu Święta Schillera²¹⁴ klasa wyższa uda-
 ła się na wycieczkę do Zawadzkiego. Podróż przebiegała do
 Kielczy pieszo, później pociągiem do Zawadzkiego²¹⁵, a z po-
 wrotem znowu pieszo. Dzieci z dużym zainteresowaniem zwie-
 dzwały wielką walcownię, hałdę, jezioro, kościoły i podziwiały
 piękne krajobrazy nad Małą Panwią. Około 5.00 po południu
 dzieci wróciły do domu dość zmęczone.

Zastępstwo Od 12 grudnia 1904 roku do 1 marca 1905 roku nauczyciel Wan-
 zek z tutejszej szkoły przejął w zastępstwie lekcje w szkole w Świ-
 niowicach, dlatego tutejsza trzecia klasa miała skrócone lekcje.

Stacja pogodowa 1 stycznia 1904 roku Królewski Instytut Meteorologiczny
 w Berlinie²¹⁶ przekazał nadzór na stację pogodową w Wielow-
 si nauczycielowi Wanzekowi. Obserwacje są prowadzone na dzie-
 dzińcu szkolnym.

II egzamin nauczycielski 21 września 1905 roku nauczyciel Paul Wanzek zdał w Prós-
 kowie²¹⁷ drugi egzamin nauczycielski.

8 listopada 1905 roku nauczyciel Franz Biskupek zdał drugi egzamin nauczycielski w Głubczycach, Górny Śląsk.

II egzamin
nauczycielski

1906

W lutym 1906 roku radca szkolny i rejencyjny pan Klauke przeprowadził wizytację placówki. Zarządził, że dzieci mają się uczyć śpiewać według nut²¹⁸. Nazwy nut należy zastąpić cyframi.

Wizytacja

Ponieważ na początku nowego roku szkolnego liczba dzieci wyniosła ponad 350, powiatowy inspektor szkolny złożył wniosek o zatrudnienie piątego nauczyciela. 1 lipca 1906 roku nauczyciel Biskupek został przeniesiony do Pyskowic. Na jego miejsce przyszedł kandydat na urząd nauczycielski Kastner z seminarium w Głuchołazach²¹⁹.

Nauczyciel

7 września 1906 roku rodzina głównego nauczyciela Bartelta pograżyła się w głębokim smutku z powodu śmierci najstarszego syna, pomocnika pocztowego Fritza Bartelta. Kilka tygodni później Gondare Heine przez nieostrożność zastrzelił swoją żonę. 9 października 1906 roku zmarł przewodniczący konferencji, główny nauczyciel pan Schalast z Sierot²²⁰. Przy tutejszej poczcie od 1 maja zaczęła działać publiczna służba meteorologiczna.

Poczta

Z powodu ogólnej drożyzny mięsa 1 grudnia 1906 roku przeprowadzono nadzwyczajny spis inwentarza żywego. W gminie Wielowieś jego rezultat był następujący:

Statystyka

Koni 112 sztuk

Krów 358 "

Świń 320 "

W czasie ostatniego spisu ludności okręg gminny miał 1222 mieszkańców. Okręg majątku ziemskiego ? .

1907

- System szkolny 1 października 1907 roku zostało obsadzone nowo powstałe piąte stanowisko nauczycielskie i dotychczasowy pięcioklasowy system szkolny poszerzono do sześcioklasowego. W starym budynku szkolnym przygotowano nową klasę.
- Lekcja rysunku 1 kwietnia 1907 roku w drugiej i trzeciej klasie wprowadzono lekcje rysunku według nowej metody, a metodę rysowania Stuhlmanna kontynuowano tylko w wyższej klasie. W grudniu 1907
- Odra roku wybuchła wśród uczniów epidemia odry, ale mimo słabej frekwencji szkoły nie zamknięto. Jesienią 1907 roku odbyły się
- Zarząd szkoły wybory do nowego zarządu szkoły. Jako przedstawiciele gminy Wielowieś zostali wybrani doktor Schlesinger i chłop²²¹ Kleophas Glogasa, oprócz nich do zarządu szkoły należą naczelnicy Wielowosi i Kieleczki oraz zarządca majątku ziemskiego Wielowieś. Nie mianowano jeszcze przewodniczącego związku szkolnego ani nie powołano do zarządu szkoły proboszcza i jednego nauczyciela.
- Przedstawienie dobroczynności Na mocy rozporządzenia królewskiego powiatowego inspektora szkolnego 1 grudnia 1907 roku wprowadzono zupy szkolne. Na pokrycie kosztów Ojczyźniany Związek Kobiet²²² przyznał roczny datek w wysokości 15 marek, a pozostałe koszty miały
- Zupy w szkole być pokryte z przedstawienia dobroczynnego zorganizowanego przez nauczycieli. Codziennie około 25 dzieci przeważnie z Kieleczki, muszących zostać w szkole w porze obiadowej, otrzymuje ciepłą zupę w jednym z pokoi w starej szkole.
- 15 lutego 1907 roku przybył do tutejszej szkoły kandydat na urząd nauczycielski Paul Trojan z Nysy²²³, [który ukończył] seminarium w Białej.
- Dane osobowe 1 października 1907 roku przyszedł do Wielowosi nauczyciel Riedel ze Świbia²²⁴.

1 października 1908 roku na wakujące stanowisko został przyjęty nauczyciel Feike Richard z Potępy.

Do zarządu szkolnego zostali powołani proboszcz Holletzek i główny nauczyciel Bartelt.

Z powodu nowego obsadzenia stanowisk nauczycielskich konieczna okazała się przebudowa mieszkań nauczycieli. Mieszkanie w południowym skrzydle na wyższym piętrze zostało podzielone, a podział mieszkania w północnym skrzydle usunięto. Równocześnie odnowiono tynk na ścianie z oknami w klasie wyższej.

Sprawy
budowlane

Na Wielkanoc 1908 roku wprowadzono w klasie wyższej lekcje gimnastyki dla dziewcząt.

20 września szkoła zorganizowała wycieczkę do Kieleczki, gdzie odbyły się różne gry, korowody i zawody.

Święto dzieci

W 1908 roku wszyscy nauczyciele otrzymali dodatek drożyzniany do uposażenia w wysokości 150 marek, który ma być odliczony od przyszłej podwyżki płac, mającej obowiązywać z mocą wsteczną od 1 kwietnia 1908 roku.

Podwyżka
poborów

1 października nauczyciel Riedel, pracujący w tutejszej szkole od 1 października 1907 roku, został przeniesiony do Bytomia.

17 stycznia zorganizowano wieczór rodzicielski. Dzieci z klasy średniej wystawiły sztukę *Trotzköpfchen*²²⁵, a dzieci z klasy wyższej bajkę *Die beleidigte Tante*²²⁶.

Wieczór
rodzicielski

1 kwietnia nauczyciel Kastner został przeniesiony do Katowic, a wolne stanowisko zostało obsadzone 1 lipca przez nauczyciela Kasprzika z Kamienicy²²⁷, powiat Nysa. 1 października

Przeniesienie
nauczyciela

nauczyciel Feike otrzymał stanowisko nauczycielskie w szkole miejskiej w Pyskowicach. W 1909 roku nie było już żadnych konferencji dodatkowych, dlatego podczas konferencji głównej w dniu 4 września odbyło się nauczanie próbne²²⁸.

1910

1 lutego 1910 roku nauczyciel Ernst Pelka z Potępy został przeniesiony do Wielowśi. Otrzymał nieobsadzone do tej pory stanowisko, które przedtem zajmował nauczyciel Feike. Przy angażu musiał się zobowiązać przed zarządem szkolnym, że nie będzie podnosił żadnych roszczeń co do większego niż obecne mieszkania służbowego.

9 lutego 1910 roku powiatowy inspektor szkolny przeprowadził wizytację generalną w szkole – po raz pierwszy nie według schematu dotychczasowych protokołów wizytacyjnych. Z tego powodu do akt szkolnych nie został załączony odpis protokołu wizytacyjnego. Egzamin przeprowadzono w pierwszej, drugiej, czwartej, piątej i szóstej klasie.

Po dłuższych negocjacjach z królewską rejencją i na podstawie rozporządzenia ministerialnego, według którego również system szkolny z pięcioma tylko nauczycielami i sześcioma klasami wstępnymi należy traktować jako normalne placówki szkolne, a kierownikowi takiej szkoły na podstawie nowej ustawy o wynagrodzeniach nauczycieli powinno się przyznać zwiazany z urzędem dodatek w wysokości 700 marek, głównemu nauczycielowi Barteltowi przyznano ten dodatek od 1 kwietnia 1908 roku. Dochody kościelne nie zostały natomiast jeszcze uregulowane.

9 grudnia szkołę wizytował królewski radca rejencyjny i szkolny pan Volkmer. Przekonał się wtedy, że postanowienia rozporządzenia ministerialnego z 31 stycznia 1908 roku²²⁹ są

przestrzegane we wszystkich punktach i na wszystkich poziomach, a podczas egzaminu zwracał szczególną uwagę na osiągnięcia dzieci w swobodnym pisemnym wypowiedaniu się w wypracowaniach i w obydwu codziennych pismach²³⁰. Przeglądając księgę kar, radca szkolny zarządził, że kary cielesne wolno stosować tylko w razie konieczności i że trzeba podać dokładny powód kary (np. nie z powodu lenistwa, ale że nie nauczył się katechizmu).

W Wielkanoc 1910 roku szkołę opuściło 25 uczniów klasy pierwszej, 11 z klasy drugiej i 2 z klasy trzeciej, przyjęto też 52 nowych uczniów. Na początku 1910 roku liczba dzieci w klasach wynosiła:

I	66	IV
II		V
III		VI

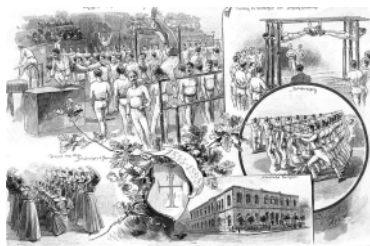
1911

Na początku roku szkolnego liczba uczniów wynosiła 380, dla tego powiatowy inspektor szkolny złożył wniosek o zatrudnienie szóstego nauczyciela. Królewska rejencja zdecydowała, że wniosek nie może być na razie uwzględniony, ponieważ potrzeba nie jest aż tak nagląca, ale powinno się go powtórnie złożyć w 1912 roku. 6. nauczyciel

1 października 1910 nauczycielce Schega zlecono objęcie posady nauczycielskiej, chociaż przedtem zarząd szkoły wielokrotnie nie zgadzał się zamianę stanowiska nauczyciela na stanowisko nauczycielki. Nauczycielka

Gdy dla dzieci wprowadzono trzecią lekcję gimnastyki, a także gimnastykę dla dziewcząt z obydwu klas wyższych, dziedziniec, wykorzystywany do tej pory jako plac do gimnastyki i gier, okazał się niewystarczający. Dlatego obok dziedzińca założono Plac do gimnastyki

i ogrodzono nowy plac do gimnastyki, a szkółkę drzewek przeniesiono do ogrodu głównego nauczyciela.

49. Obraz z okazji założenia Lipskiego Towarzystwa Gimnastycznego w 1895 roku

Podwójne okna Z powodu złego stanu wszystkich okien w budynku szkolnym konieczne stało się wstawienie podwójnych okien. Negocjacje w tej sprawie odbywały się wielokrotnie. Królewski radca budowlany w Strzelcach Opolskich dokonał szczegółowego przeglądu budynku szkolnego i polecił przedsiębiorcy budowlanemu sporządzenie szacunkowego kosztorysu. Do szacowanych na 4400 marek kosztów królewska rejencja przyznała wkład państwa w wysokości 1500 marek.

Rolnictwo Od początku lipca do końca sierpnia w ogóle nie padało, a we wrześniu 1912 roku bardzo mało, dlatego nastąpiła wielka susza. Mimo suszy zbiory zbóż były dobre, a ziemniaków średnie. Tylko bardzo brakowało paszy, dlatego gospodarze musieli ograniczyć pogłowie bydła.

W październiku 1911 roku na mocy rozporządzenia ministerialnego 9 dzieci z klasy wyższej opuściło szkołę, ponieważ posiadały wymaganą wiedzę i dojrzałość moralną oraz przez 7,5 roku chodziły do szkoły i osiągnęły najwyższy oddział klasy pierwszej.

1912

Boisko Koszty za wykonanie placu do gimnastyki zostały, po odrzuceniu ich przez zarząd szkoły, w końcu przyjęte przez przewod-

niczącego zarządu szkoły. Uchwałą zarządu szkoły przyjęto kosztorys wstawienia nowych podwójnych okien we wszystkich klasach oraz remontu budynku szkolnego w kwocie 4500 marek.

Podwójne
okna

50. Szkoła po remoncie dachu
w 1912 roku.

Później, w 1929 roku, gdy droga
gruntowa Wielowieś – Wojska –
Jasiona została rozbudowana
i uzyskała rangę szosy, krzyż
został przeniesiony na drugą
stronę, a ulica Szkolna została
wybrukowana.

Ponieważ liczba uczniów w roku szkolnym 1912/[19]13 wyniesie zapewne 380, przeto w marcu 1912 roku ponownie przedłożono wniosek królewskiego powiatowego inspektora szkolnego o zatrudnienie szóstej siły nauczycielskiej, który w kwietniu 1911 roku królewska rejencja przesunęła o rok. Plan oddzielenia płci w obydwu wyższych klasach i przekształcenia sześcioklasowego na pięcioklasowy [system] został dokładnie omówiony na konferencji 4 marca 1912 roku. Postanowiono wtedy o zachowaniu dotychczasowego systemu.

6. siła
nauczycielska

Oddzielenie
płci

Sprawdzono – I[nspektor?], 17.10.12

15 maja 1912 roku liczba uczniów wynosiła 380.

8 i 10 czerwca gwałtowne ulewy spowodowały prawdziwą powódź, jakiej dotąd, jak daleko pamięć ludzka sięga, nie było.

W czasie ferii letnich przeprowadzono szeroko zakrojone prace remontowe obu budynków szkolnych. Usunięto wystający mur szczytowy i wysunięto dach nad ścianami szczytowymi. Odnowiono fasety elewacyjne dachowe²³¹, a cały dach poddano gruntownej renowacji. We wszystkich klasach nowego budynku

Prace
budowlane
w szkole

szkolnego wstawiono nowe okna skrzynkowe²³², na całym budynku położono nowy tynk, odnowiono rynny, w mieszkaniach nauczycieli poprawiono podłogi, wstawiono nowe piece, na nowo wybrukowano chodniki na dziedzińcu szkolnym, dziedziniec wyrównano, budynek gospodarczy na nowo otynkowano, przełożono dach oraz otoczono go rynnami i wiatrownicami²³³. Stare stopnie przed sienią usunięto i zastąpiono schodkami granitowymi. Prace murarskie wykonał przedsiębiorca budowlany August Rasim, prace blacharskie mistrz blacharski August Braxator, prace stolarskie mistrz stolarski Gollor i prace malarskie mistrz malarski Schäfer z Toszka. Całkowity koszt prac budowlanych wyniósł około 6000 marek.

Wizytacja 17 października 1912 roku wizytację szkoły przeprowadził królewski radca rejencyjny pan Volkmer. Egzaminowane były dzieci klasy drugiej pana Czernego, klasy czwartej pana Pelki i klasy piątej nauczycielki Schega, a mianowicie w klasie drugiej z przyrody i geometrii, w klasie czwartej z czytania, śpiewu (i korekta zeszytów do kaligrafii), w klasie piątej z metody czytania powiązanego z pisaniami²³⁴, z rachunków i lekcji pogładowej²³⁵.

Nauczycielce Schega przyznano kwalifikacje do stałego zatrudnienia, co nastąpiło 1 listopada 1912 roku. Radca rejencyjny kazał sobie przedstawić zarówno katalogi wszystkich klas, jak i oficjalne listy i księgi prowadzone przez głównego nauczyciela, i skrytykował przyjmowanie niektórych dzieci przed osiągnięciem wieku szkolnego.

1913

Nauczyciel 1 stycznia 1913 roku nauczyciel Trojan Paul został przeniesiony do Chorzowa²³⁶. Na jego miejsce przyszedł nauczyciel Schindler Artur z Wojski.

1 kwietnia 1913 roku główny nauczyciel Bartelt zrezygnował z urzędu sekretarza gminnego, który odtąd będzie sprawował nauczyciel Pelka. Ponieważ od 1 kwietnia, zgodnie z nowym rozporządzeniem rejencyjnym, do szkoły mogą być przyjmowane tylko dzieci, które do 1 lipca bieżącego roku ukończą sześć lat, przeto liczba uczniów spadła do 350.

Liczba uczniów

Od 9 do 12 lipca odbywał się w Gliwicach kurs dla prezesów powiatowych bibliotek obwoźnych²³⁷, w którym wziął udział główny nauczyciel Bartelt.

10 marca zorganizowano uroczystość z okazji setnej rocznicy [ustanowienia Krzyża Żelaznego]²³⁸. W uroczystym pochodzie nauczyciele i dzieci udali się do kościoła i po zakończeniu nabożeństwa wraz ze związkami kombatantów przeszli do gospody Deutsche Volk. Sala została symbolicznie udekorowana portretem cesarza²³⁹ ozdobionym wieńcem, a także wielkoformatowym „Krzyżem Żelaznym”. Uroczyste przemówienie, w które wpleciono deklamacje wierszy i pieśni patriotyczne i w którym nawiązano do wywyższenia Prus i ustanowienia Krzyża Żelaznego, wygłosił nauczyciel Pelka.

Setna rocznica

51. Krzyż Żelazny 2. klasy

16 czerwca dla uczczenia rocznicy panowania cesarza również odbyło się uroczyste nabożeństwo i okolicznościowy pochód przez wieś. Następnie szkoła zorganizowała wycieczkę do Kieleczki, gdzie zebrały się również szkoły z Borowian, Potępy, ze Świniowic i z Wojski. Na placu zabaw zorganizowano zawody. Na poczęstunek dla dzieci starostwo podarowało 15 marek, na-

Jubileusz

tomiast zarząd szkoły nie udzielił zapomogi w wysokości 20 marek, o którą wnioskowano. Królewska rejencja przekazała dzieciom 140 egzemplarzy książki pamiątkowej, a także dwa wielkie wspaniałe tomy jako nagrody dla najpilniejszych uczniów (Czichorowsky Klara i Stolfig Joseph).

Kurs
gospodarczy

Od 29 września [19]13 [roku] do 26 października [19]13 [roku] odbywał się w Tarnowskich Górach kurs dla nauczycieli szkół doksztalających²⁴⁰, w którym wziął udział nauczyciel Czerny.

1914

Wieczór
rodzicielski

22 lutego 1914 roku szkoła zorganizowała wieczór rodzicielski, w czasie którego wystawiono między innymi dramat *Rosa von Tannenberg*²⁴¹.

52. Christoph von Schmid,
autor dramatu *Rosa von
Tannenberg*

Udział
nauczyciela
w wojnie

2 sierpnia nauczyciel Pelka z powodu mobilizacji został powołany do wojska. Po walkach koło Ełku²⁴² w Prusach Wschodnich²⁴³, gdzie przeszedł chrzest bojowy, awansował na sierżanta, potem z powodu choroby otrzymał trzytygodniowy urlop i znowu wysłano go na plac boju. Następnie wziął udział w marszu na Warszawę²⁴⁴.

Główny nauczyciel Bartelt, który od 1 lipca 1878 roku pracował tu jako nauczyciel, a od 1 grudnia 1886 roku także jako organista i przez dziesięciolecia zawiadywał urzędem sekretarza gminy, Urzędem Stanu Cywilnego i urzędem nadawczym Po-

wiatowej Kasy Oszczędnościowej, 1 października 1914 roku przeszedł na własną prośbę na emeryturę. Nadal pozostawiono mu sprawowanie urzędu kościelnego. Mimo pewnych trudności główny nauczyciel Bartelt podczas swojej 36-letniej działalności urzędniczej poszerzył i ulepszył system szkolny, tworząc z dwustopniowej placówki szkołę z sześcioma klasami wstępnymi²⁴⁵.

Odejście
głównego
nauczyciela

Życząc szkole, by dalej rozkwitała i się rozwijała, pożegnał się ze swoimi uczniami i z kolegami.

1 października 1914 roku kandydat na urząd nauczycielski Albert Synowski został na zastępstwo powołany do Wielowśi i od 1 października [19]14 roku do kwietnia 1915 roku przejął prowadzenie lekcji w klasie wyższej.

Nauczyciel

1914/[19]15

Od początku wojny do końca marca 1915 roku bohaterską śmierć za Ojczyznę ponieśli następujące osoby z tutejszej gminy:

Polegli

1. Gruschka Wilhelm, 23 września [19]14 [roku] pod Montfaucon²⁴⁶ (Francja)

2. Hadamik Paul, 28 lutego [19]15 [roku] pod Przasnyczem²⁴⁷ (Rosja)

3. Lischka Wilhelm, 23 lutego [19]14 [roku] pod Częstochową²⁴⁸ (Rosja)

4. Walloschek Adam, 30 września [19]14 [roku] pod Malancourt²⁴⁹ (Francja)

5. Zuber Wilhelm w Lesie Argońskim²⁵⁰. Urodził się w Kieleczce, gdzie pracował jako blacharz u mistrza blacharskiego Braxatora.

6. Max Freimann, 22 sierpnia [19]14 [roku] koło Bacailles²⁵¹ (Francja).

Nauczyciel
powołany
do wojska

1 czerwca 1915 roku nauczyciel Schindler z tutejszej szkoły został powołany do wojska.

Bierzmowanie

17 czerwca 1915 roku sufragan ksiądz doktor Augustin²⁵² udzielił tu sakramentu bierzmowania. Dzień wcześniej dzięki ofiarności mieszkańców przygotowano dla niego, mimo ciężkich czasów wojennych, uroczyste przyjęcie.

53. Kaplica Notre-Dame-de-Lorette znajdująca się na szczycie wzgórza w pobliżu Lens i Arras

Polegli

Bohaterską śmierć za Ojczyznę od 1 kwietnia do 30 września 1915 roku ponieśli następujące osoby z tutejszej gminy:

1. Peter Schygulla, 14 maja [19]15 [roku] na Wzgórzu Lorette²⁵³ (Francja)
2. Johann Karlowsky, 7 lipca [19]15 [roku] nad Żłotą Lipą²⁵⁴
3. Wilhelm Kroll, 14/15 września [19]15 [roku] pod Wilnem²⁵⁵ (Rosja)
4. Karl Michalski, 6 października [19]15 [roku] pod Manre²⁵⁶ koło Monthois²⁵⁷
5. Simon Bujara, 13 września [19]15 [roku] pod Ahville²⁵⁸ we Francji.

Wizytacja

25 sierpnia 1915 roku radca rejencyjny pan Kellner i radca szkolny pan Schwingel przeprowadzili wizytację w tutejszej szkole. Między innymi zarządził on [radca szkolny], że w czasie wojny liczbę lekcji trzeba rozszerzyć o lekcje ciszy, ponieważ z powodu zastępstw dzieci mają za mało zajęć lekcyjnych.

1 kwietnia 1915 roku system sześcioklasowy zmieniono na pięcioklasowy, przy czym zorganizowano dwie klasy równoległe, pierwszą klasę chłopców i pierwszą klasę dziewcząt.

1916

14 stycznia 1916 roku nagle na skutek udaru mózgu i słabości serca zmarł emerytowany główny nauczyciel i organista Bartelt. Zgon

W marcu 1916 roku zbierano na czwartą pożyczkę wojenną²⁵⁹. Dzieci z tutejszej szkoły również wzięły w niej udział i w dniach od 20 do 22 marca 1916 roku zebrały w sumie 723 marki. Kwotę tę zebrało 110 dzieci. Oprócz tych subskrybentów każde z 7 dzieci samo nabyło skrypt dłużny²⁶⁰ w wysokości 100 marek. Czwarta pożyczka wojenna przyniosła w sumie 10 miliardów 667 milionów marek. Pożyczka wojenna

54. Ogłoszenie ostatniej pożyczki wojennej w „Deutscher Reichsanzeiger” Nr. 263 z 5 października 1918 roku

1 marca 1916 roku został powołany do wojska nauczyciel Albert Synowsky. Powołano go do Regimentu nr 21²⁶¹ w Słupsku²⁶². Od tego dnia do 15 lutego tego roku lekcje w tutejszej szkole prowadziło tylko dwóch nauczycieli. Od 16 lutego tego roku nauczyciel Schindler, który walczył na froncie, wrócił na swoje stanowisko w tutejszej szkole jako żołnierz zwolniony ze służby z powodu choroby. Nauczyciel powołany do wojska

1 kwietnia 1916 roku tutejsza szkoła liczyła 308 uczniów, a mianowicie 157 chłopców i 151 dziewcząt. Z tej liczby 13 uczniów

uczniów było niemieckojęzycznych, 20 dwujęzycznych, 277 polskojęzycznych. Jeśli chodzi o religię, to 301 było wyznania katolickiego, 3 ewangelickiego, 4 mojżeszowego. Jeśli chodzi o miejscowości, [z których pochodzili], 230 należało do gminy Wielowieś, 50 do majątku Wielowieś i 28 do gminy Kieleczka.

Kurs gotowania Na polecenie królewskiej rejencji od 1 listopada 1915 roku do 28 lutego 1916 roku odbył się w Wielowski kurs gotowania. Zajęcia prowadziła panna Grond.

Udział w kursie był tak duży, że zajęcia prowadzono w dwóch grupach. Brały w nim udział dorosłe dziewczęta z Woj-ski, Gajowiec²⁶³, Wiśnicz, Kieleczki i Wielowski.

Nauczyciel 13 lipca 1916 roku nauczyciel Quasny – inwalida wojenny – przejął w tutejszej szkole zastępczo lekcje do 1 września 1916 roku w klasie piątej i pierwszej. 1 września 1916 roku został przeniesiony do Łubia²⁶⁴.

Powiatowy inspektor szkolny 1 lipca 1916 roku nasz powiatowy inspektor szkolny i radca szkolny pan Schwingel został przeniesiony do Zabrze²⁶⁵, ale na zasadzie zastępstwa zachował jeszcze okręg [inspekcji szkolnej] do 20 września 1916 roku. Od 1 października 1916 roku okręg inspekcji szkolnej przejął królewski powiatowy inspektor szkolny pan Hahnel z Pucka²⁶⁶.

Nauczyciel Pelka 29 października 1916 roku nauczyciel pan Pelka wrócił do tutejszej szkoły z pola bitwy jako inwalida wojenny i ponownie zaczął uczyć od 2 listopada tego roku.

Polegli Bohaterską śmierć za Ojczyznę ponieśli:
Sawiola Paul, 18 marca [19]16 [roku] pod Verdun²⁶⁷,
Krawietz Wilhelm, 7 kwietnia [19]16 [roku] pod Haucourt²⁶⁸
– Francja,

Skowronek Alfons,

Bartelt Walter, 3 lipca [19]16 [roku] na Wołyniu²⁶⁹,

Kulik Florian, 27 października [19]16 [roku] w szpitalu polowym we Francji, zmarł na skutek poniesionych ran,

Freymann Jakob, 7 czerwca [19]16 [roku] koło Horodyszcz²⁷⁰ w Rosji,

Dworaczek Wilhelm nad Sommą²⁷¹ we Francji.

17 stycznia 1917 roku nauczyciel Pelka z tutejszej szkoły objął zastępstwo w szkole w Świniowicach, ponieważ tamtejszy kierownik szkoły nauczyciel Fleischer zachorował. Zastępstwo trwało do 1 marca 1917 roku. Zastępstwo
1917

1917

5 lutego 1917 roku nauczyciel Artur Schindler zdał w tutejszej szkole drugi egzamin. W klasie piątej odbyło się nauczanie próbne z religii, z metody czytania powiązanego z pisaniem i z rachunków. Komisja egzaminacyjna składała się z następujących panów: radcy rejencyjnego Kellnera, powiatowego inspektora szkolnego Hahnela i nauczyciela seminaryjnego Manderli, Pyskowice. Nauczanie próbne trwało od 8.30 do 10[.00], egzamin ustny od 10[.00] do 12[.00]. Nauczyciel Schindler zdał egzamin. II egzamin

27 czerwca 1917 roku zostały zarekwirowane i zdjęte tutejsze dzwony. Z czterech istniejących dzwonów pozostawiono tylko dwa, mały dzwon w sygnaturce²⁷² i jeden większy na wieży kościelnej. Zdjęcie
dzwonów
kościelnych
i piszczałek
organowych

Również cynowe piszczałki prospektowe²⁷³ z tutejszych organów zostały zarekwirowane i zdjęte przez organmistrza Berschorfa, Nysa.

55. Wielowiejski prospekt organowy sprzed przebudowy kościoła w 1934–1935 roku

1918

Lokalna wizytacja szkolna

12 lutego nasz proboszcz ksiądz Paul Holletzek został mianowany przez królewską rejencję lokalnym inspektorem szkolnym szkół w Wielowisi i Świniowicach.

Poległy

25 czerwca nauczyciel tutejszej szkoły Ernst Pelka zginął od wybuchu granatu koło Vimy²⁷⁴ na Zachodzie. Pracował w tutejszej szkole od 1 lutego 1910 roku. Wyróżniał go szczerzy charakter. Szkoła straciła w nim surowego, ale sprawiedliwego nauczyciela.

1919

Obsadzenie stanowiska

13 stycznia 1919 roku na miejsce poległego nauczyciela Ernsta Pelki został powołany i tymczasowo zatrudniony nauczyciel Hubert Brisch. Brisch wcześniej zastępczo zawiadywał urzędem kierownika szkoły w Błaziejowicach. 28 stycznia 1919 roku został wprowadzony [na swoje stanowisko] przez powiatowego inspektora szkolnego pana Hahnela w obecności kolegów nauczycieli z tutejszej szkoły i uczniów klasy czwartej. Jego personalia:

Nauczyciel Hubert Brisch urodził się 11 listopada 1893 roku w Ligocie Woźnickiej²⁷⁵, powiat Lubliniec, jako syn głównego nauczyciela Josepha Brischa w Lubczy²⁷⁶, Górny Śląsk. Uczęszczał do preparandy i seminarium w Oleśnie²⁷⁷, Górny Śląsk, i tam 12 sierpnia 1914 roku zdał wymagany egzamin końcowy. 13 grud-

nia 1914 roku złożył przysięgę służbową. Swoje pierwsze powołanie otrzymał do jednoklasowej szkoły ludowej w Tworogu Małym²⁷⁸, powiat Gliwice, gdzie od 12 grudnia 1914 roku do 12 marca 1916 roku był zatrudniony na podstawie zlecenia. Od 13

56. Królewskie Katolickie Seminarium Nauczycielskie w Oleśnie

marca 1916 roku do 31 października 1916 roku prowadził obydwie trzyklasowe szkoły ludowe w Polkowicach²⁷⁹ i Trachach²⁸⁰, powiat Gliwice (zastępstwo wojenne!). 1 listopada 1916 roku został skierowany do szkoły w Bycinie²⁸¹; otrzymał jednak polecenie, żeby do 20 października 1917 roku uczyć w dwuklasowej szkole w Taciszowie²⁸². Wskutek przemęczenia psychicznego musiał wziąć dłuższy urlop, którego udzieliła mu królewska rejencja od 16 czerwca do 31 lipca 1917 roku. Od października 1917 roku musiał zastępczo prowadzić szkołę półdniową w Błażejowicach, powiat Gliwice. 21 stycznia 1918 roku został powołany i wcielony do Pułku Artylerii Polowej nr 6²⁸³ we Wrocławiu, do którego należał do 16 czerwca 1918 roku.

Na podstawie reklamacji już 21 kwietnia [19]18 roku został zwolniony przez władze wojskowe, aby ponownie podjąć służbę w szkole w Błażejowicach. 1 stycznia 1919 roku został tymczasowo zatrudniony w szkole w Wielowisi.

1 marca 1919 roku rejencja na nowo obsadziła stanowisko głównego nauczyciela, które od przejścia na emeryturę głównego nauczyciela Bartelta zastępczo piastował drugi nauczyciel

Powołanie
nauczyciela

Czerny. Zostało ono przekazane głównemu nauczycielowi Thaddäusowi Gärtigowi z Grudzie²⁸⁴, powiat Opole. Po uroczystym nabożeństwie szkolnym inspektor szkolny pan Hahnel wprowadził go na urząd w obecności proboszcza księdza Holletzka, kolegium nauczycieli i uczniów stopnia wyższego i średniego. Jego dane osobowe:

Główny nauczyciel Thaddäus Gärtig urodził się 29 stycznia 1879 roku w Hucie Padniewskiej²⁸⁵, Prowincja Poznańska, jako syn tamtejszego nauczyciela Severina Gärtiga. Uczęszczał do prywatnej preparandy w Odolanowie²⁸⁶, a potem do seminarium nauczycielskiego w Oleśnie, Górny Śląsk, które 30 maja 1900 roku opuścił ze świadectwem dojrzałości. 15 czerwca 1900 roku został po raz pierwszy zatrudniony w służbie szkolnej w Nieborowicach²⁸⁷, powiat Rybnik. 1 czerwca 1901 roku powierzono mu piastowanie stanowiska nauczycielskiego w Katolickiej Szkole Ludowej I w Roździenu²⁸⁸, powiat Katowice; od 1 października

57. Roździeń – Szopienice

1901 roku do 30 września 1902 roku wypełnił obowiązek służby wojskowej w Pułku Grenadierów nr 11²⁸⁹ we Wrocławiu. Po zwolnieniu z wojska został powołany do Katolickiej Szkoły Ludowej II w Roździenu.

1 października 1912 roku powierzono mu piastowanie stanowiska głównego nauczyciela w czteroklasowej szkole w Grudziach. Gdy wybuchła wojna, został uznany za niezastąpionego, dlatego wcielono go do wojska dopiero 4 października 1916 roku. Został wysłany do Wilna jako zdatny do służby garnizono-

wej do szkolenia rezerwy rekrutów połowych 10. Armii²⁹⁰ i 1 marca 1917 roku wezwany na miejsce postoju Grupy Armii Eichhorna²⁹¹. 22 maja 1918 roku został reklamowany przez re-jencję z uwagi na szkołę w Grudzicach i zwolniony ze służby wojskowej.

58. Hermann Emil Gottfried von Eichhorn
(13 lutego 1848 – 30 lipca 1918)

31 marca zgodnie z przepisami szkołę opuściło 18 dzieci. Na podstawie rozporządzenia rejencji od 22 marca w pilnych przypadkach szkołę mogły przedwcześnie opuścić wszystkie dzieci, które osiągnęły duchową i moralną dojrzałość i urodziły się w 1905 roku. To dobrodziejstwo spotkało 15 dzieci.

Ukończenie
szkoły

ROK SZKOLNY 1919/[19]20

1 kwietnia przyjęto 46 nowych dzieci, tak że ogólna liczba uczniów na początku roku szkolnego wynosiła 315, a mianowicie 161 chłopców i 154 dziewczęta. Z początkiem nowego roku szkolnego zgodnie z rozporządzeniem rejencji zostały wprowadzone lekcje religii w języku polskim oraz lekcje pisania i czytania po polsku dla tych dzieci, których rodzice złożyli wnioski o udział w zajęciach w języku polskim. Zgłosiło się 170 dzieci na lekcje religii i 77 na polskie lekcje pisania i czytania, ale już po dwóch godzinach 13 dzieci zrezygnowało, ponieważ nauka w języku górnopolskim [literackim] rzekomo wydała im się trudna.

Przyjęcie do
szkoły

Lekcje
w języku
polskim

Przedterminowe
ukończenie
szkoły

1 października, zgodnie z rozporządzeniem rejencji opolskiej z 2 września II.a XXII 3234, przedterminowo opuściło szkołę 13 dzieci, które do 31 marca 1920 roku skończyły 14 lat.

II egzamin

25 września nauczyciel Brisch przystąpił do drugiego egzaminu, który zdał z oceną dobrą. Swoje nauczanie próbne odbył w klasie piątej z niemieckiego i rachunków oraz w klasie pierwszej z religii. Komisja egzaminacyjna składała się z panów: przedstawiciela rejencji powiatowego inspektora szkolnego Hochheisera z Opoła, powiatowego inspektora szkolnego Hahnela i nauczyciela seminaryjnego Manderli, Pyskowice.

Założenie
katolickiego
związku
nauczycieli

Ludzkość ogarnęła jakaś szalejąca gorączka niszczenia. Jak jakaś nieposkromiona nawałnica przetoczyła się straszna wojna narodów przez ziemię i dogłębnie wstrząsnęła całym światem kultury. Widzieliśmy, jak obraca w gruz kwitnące państwa, widzieliśmy, jak obala trony, okrutnie niszczy wspaniałe dzieła sztuki i zmiata stare rządy. Wiele z tego, co zostało zburzone, dojrzało do upadku, ale nieposkromiona wściekłość niszczenia sięga nadto po najświętsze dobro ludzkości, chciwe ręce wyciągają się po słoneczny kraj młodzieży, szkołę, na której gruncie powinna toczyć się walka o światopogląd. Mogłoby się wydawać rzeczą oczywistą, że w tej walce o zachowanie chrześcijańskiego charakteru szkoły wszyscy nauczyciele, pozytywnie nastawieni do wiary chrześcijańskiej, powinni zjednoczyć się pod sztandarem Zbawcy świata, aby wspólnie przypościć szturm przeciw rzecznikom tendencji wrogich Bogu; w takiej bowiem walce nie znaczy jednostka pozostawiona sama sobie, a jedynie mocno zwarte masy zyskują dziś wpływ na naszą przyszłość. Przeniknięty tą myślą główny nauczyciel Gärtig zaprosił katolickich nauczycieli z Wielowosi i okolicy na konferencję w celu założenia katolickiego związku nauczycieli. 27 września został założony

„katolicki związek nauczycieli Wielowsi i okolicy”; przystąpiło do niego 13 członków. Związek nauczycieli przyłączył się do Związku Katolickich Nauczycieli Śląska²⁹² i do katolickiego Związku Nauczycieli Niemiec²⁹³. Niech to młode drzewo-związek rozkwita, rośnie i rozwija się dla dobra katolickiej szkoły i nauczycieli.

59. Logo Katolickiego Związku Nauczycielek Niemieckich założonego w 1885 roku

60. Kaspar Kamp, w latach 1910–1921 przewodniczący Katolickiego Związku Nauczycieli Niemiec

31 marca szkołę opuściło 23 dzieci zgodnie z przepisami i 5 dzieci przedterminowo. Ukończenie szkoły

ROK SZKOLNY 1920/[19]21

W nowym roku szkolnym przyjęto 54 dzieci, tak że szkoła liczyła 324 dzieci, a mianowicie 161 chłopców i 163 dziewczęta. Przyjęcie do szkoły

Chcąc wychować dzieci do aktywnego chrześcijaństwa i wcześniej przyzwyczaić je do praktykowania chrześcijańskich dzieł miłości, powołano w szkole Stowarzyszenie Dzieciątka Jezus. Natychmiast wstąpiło do niego 130 dzieci, które comiesięcznymi składkami i codzienną modlitwą wspierają katolickie dzieło misyjne, uszlachetniając tym samym swoje serce i wyprasząc dla siebie błogosławieństwo Boże; albowiem „co uczyniliście jednemu z moich najmniejszych braci, Mnie uczyniliście!”. Dzieciństwo Jezusa

Zastępstwo Od 5 sierpnia do ferii jesiennych (19 września) z powodu choroby przebywał na zwolnieniu nauczyciel Schindler. Z jego zastępstwem poradziło sobie grono nauczycielskie, skracając lekcje we wszystkich klasach.

Ukończenie szkoły 1 października zgodnie z rozporządzeniem rejencji opolskiej szkołę opuściło przedterminowo 15 dzieci.

Nadzór szkolny 15 lipca nauczyciel powiatowy inspektor szkolny Hahnel został przeniesiony do Katowic II. Ponieważ jednak z powodu niedostatku mieszkań zachował swoje mieszkanie w Gliwicach, do 1 października zastępczo zarządzał okręgiem nadzoru szkolnego. Następnie zarządzanie okręgiem przejął rektor²⁹⁴ pan Schmikalla z Szopieniec²⁹⁵.

Zawieszenie lekcji Z powodu niedostarczenia przez zarząd szkoły na czas węgla trzeba było zawiesić lekcje w dniach od 28 października do 9 listopada.

Urlop Rejencja opolska udzieliła nauczycielowi Schindlerowi od 1 listopada dłuższego urlopu, żeby mógł wziąć udział w kursie w seminarium przemysłowym w Berlinie²⁹⁶. Na jego stanowisko rejencja wyznaczyła zastępczo kandydata na urząd nauczycielski – Paula Dawida z Ozimka²⁹⁷. Jego dane osobowe:

Dane osobowe *Nauczyciel Paul Dawid urodził się 6 stycznia 1900 roku w Zabrze, Górny Śląsk, jako syn państwowego mistrza modelarstwa Constantina Dawida, Ozimek, pow. Opole. Uczęszczał do preparandy w Tarnowskich Górach i następnie do katolickiego seminarium nauczycielskiego w Pyskowicach, gdzie 28 stycznia 1920*

61. Preparanda i Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Tarnowskich Górach (w głębi)

62. Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Pyskowicach

roku zdał egzamin końcowy. Z powodu niekorzystnych warunków politycznych na Górnym Śląsku dopiero 1 listopada 1920 roku otrzymał pierwsze powołanie do szkoły ludowej w Wielowsi.

22 marca 5 dzieci ukończyło szkołę zgodnie z przepisami, a 21 dzieci przedterminowo, zgodnie z rozporządzeniem rejencji. Ukończenie szkoły

ROK SZKOLNY 1921/[19]22

W nowym roku szkolnym przyjęto do szkoły 34 dzieci, tak że ogólna liczba uczniów wynosi 311.

1 kwietnia nauczycielka Maria Schega po dziesięciu latach nadzwyczaj ofiarnej i owocnej pracy w tutejszej szkole została powołana do szkoły ludowej w Toszku. Wraz z nią szkoła straciła zdolną wychowawczynię i nauczycielkę, której serce pełne miłości i lojalności całkowicie należało do szkoły. Dzięki szlachetnym cechom charakteru to jej przypada zasługa za znaczący wkład w dobre relacje pomiędzy gronem nauczycielskim. Zarządzenie stanowiskiem nauczycielki rejencja powierzyła na zasadzie zlecenia nauczycielce Bercie Gorus z Toszka. Jej dane osobowe: Przeniesienie i powołanie

Nauczycielka Berta Gorus urodziła się 24 sierpnia 1894 roku w Maciowakrzy²⁹⁸, pow. Koźle²⁹⁹. Uczęszczała do seminarium w Raciborzu i we Wrocławiu i w ostatnim roku 1915 zdała egzamin nauczycielski. W styczniu 1916 roku wstąpiła do publicznej służby szkolnej. Od tego czasu do listopada 1919 roku pracowała Dane osobowe

63. Nowa szkoła ludowa w Toszku

zastępczo na stanowisku nauczycielskim w Radostyni³⁰⁰, pow. Prudnik³⁰¹. Od listopada 1919 roku do lipca 1920 roku pracowała nadal jako zastępczyni w Lipinach³⁰², pow. Bytom. Potem miała przerwę do stycznia 1921 roku. W styczniu 1921 roku otrzymała zastępstwo w szkole w Toszku, pow. Toszek–Gliwice. W kwietniu 1921 roku zlecono jej prowadzenie lekcji w Wielowsi.

Powstanie 3 maja znowu wylały się na Górny Śląsk podjudzone, uzbrojone wszechpolskie hordy, aby przez krwawe powstanie³⁰³ urzeczywistnić swoje narodowe marzenia: gwałtownie oderwać [Śląsk] od Niemiec i zjednoczyć go z Polską. Ich drogę znały grabieże, plądrowanie, akty przemocy, a nawet mordy. Gdy dowiedziano się, że w sąsiedniej wsi Świniowice powstańcy zastrzelili oberżystę Wuttkego tylko z powodu jego proniemieckiego nastawienia, z udręczonych serc nauczycieli uleciał cały spokój.

64. Gospoda Wuttkego w Świniowicach

Szkoła została zamknięta, a nauczyciele starali się zapewnić sobie bezpieczeństwo. Nauczycielowi Brischowi, przewodniczącemu plebiscytu³⁰⁴ w Wielowsi, udało się uciec do Opola. Nauczyciel Czerny, założyciel i przewodniczący tutejszej grupy wiernych ojczyźnie³⁰⁵, liczył na swoją długoletnią działalność nauczycielską tutaj [w Wielowsi] i pozostał ze swoją rodziną na miejscu. Wkrótce jednak okazało się, że jego nadzieja na oszczędzenie była złudna, bo został aresztowany i przekazany do Tworoga na przesłuchanie. Na szczęście skończyło się wtedy na samym strachu, ale musiał dwa razy dziennie meldować się w tutejszej Polskiej Radzie Ludowej, na której czele stał oberżysta Juranek,

niegdyś nastawiony proniemiecko. Nieszczęsny kolega Czerny nie przeczuwał wtedy jeszcze, jaki los został mu przeznaczony. Pewnego dnia Czerny znów został aresztowany i zabrany do Świniowic, gdzie tamtejsi polscy bohaterowie pobili go w nie-ludzki, bestialski sposób gumowymi pałkami. Od 10 czerwca na żądanie polskich panów w wiosce musiały być prowadzone lek-cje w języku polskim na wszystkich stopniach przez trzech po-zostałych nauczycieli. Uczniowie okazali jednak tej nowości takie zainteresowanie, że po trzech tygodniach polska szkoła rozwiązała się sama z siebie ku ogólnemu zadowoleniu. Polskie

65. Wyposażenie klasy
około 1900 roku w Prusach

66. Ocalałe ławki
z wielowiejskiej dawnej szkoły

hordey, zwane Rycerzami św. Jadwigi³⁰⁶, najgorzej dały się we znaki podczas swojego odwrotu w święto Piotra i Pawła. W czasie mszy świętej zostały całkowicie splądrowane sklepy Gadiela i gospoda Janoschki. Mieszkanie panny Heising zostało całkowicie ograbione, a jej meble kompletnie porozbijane. Grabieże na mniejszą skalę miały miejsce także u innych osób nastawionych proniemiecko. Ciężko obładowani bogatymi łupami zniknęli Rycerze św. Jadwigi następnego dnia, Bogu niech będą dzięki, do niezobaczenia się już nigdy [oby na zawsze], a z nimi łupy. Pol-skie szczucie na nauczycieli wydało również bogate owoce wśród młodzieży szkolnej, bo po feriach letnich frekwencja w szkole była tak kiepska, że z trudem dało się utrzymać ciągłość nauczania³⁰⁷.

Na podstawie rozporządzenia rejencji opolskiej w świętego Michała 11 dzieci przedterminowo opuściło szkołę.

Ukończenie
szkoły

Po feriach jesiennych nie można było podjąć nauki, ponieważ pomieszczenia szkolne nie zostały posprzątane. Przewodniczący związku szkolnego, zarządca Renk, mimo kilku próśb nie chciał postarać się o żadną sprzątaczkę, a w końcu okazał „łaskę”, uznając za konieczne sprzątnięcie klas raz w tygodniu. Grono nauczycielskie nie zadowolilo się tym jednak, nalegając na codzienne sprzątnięcie klas. Dzięki pomocy rejencji udało się przeforsować to uzasadnione życzenie, tak że dopiero 16 listopada nauka mogła zostać ponownie podjęta.

Sytuacja
gospodarcza

Przez całe lato panowała niezwykła susza, jakiej nie było od wieków. Od początku maja do grudnia nie spadła ani jedna kropla deszczu; studnie w całej gminie wyschły i trzeba było je pogłębić, ale bez godnego uwagi skutku. Większość ludzi musiała wozic zaprzęgiem wodę w beczkach ze stawu w Czarkowie albo z Lasu Świniowickiego³⁰⁸. Studnia w starej szkole została oczysz-

67. Leśniczówka w Świniowicach

68. Las Świniowicki

czona z mułu, a w nowej szkole pogłębiona. Z powodu wielkiej suszy zaczęto bardzo odczuwać brak paszy; owies i jęczmień pozostały na polu, a kartofle rzadko osiągały wielkość kurzych jajek. Ceny rosły z dnia na dzień. Na przykład 1 cetnar kartofli kosztował jesienią 80 marek, a wiosną już 200 marek. Cetnar żyta kosztował 700 marek.

Nominacja

Zgodnie z rozporządzeniem rejencji główny nauczyciel Gärtig został mianowany rektorem z mocą wsteczną od 1 kwietnia 1920 roku a system sześciostopniowy jako taki został ostatecznie uznany.

Ukończenie
szkoły

31 marca 13 dzieci opuściło szkołę zgodnie z przepisami.

ROK SZKOLNY 1922/[19]23

Z powodu wojny w nowym roku szkolnym przyjęto tylko 23 dzieci, ogólna liczba uczniów wynosiła więc tylko 302.

Nauczyciel Brisch otrzymał urlop w okresie od 8 maja do 19 sierpnia, by wziąć udział w kursie zajęć praktycznych³⁰⁹ w Miechowicach³¹⁰. Zastąpili go pozostali nauczyciele, skracając ogólny plan lekcyjny. Nauczycielowi Dawidowi powierzono zastępstwo za chorego nauczyciela Mikullę w Błażejowicach, tak że sześć tutejszych klas musiało prowadzić trzech nauczycieli.

1 lipca nauczycielka Gorus została przeniesiona do Przezchlebia³¹¹, a na jej miejsce przysłała z Przezchlebia nauczycielka Elisabeth Olbrich. Jej dane osobowe: Przeniesienie

Nauczycielka Elisabeth Olbrich urodziła się 2 lutego 1900 roku w Gościęcinie³¹², powiat Koźle, jako córka urzędnika stanu cywilnego Hermanna O[lbricha] i jego żony Agnes z domu Weniger; wykształcenie otrzymała w Państwowym Seminarium Nauczycielek w Bytomiu, Górny Śląsk. Po krótkiej pracy w 10-stopniowej średniej szkole dla dziewcząt w Wirku³¹³, pow. Katowice, przez jakiś czas była bezrobotna. W lutym 1921 roku powierzono jej zastępstwo w Kózkach³¹⁴, pow. Koźle, a 1 kwietnia zlecono piastowanie stanowiska nauczycielki w Przezchlebiu, pow. Gliwice. Stąd 1 lipca 1922 roku została przeniesiona do Wielowsi.

69. Seminarium Nauczycielskie w Bytomiu

70. Szkoła w Wirku

Wicerekтор Nauczyciel Czerny został od 1 września mianowany wicerek-
torem.

Zmiana 1 września nauczyciel Schindler na własny wniosek został
posady zwolniony ze służby w szkole ludowej. Wolne stanowisko na-
uczycielskie objął po nim jego zastępca, nauczyciel Dawid.

Po feriach jesiennych mieszkający tu nauczyciel-uchodźca Marwan z Dąbrówki Małej³¹⁵ został przez powiatowego inspektora szkolnego powołany na zastępstwo w szóstej klasie.

Wskutek odstąpienia części Górnego Śląska Polsce możliwości zapewnienia posad bezrobotnym nauczycielom, którzy dopiero ukończyli studia, jeszcze się pogorszyły, tak że rejencja została zmuszona do tymczasowego zwalniania ze służby szkolnej nauczycieli z niewielkim stażem. Ten cierpki los spotkał też nauczyciela Dawida, który został zwolniony ze służby szkolnej 31 października. Wolne stanowisko nauczycielskie rejencja przekazała zastępczo kandydatowi na urząd szkolny Maxowi Peschelowi. Jego dane osobowe:

Nauczyciel Max Peschel urodził się 10 maja 1897 roku we Wrocławiu jako syn zmarłego już w 1918 roku w Prudniku, Górny Śląsk, mistrza kuśnierskiego Markusa P[eschela] i jego żony Emilie z domu Schilling. Uczęszczał do preparandy i seminarium nauczycielskiego w Białej do 24 lipca 1916 roku. Tego dnia wstąpił

71. Królewskie Seminarium Nauczycielskie
i gmach preparandy w Białej

do armii i odbył szkolenie [wojskowe] w Koźlu i Nysie. W październiku 1916 roku został wysłany na pole bitwy i przydzielony do Pułku Piechoty nr 63³¹⁶. Na placu boju był na różnych odcin-

kach frontu zachodniego, na Wschodzie i we Włoszech. W marcu otrzymał Krzyż Żelazny II klasy i 4 kwietnia 1918 roku został podoficerem. Podczas wiosennej ofensywy w 1918 roku utracił lewe oko w walkach pod Merris³¹⁷. Na początku września 1918 roku powrócił jako podoficer, korzystający z procentowego dodatku uzależnionego od stopnia służbowego³¹⁸, do swojego oddziału do Opola. Jego prośba o urlop w celu ukończenia studiów została odrzucona, ponieważ należał do kadry szkoleniowej. Gdy minęły pierwsze zawirowania rewolucji³¹⁹, wziął urlop od 1 lutego [19]19 [roku], a 20 marca [19]19 [roku] został zwolniony. Od 1 lutego [19]19 [roku] do 17 marca [19]20 [roku] brał udział w kursie wojennym C w seminarium nauczycielskim³²⁰ w Oleśnie, Górny Śląsk, i tam 17 marca [19]20 [roku] zdał swój pierwszy egzamin nauczycielski. Od 4 września 1920 roku do 15 stycznia 1921 roku był zatrudniony na zastępstwie w katolickiej szkole ludowej w Grodkowie³²¹. Ponieważ los Górnego Śląska nie był jeszcze przesądzony i w niezajętej części Górnego Śląska nie było żadnych wolnych stanowisk, również on musiał przez 22 miesiące znosić smutny los bezrobotnych młodych nauczycieli aż do 1 listopada 1922 roku, gdy otrzymał na zasadzie zastępstwa wolne stanowisko nauczycielskie w szkole w Wielowsi.

Na zakończenie roku szkolnego szkołę opuściło 41 dzieci, które zgodnie z przepisami wypełniły obowiązek szkolny.

27 lutego doszczętnie spłonęła stodoła kościelnego wraz ze znajdującymi się w niej zapasami słomy. Ogień podłożyła jakaś zła ręka z zemsty politycznej.

W styczniu szkoła zorganizowała w sali pana J. Janoschki uroczystość misyjną, która spotkała się z wielkim uznaniem mieszkańców. Czysty dochód w wysokości 52 000 marek przekazano na misje.

ROK SZKOLNY 1923/[19]24

W nowym roku szkolnym przyjęto tylko 21 dzieci, tak że ogólna liczba uczniów wynosi 282.

II egzamin 17 maja nauczycielka Olbrich przystąpiła do drugiego egzaminu, który zdała.

Zmiana posad 30 maja nauczycielka Olbrich została tymczasowo zwolniona z urzędu, aby można było zatrudnić starsze nauczycielki-uchodźczynie³²².

Jej stanowisko zostało przekazane przez rejencję nauczycielce Alice Speer. Jej dane osobowe:

Nauczycielka Alice Speer urodziła się 14 maja 1891 roku w Świniowicach, pow. Gliwice, jako córka nauczyciela Heinricha Speera i została ochrzczona 19 maja w Wielowsi. Uczęszczała do szkoły ludowej swego ojca w Łosiowie³²³, pow. Brzeg³²⁴, dokąd przeprowadził się jej ojciec, później do średniej szkoły dla dziewcząt w Brzegu i następnie do Państwowego Seminarium dla

72. Królewskie Seminarium
Nauczycielskie w Brzegu

Nauczycielek w Bytomiu, Górny Śląsk, gdzie 23 lutego 1910 roku przyznano jej kwalifikacje do nauczania w szkole ludowej. Jako zastępczyni była zatrudniona od 1 maja 1910 roku najpierw w Rudnie³²⁵, pow. Gliwice, później w Bielszowicach³²⁶, pow. Zabrze. 1 października 1911 roku powierzono jej piastowanie stanowiska nauczycielki w Bieńkowicach³²⁷, pow. Racibórz, i tam 3 marca 1914 roku została ostatecznie zatrudniona. 15 maja 1917 roku, po złożeniu podania [o posadę], przeniosła się do Brzezia³²⁸, pow. Racibórz. 4 lipca 1923 roku została – z powodu odstąpienia

Brzezia Polsce – bezrobotna i mieszkała jako nauczycielka-uchodźczyni w Brzegu. Urząd Opieki Społecznej dla Nauczycieli w Berlinie³²⁹ zlecił jej administrowanie od 1 lipca 1923 roku stanowiskiem nauczycielki w Wielowśi.

Miesiące letnie i jesienne wystawiły nauczycieli na najtrudniejsze próby w dziedzinie gospodarczej. Mimo największych wysiłków rząd nie był w stanie powstrzymać spadku wartości waluty³³⁰. Każdego dnia wartość marki papierowej obniżała się coraz bardziej w stosunku do dolara, osiągając w listopadzie najniższą cenę: 1 dolar równał się 5 bilionom marek papierowych. Skutek był taki, że ceny wszystkich artykułów pierwszej potrzeby w codziennym życiu poszybowały w górę do zawrotnej wysokości. Za masło, chleb, mięso, węgiel itd. płacono już tylko w miliardach i bilionach, pomijając kwoty wydawane na szkołę i ubrania. Ponadto prasa liberalna niesłusznie rozpoczęła straszliwą kampanię przeciwko kwartalnym pensjom urzędników i w końcu zmusiła rząd do wypłacania urzędnikom i nauczycielom pensji najpierw co miesiąc, potem co pół miesiąca, a jeszcze później nawet co tydzień. Wypłacanie pensji z góry pozostawało tylko na papierze, ponieważ z powodu opóźniania wypłat przez urząd pocztowy nauczyciele otrzymywali swoje pensje z sześćcio-, a nawet ośmiodniowym opóźnieniem, tak że pieniądze, w momencie gdy trafiały do ich rąk, miały zaledwie jedną trzecią wartości nabywczej z powodu codziennej dewaluacji. Nic zatem dziwnego, że w szeregach nauczycieli zapanowały uzasadniony niepokój i ogromne rozgoryczenie, a sytuacja kadry nauczycielskiej okropnie się pogorszyła. Dopiero wraz z wprowadzaniem marki rentowej³³¹, która była równa 1 bilionowi marki papierowej, można było ustabilizować sytuację. Tym samym jednak urzędnicy utracili swoje wszystkie mozolnie oddziedziczone

Sprawy
gospodarcze

oszczędności w kasach, które ze względu na relację marki papierowej do marki rentowej nie zostały zwrócone ani zrewaloryzowane. Jednocześnie od 1 grudnia urzędnikom i nauczycielom pozornie przyznano połowę pensji pokojowej³³², w rzeczywistości otrzymali o wiele mniej, ponieważ pieniądź nie miał już swojej wcześniejszej siły nabywczej. Największej ofiary wymagały od urzędników i nauczycieli dalsze środki oszczędnościowe rządu, mianowicie redukcja o 25% liczby urzędników. Dzięki staraniom przewodniczącego Centrum Górnośląskiego proboszcza Ulitzki³³³ rozporządzenie o redukcji zostało znacznie złagodzone w stosunku do górnośląskiej szkoły ludowej; ale nie można

73. Karl Ulitzka,
portret

było zapobiec przeniesieniu wszystkich jeszcze niezatrudnionych nauczycieli-uchodźców od 1 stycznia 1924 roku na tymczasową emeryturę. Ten twardy środek dotknął zatrudnionych w tutejszej szkole głównego nauczyciela-uchodźcę Brischa i nauczyciela-uchodźcę Marwana.

Przeniesienie 1 lutego nauczyciel Peschel został przeniesiony do szkoły w Tworogu. Jego stanowisko zostało powierzone do administrowania nauczycielowi-uchodźcy Alfonsowi Pillepowi.

Jego dane osobowe:

Nauczyciel Alfons Pillep urodził się 10 listopada 1889 [roku] w Wiązowie³³⁴, pow. Strzelin³³⁵. Uczęszczał do preparandy i seminarium w Zabkowicach Śląskich i 14 czerwca 1911 roku zdał tam egzamin końcowy. Pierwsze powołanie otrzymał do dwukla-

sowej szkoły ludowej w Kłokocinie³³⁶, pow. Rybnik, gdzie zgodnie ze zleceniem był zatrudniony od 5 sierpnia 1911 roku do 3 stycznia 1913 roku. 6 sierpnia 1911 roku złożył przysięgę służbową. Od 3 stycznia 1913 roku do 3 maja 1921 roku administrował stanowiskiem nauczycielskim w szkole ludowej w Gaszowicach³³⁷, pow. Rybnik. 28 sierpnia 1916 roku złożył tam drugi egzamin nauczycielski. Od 1 listopada 1916 roku został zatrudniony na stałe. 20 marca 1918 roku został powołany do wojska i wcielony do Pułku Piechoty nr 156³³⁸ w Brzegu. 10 czerwca 1918 roku przeniesiono go do 9 Batalionu Rezerw Piechoty i Pospolitego Ruszenia VI 32³³⁹ i wcielono do armii okupującej Rumunię. 23 grudnia 1918 roku zwolniono go ze służby wojskowej. 3 maja 1921 roku uciekł z powodu puczu polskiego³⁴⁰. Od 15 grudnia 1921 roku do 20 lutego 1924 roku uczył jako nauczyciel-uchodźca w szkole ludowej w Kozłówkach³⁴¹, pow. Głubczyce. 1 lutego 1924 roku otrzymał powołanie na nauczyciela do szkoły ludowej w Wielowisi, pow. Gliwice.

Chcąc przyzwyczać dzieci do praktycznego ćwiczenia się w „caritas”, zarządzono w szkole zbiórkę, która zakończyła się wielkim sukcesem. Zebrano około 7 cetnarów mąki żytniej, 9 cetnarów ziemniaków, fasolę, groch, słońinę, kiełbasę i pieniądze. Część tego, co zebrano, przekazano bezpośrednio do Stowarzyszenia Caritas we Wrocławiu, a część do domów dziecka.

74. Lorenz Werthmann,
założyciel Caritas,
na niemieckim
znaczkach pocztowych

Na Boże Narodzenie dziewczęta przygotowały 2 duże paczki pierników, które z innymi drobiazgami z artykułów żywnościowych zostały odesłane do domów dziecka we Wrocławiu i w Gliwicach.

Ukończenie szkoły Z końcem roku szkolnego szkołę opuściło 32 dzieci.

ROK SZKOLNY 1924

W nowym roku szkolnym przyjęto do szkoły 23 dzieci, tak że ogólna liczba uczniów wynosiła 279.

Prace budowlane Ponieważ dach starej szkoły (domu kościelnego) od wielu lat był wystawiony na działanie warunków atmosferycznych i belkowanie częściowo spróchniało, poprawiono go na tyle, na ile było to konieczne. Nowa szkoła otrzymała od zachodu i północy nowy płot; gruntownie odremontowano także mieszkania nauczycieli na parterze.

Zmiana posady Nauczycielka Alice Speer z powodu bólu gardła przeszła 1 października na swoją prośbę na emeryturę. Do zwolnionego przez nią stanowiska nauczycielki rościł sobie prawo Związek Nauczycieli Uchodźców, dlatego rejencja obsadziła je na podstawie zlecenia od 1 października, powołując nauczycielkę Emmę Preuschoff ze Stoczka Klasztornego³⁴² w Prusach schodnich. Jej dane osobowe:

Nauczycielka Emma Preuschoff urodziła się 24 lutego 1890 roku w Krekole³⁴³, pow. Lidzbark Warmiński³⁴⁴, Prusy Wschodnie, jako córka tamtejszego nauczyciela szkoły kościelnej Franza Preuschoffa. Uczęszczała do Wyższej Szkoły dla Dziewcząt i następnie do Seminarium dla Nauczycielek w Braniewie³⁴⁵, Prusy Wschodnie, gdzie 26 lutego 1910 roku przyznano jej kwalifikacje do nauczania w ludowych, średnich i wyższych szkołach dla dziewcząt. –

Od kwietnia 1910 roku do października 1913 roku prowadziła szkołę rodzinną w domu właściciela majątku Heinricha w Jezioranach³⁴⁶, pow. Reszel³⁴⁷. Później, do 1 października 1914 roku, była bezrobotna. W tym dniu powierzono jej zastępstwo pierwszego nauczyciela, który przebywał na wojnie, w dwuklasowej szkole ludowej w Kłębowie³⁴⁸, pow. Lidzbark, które sprawowała do października 1918 roku.

75. Stoczek Klasztorny,
Sanktuarium Matki Bożej
Królowej Pokoju

1 października 1918 roku otrzymała posadę w Średniej Szkole dla Chłopców i Dziewcząt w Łasinie³⁴⁹, pow. Grudziądz³⁵⁰. Gdy w styczniu 1920 [roku] terytorium to zostało odstąpione Polsce i szkołę przekształcono w polską szkołę średnią (gimnazjum) z równoległymi klasami niemieckimi, [Preuschoff] na prośbę rządu niemieckiego kontynuowała tam pracę do czasu, gdy rząd polski zwolnił ją 1 października 1923 roku. Od tego czasu pozostała bezrobotna i jako nauczycielka-uchodźczyni mieszkała w Stoczku Klasztornym, pow. Lidzbark. 1 października 1924 roku rząd zlecił jej objęcie stanowiska nauczycielki w szkole w Wielosiu.

Na podstawie rozporządzenia rejencji z 30 września 10 dzieci przedterminowo opuściło szkołę. Ukończenie szkoły

Po przygotowaniu wyborów do rady rodzicielskiej na dwóch publicznych zebraniach i wykładach do komitetu wyborczego zgłoszono tylko jedną propozycję wyborczą. Dzięki temu dalszy wybór był zbyteczny. Do rady rodzicielskiej należą zatem: Wybory do rady rodzicielskiej

1. Chłop Kleophas Bujara,
2. Chałupnik Alois Chroboczek,
3. Siodlarz Franz Siske,
4. Konduktor pocztowy³⁵¹ Franz Muschial,
5. Osadnik Franz Michael,
6. Wdowa Albertine Kroll.

Wieczór
rodzicielski

11 stycznia szkoła zorganizowała wieczór rodzicielski w formie wigilii. Rektor Gärtig wygłosił wykład, jak szkoła i dom rodzinny powinny wspólnie przeciwstawiać się nasilającemu się zdżiczeniu i zwyrodnieniu młodzieży. Wieczór wypełniły kolędy, wiersze bożonarodzeniowe i dwie sztuki teatralne: *Streik beim Weihnachtsmann*³⁵² i *Der Kinder-Weihnachtstraum*³⁵³. Następnie odbyła się dyskusja rodziców z nauczycielami na temat właściwego wyboru zawodu.

76. Josef Bayer,
kompozytor, kapelmistrz,
muzyk, 1852–1913

Elektryczne
oświetlenie

W marcu zostały położone przewody elektryczne we wszystkich mieszkaniach nauczycieli i w trzech klasach; w dwóch z nich odbywają się w miesiącach zimowych lekcje doksztalcające, natomiast trzecią klasę przeznaczono na szkołę dla maluchów³⁵⁴.

II egzamin
nauczycielski

Aby uzyskać stałe zatrudnienie, 26 marca nauczycielka Preuschoff przystąpiła do gruntownego egzaminu, który przeprowadził radca szkolny. Kwalifikacje do definitywnego zatrudnienia zostały jej przyznane.

Ukończenie
szkoły

31 marca po szkolnym nabożeństwie 23 dzieci regulaminowo opuściło szkołę.

ROK SZKOLNY 1925

W nowym roku szkolnym przyjęto 22 dzieci, tak że ogólna liczba uczniów wynosiła 251. Prace
budowlane

W kwietniu na nowo ogrodzono obydwie ogrody wicerektora Czernego.

16, względnie 20 czerwca tego roku rektor pan Gärtig obchodził 25-lecie pracy. Z okazji tej uroczystości odbyło się w kościele nabożeństwo, w którym wzięły udział szkoła i władze wsi. Po nabożeństwie uczniowie złożyli Jubilatowi życzenia. Po południu Katolickie Stowarzyszenie Nauczycieli Wielowieś zebrało się w mieszkaniu Jubilata i złożyło mu swoje życzenia. Jubileusz
nauczyciela

1 października [19]25 [roku] rektora pana Gärtiga przeniesiono do Toszka na to samo stanowisko. W charakterze zastępcy został do Wielowiesi wysłany kandydat na urząd szkolny pan Pohl z Głuchołaz, przedtem zastępca w Toszku. Obowiązki kierownika szkoły powierzono wicerektorowi Czernemu. Przeniesienie

1926

28 stycznia 1926 roku proboszcza księdza Holletzka przeniesiono stąd do Chróściny³⁵⁵, pow. Opole. Tego samego dnia odbyło się uroczyste wprowadzenie tutaj kuratusa z Chróściny, księdza Kuroczika, jako proboszcza. W uroczystości tej wzięła udział także tutejsza szkoła. Nowe
obsadzenie
stanowiska
proboszcza

1 marca 1926 roku odbyło się uroczyste wprowadzenie tu nauczyciela-uchodźcy Reinholda Poloniusa z Kluczborka³⁵⁶, Górny Śląsk, jako rektora; wcześniej był w Józefowcu, pow. Katowice (gmina Dąb³⁵⁷), polski Górny Śląsk. Po uroczystej mszy świętej został najpierw jako urzędnik kościelny zaprzysiężony w kościele. Obsadzenie
stanowiska
rektora

Następnie wprowadził go do szkoły radca pan Schmikalla, Gliwice, a także odbyło się jego zaprzysiężenie przez uścisk ręki.

Poświęcenie
pomnika
poległych

6 czerwca uroczystość poświęcono pomnik bohaterów³⁵⁸. Grunt, na którym stoi, ofiarował gminie baron Durant. Sam pomnik został wzniesiony dzięki darom tutejszego związku kombatanów i dobrowolnym datkom. Twórcą pomnika jest architekt Rose, Gliwice³⁵⁹. Przed południem została odprawiona uroczysta msza polowa na schodach przed bramą kościelną. Po niej proboszcz ksiądz Kuroczik poświęcił pomnik.

77. Pomnik poległych
w I wojnie światowej

78. Ksiądz Kuroczik

Uroczyste mowy przy pomniku wygłosili doktor Faltin, kapelan dywizji Meyer i naczelnik gminy Bujara. Nauczyciele z Wielowosi i z okolicy udzielali się w uroczystym nabożeństwie i w uroczystości poświęcenia, biorąc udział w śpiewach. Również młodzież licznie i entuzjastycznie uczestniczyła we wszystkich uroczystościach, zwłaszcza w popołudniowych na placu zabaw.

1927

Utworzenie
stanowiska dla
nauczycielki
pomocniczej

Rejencja opolska zgodziła się na utworzenie w Wielowosi stanowiska nauczycielki pomocniczej, które przydzielono nauczycielce Evie Marx z Szonowa³⁶⁰, pow. Opole.

Eva Marx urodziła się 11 maja 1896 roku w Świerzawie, okręg Opole. Ze świadectwem dojrzałości, uzyskanym w liceum w Głubczycach, wstąpiła w kwietniu 1912 roku do Wyższego Liceum w Gliwicach, gdzie w marcu 1915 roku zdała egzamin dojrzałości i 24 marca 1916 roku egzamin na urząd nauczycielski.

79. Maryjne Wyższe Liceum w Gliwicach

Od 1 kwietnia 1916 roku do 1 października 1917 roku pracowała w Szkole Ludowej I w Gliwicach, od 1 stycznia 1917 roku do 31 grudnia 1921 roku w szkole dla dzieci szczególnej troski w Głogówku i od 1 września 1921 roku do 31 grudnia 1922 roku w szkole dla mniejszości w Tarnowskich Górach. Od 1 maja 1927 roku do 31 sierpnia 1927 roku była zatrudniona w Wielowsi jako nauczycielka pomocnicza. 1 września przydzielono jej planowane stanowisko nauczycielki w Jełowej³⁶¹, pow. Opole.

Na jej miejsce rejoncja powołała młodą nauczycielkę Marię Streit z Prudnika, Górny Śląsk.

Zmiana stanowiska nauczycielki pomocniczej

Urodziła się 22 czerwca 1901 roku w Raciborzu jako córka radcy rachunkowości Karla Streita i jego żony Hedwig z domu Bayer. Ze świadectwem ukończenia ośmioklasowej katolickiej szkoły ludowej w Prudniku, Górny Śląsk, wstąpiła w kwietniu 1915 roku do preparandy seminarium dla nauczycielek w Berlinie, po trzech latach nauki zdała egzamin wstępny do seminarium. 11 marca 1921 roku przyznano jej kwalifikacje do nauczania w szkołach ludowych. Od 4 września 1921 roku do 1 czerwca 1925 roku pracowała jako nauczycielka pomocnicza w Parowej³⁶², pow. Bolesławiec³⁶³, od 3 (września) czerwca 1925 roku do

1 września 1927 roku w Urzędzie Opieki Społecznej w Prudniku. 1 września 1927 roku powierzono jej stanowisko nauczycielki pomocniczej w Wielowśi, powiat Gliwice.

Zmiana
stanowiska
nauczycielki
pomocniczej

16 maja 1928 roku nauczycielka pomocnicza Maria Streit została przeniesiona do Białej, pow. Prudnik. Na jej miejsce została powołana przez rejencję nauczycielka pomocnicza Martha Kromczyński z Bytomia, Górny Śląsk.

Nauczycielka Martha Kromczyński urodziła się 28 grudnia 1899 roku w Bytomiu, Górny Śląsk. Wykształcenie nauczycielskie zdobywała w preparandzie i seminarium w Bytomiu, Górny Śląsk, od 1914 do 1920 roku. W czerwcu 1920 roku wstąpiła do publicznej służby szkolnej. W sierpniu 1923 roku złożyła w Rokitnicy³⁶⁴, pow. Bytom, Górny Śląsk, egzamin umożliwiający zatrudnienie na stałe. 16 maja 1928 roku przydzielono jej stanowisko nauczycielki pomocniczej w Wielowśi, pow. Gliwice. Przedtem była zatrudniona w następujących miejscowościach: Piekary Śląskie³⁶⁵, pow. Bytom, Górny Śląsk; Rokitnica, pow. Bytom, Górny Śląsk; Żędowice³⁶⁶, pow. Strzelce Opolskie; Lisięcice³⁶⁷, pow. Głubczyce; Rozbark³⁶⁸, pow. Bytom, Górny Śląsk; Gogolin³⁶⁹, pow. Strzelce Opolskie; Biała, pow. Prudnik, Górny Śląsk.

1928

Pan
Prezydent
Rzeszy na
Górnym
Śląsku

1 października nauczycielka pomocnicza panna Kromczyński została przeniesiona do Żędowic. Tutejsze stanowisko nauczycielki pomocniczej nie zostało już obsadzone.

17 września pan prezydent Rzeszy³⁷⁰ złożył wizytę w Prowincji Górny Śląsk. Jego droga wiodła przez Toszek. Pięć najwyższych klas pojechało do Toszka i miało szczęście zobaczyć pana prezydenta Rzeszy z bardzo bliska i przywitać go radosnymi okrzykami. W powitaniu wzięła udział cała publiczność.

Od lat zima nie była tak sroga jak tego roku. W styczniu i lutym termometr prawie codziennie pokazywał poniżej 30° [Celsjusza]. W niektóre dni służba meteorologiczna podawała 30–40° [Celsjusza]. Zapasy zimowe zmarzły. Najgorszy był brak wody. W rzadko której studni była woda. Szkolna studnia została pogłębiona. Mieszkańcy wsi codziennie jeździli do Potoku Świniowickiego³⁷¹ po wodę. Śnieg miejscami sięgał 2 metrów.

Siarczyste mrozy

8 marca o 4.05 zmarł nagle i nieoczekiwanie na atak serca rektor tutejszej szkoły pan Polonius. Pogrzeb, w którym wzięli udział starosta, radca szkolny, duchowieństwo, grono nauczycielskie, uczniowie, stowarzyszenia miejscowe oraz cała gmina i parafia, odbył się w poniedziałek 11 marca. Wicerektor Czerny przejął w zastępstwie sprawy kierownika szkoły i urząd organisty.

Śmierć rektora Poloniusa

Droga [gruntowa] Wielowieś – Wojska – Jasiona została ubiegłego lata rozbudowana [i uzyskała] rangę szosy³⁷². Po stronie szosy płot ogrodu szkolnego cofnięto o 1–2 metry. Krzyż postawiono po drugiej stronie. Ulica szkolna została wybrukowana.

Nowa szosa

1929/[19]30

Nauczyciel Hubert Brisch od 1 kwietnia 1929 roku został powołany na głównego nauczyciela do Wojski, pow. Gliwice, a na jego miejsce jako zastępca przybył nauczyciel Steiner.

Przeniesienie

Od 1 kwietnia wolne stanowiska zmarłego rektora i nauczyciela Brischa zostały zastępczo obsadzone. Pierwsze zastępstwo przejął nauczyciel Heiduk Paul, który przyjechał z Mikulczyc³⁷³; drugie nauczyciel Steiner, który przybył z Wojski.

Zastępstwo

III stanowisko
nauczycielskie

1 sierpnia nauczycielowi-uchodźcy Allamodzie powierzono trzecie stanowisko nauczycielskie, a nauczyciel Steiner został przeniesiony jako zastępca do Stolarzowic³⁷⁴.

Wizytacja
rządowa

26 kwietnia 1929 roku tutejszą szkołę wizytowali radca rejen-
cyjny pan Biewald w Opolu i radca szkolny pan Schmikalla.
Wizytacja objęła tylko klasę pierwszą i czwartą.

Obsadzenie
na nowo
stanowiska
rektora

1 stycznia 1930 roku zostało obsadzone wakujące od marca
1929 roku z powodu śmierci rektora Poloniusa stanowisko
rektora i organisty. W porozumieniu ze związkiem szkolnym
i z zarządem kościelnym rejencja powołała dotychczasowego
głównego nauczyciela i organistę Karla Lercha z Sierot na waku-
jące stanowisko rektora w Wielowsi.

4 stycznia 1930 roku po nabożeństwie w kościele, w którym
brały udział gmina i szkoła, oraz po zaprzysiężeniu go w nim
jako organisty przez miejscowego duchownego proboszcza księ-
dza Kuroczika, został przez powiatowego radcę szkolnego pana
Schmikallę w obecności zarządu kościelnego, gminnego i szkol-
nego oraz dzieci z klasy pierwszej wprowadzony do szkoły na
swój urząd jako kierownik szkoły. Jego dane osobowe:

Dane osobowe
rektora

*Rektor Karl Lerch urodził się 31 października 1890 roku w Bie-
drzychowicach, pow. Prudnik, Górny Śląsk, jako syn rolnika
o tym samym nazwisku. Uczęszczał tam do szkoły ludowej,
a później do preparandy i seminarium w Głogówku. Semina-
rium opuścił 14 września 1910 roku ze świadectwem dojrzałości.
Pierwszą posadę otrzymał 1 listopada 1910 roku w Lubecku³⁷⁵,
pow. Lubliniec. Po złożeniu drugiego egzaminu nauczycielskiego
w dniu 10 lutego 1914 roku został zatrudniony na stałe w tej sa-
mej miejscowości od 1 kwietnia 1914 roku. Gdy wybuchła wojna,
był najpierw uznawany przez władze szkolne za niezbędnego, ale
w marcu 1916 roku został powołany do wojska i brał udział*

w kampanii od lipca 1916 roku do zawieszenia broni w roku 1918 roku we Francji, najpierw w Pułku Piechoty nr 51³⁷⁶, a od marca 1918 roku w Pułku Piechoty nr 453³⁷⁷. Awansował do stopnia porucznika rezerwy i na koniec służył jako adiutant batalionu w II Batalionie Pułku Piechoty nr 453. Za odwagę w obliczu wroga został odznaczony Krzyżem Żelaznym II i I klasy. Po powrocie z wojny przejął swoje stanowisko nauczycielskie w Lubeku i udzielał się w kampanii plebiscytowej. Po przyznaniu miejscowości Polsce musiał uciekać i zatrzymał się jako nauczyciel-uchodźca w Nysie. 1 września 1926 roku powierzono mu stanowisko głównego nauczyciela i organisty w Sierotach, pow. Gliwice, a 1 stycznia 1930 roku stanowisko tutejszego rektora i organisty.

80. Sieroty, ruiny zamku

31 marca 1930 roku do tutejszej szkoły uczęszczało 219 dzieci; tego dnia szkołę opuściło 24 dzieci, w tym 10 chłopców i 14 dziewcząt.

Ukończenie roku szkolnego

ROK SZKOLNY 1930/[19]31

1 kwietnia zostało przyjętych do szkoły 43 dzieci, w tym 18 chłopców i 25 dziewcząt. Z klasy drugiej 3 dzieci, 2 chłopców i 1 dziewczynka przeszło do średniej szkoły [gimnazjum]. W związku z tym 1 kwietnia liczba dzieci wynosiła 235.

Przyjęcie nowych uczniów i ich liczba

Na początku kwietnia 1930 roku przywieziono również nowe ławki szkolne dla jednej klasy. Postawiono je w klasie w starym budynku szkolnym, ponieważ ławki w tym pomieszczeniu były w najgorszym stanie.

Nowe ławki w starej szkole

Statystyka uczniów 1 maja	1 maja poszczególne klasy miały następującą liczbę dzieci:			
	Kl[asa] I	19 chłopców	22 dziewczęta	razem 41 dzieci
	Kl[asa] II	17 "	17 "	34 "
	Kl[asa] III	18 "	20 "	38 "
	Kl[asa] IV	18 "	17 "	35 "
	Kl[asa] V	20 "	18 "	38 "
	Kl[asa] VI	21 "	29 "	50 "
W sumie		113 chłopców	123 dziewcząt	236 dzieci

Liczba uczniów według miejsowości	Do szkoły w Wielowśi uczęszczają dzieci	
	z Wielowśi, wieś	210
	z Wielowśi, majątek ziemski.....	
	z Kieleczki	17
	z Kotkowa ³⁷⁸ , osada.....	9
		Razem: 236 dzieci

Liczba uczniów według wyznania

Jeśli chodzi o wyznanie, 231 dzieci jest wyznania katolickiego, 4 ewangelickiego, 1 mojżeszowego, natomiast jeśli chodzi o język ojczysty, to 36 dzieci mówi tylko po niemiecku, 171 po polsku, 29 dzieci po niemiecku i po polsku.

Nowe drzewa owocowe na dziedzińcu szkolnym i w ogródkach nauczycieli.

Wskutek mroźnej zimy 1928/[19]29 roku zarówno w ogrodach nauczycielskich, jak i na dziedzińcu szkolnym zmarły prawie wszystkie drzewa owocowe i trzeba je było zastąpić nowymi. Wiosną 1930 roku związek szkolny zakupił nowe drzewa owocowe na dziedziniec szkolny, głównie odmianę krzaczastą, i tylko trzy drzewa wiśniowe wysokopienne. Posadził je nauczyciel Allamoda i wszystkie dobrze się przyjęły.

Pożar w wiosce.

W czasie ferii zielonoświątkowych, które trwały od 6 do 16 czerwca, wybuchł pożar w gospodarstwie zagrodnika Mischa w Starej Wsi³⁷⁹ przy stawie. Mimo intensywnej walki z ogniem

straży pożarnej z Wielowśi i z okolicy nie udało się zapobiec zapaleniu się sąsiedniego gospodarstwa zagrodnika Antona Gierscha. Brak wody – bo staw był wyschnięty – i silny wiatr stały się sprzymierzeńcami czerwonego żywiołu. Obydwa domy spłonęły do tego stopnia, że pozostały tylko ściany zewnętrzne.

81. Ręczna sikawka strażacka z 1882 roku 82. Sikawka parowa z 1910 roku

Miesiące czerwiec i lipiec wyróżniały się suchą, upalną pogodą. Z powodu upału – do 35° Celsjusza w cieniu – często trzeba było skracać lekcje. Całkowicie wyschły pastwiska, które były jakby spalone, i zaczęto odczuwać dotkliwy brak paszy dla bydła. Wielkie obawy rolników, że zbiory zbóż będą marne, nie sprawdziły się, z wyjątkiem zbóż jarych. Ludność poniosła jednak niemałe straty w uprawie wczesnych ziemniaków, skądinąd dochodowej i zasilającej kasę gałęzi produkcji dla wielowiejskich rolników. Wczesne ziemniaki, które były małe i nieliczne, również były tanie.

Upał i susza w czerwcu i lipcu

22 czerwca miały się odbyć zarządzone przez rejencję wybory do rady rodzicielskiej. Kierownik szkoły poczynił w związku z tym wszystkie przygotowania. Zgłoszono jednak tylko jedną propozycję wyborczą [listę kandydatów], dlatego wybory okazały się zbędne. Zgodnie z propozycją wyborczą radcami rodzicielskimi zostali:

Wybory do rady rodzicielskiej

1. Giersch Peter, rolnik w Wielowśi.
2. Sopot August, rolnik w Jerzmanowie.

3. Skowronek Klara, żona w Kieleczce.

4. Panchyrz Anton, rolnik w Wielowsi.

5. Gawlik Franz I, rolnik w Wielowsi.

Wybory
do rady
rodzicielskiej

W połowie lipca Anton Bujara, mistrz rzeźniczy, który niezawodnie troszczył się o szkołę, przekazał urząd przewodniczącego związku szkolnego naczelnikowi gminy Antonowi Gawlikowi, którego jeszcze w trakcie pełnienia funkcji naczelnika gminy rejencja opolska mianowała przewodniczącym związku szkolnego. Zastępcą przewodniczącego związku szkolnego został rektor Lerch.

Wreszcie
znowu pada

Pod koniec ferii letnich, które trwały od 16 lipca do 6 sierpnia, spadł tak oczekiwany przez ludność wiejską deszcz. Ponieważ teraz często i mocno padało, zazieleniły się pastwiska i drogi. Trawa rosła bujnie, a rośliny okopowe, szczególnie kartofle, miały pod dostatkiem wilgoci, by rosnąć.

Zawody
Młodzieży
Rzeszy

2 września na naszym placu zabaw odbyły się Zawody Młodzieży Rzeszy³⁸⁰. Wzięły w nich udział szkoły z okolicznych miejscowości. Z powodu zimnej i deszczowej pogody zawody zostały przyśpieszone. Pogoda przeszkodziła też dorosłym w licznym udziale w tej imprezie.

Wybrukowanie
dziedzińca
szkolnego

Po feriach jesiennych – od 17 września do 15 października – na nowo wybrukowano dziedziniec szkolny, na którym z powodu wyższego położenia szosy Wielowieś – Wojska zbierała się woda deszczowa w rynnie ściekowej. Rynna ściekowa została przeniesiona na dziedziniec około 2 metrów od budynku. Właściciele mieszkań przy drugim wejściu do budynku szkolnego skarżą się na wodę w swoich piwnicach. Mimo że w odpowiednim czasie zgłoszono to przewodniczącemu związku szkolnego, nie podjęto dotąd żadnych działań zaradczych.

W lutym 1931 roku drugą klasę w szkole wyposażono w nowe dwuosobowe ławki³⁸¹ (25 sztuk). Ławki zostały wstawione do klasy, z której korzystają dzieci z klas szóstej i piątej. Nowe ławki

31 marca do tutejszej szkoły uczęszczało 237 dzieci. W tym dniu opuściło szkołę 14 dzieci – 6 chłopców i 8 dziewcząt. Ukończenie szkoły

ROK SZKOLNY 1931/[19]32

Rok szkolny 1931 zaczął się dopiero 15 kwietnia. W związku z tym przyjęcie nowych uczniów odbyło się tego dnia. Przyjęto 35 nowych uczniów, tak że z pozostałymi 222 dziećmi (jedna dziewczynka przeszła tymczasem do szkoły średniej) szkoła na początku roku szkolnego liczyła 257 dzieci. Przyjęcie nowych uczniów i ich liczba

1 maja 1931 roku do poszczególnych klas uczęszczała następująca liczba dzieci: Statystyka szkolna

W sumie: 122 chłopców 138 dziewcząt 259 dzieci

Kl[asa]	I	26 chłopców	26 dziewcząt	52 dzieci
Kl[asa]	II	17 "	23 "	40 "
Kl[asa]	III	19 "	19 "	38 "
Kl[asa]	IV	21 "	19 "	40 "
Kl[asa]	V	20 "	30 "	50 "
Kl[asa]	VI	29 "	20 "	39 "
<u>W sumie</u>		122 chłopców	138 dziewcząt	259 dzieci

Do szkoły w Wielowsi uczęszczało:

1. Z Wielowsi, wsi 229 dzieci
2. Jerzmanowa, osiedle 7 "
3. Kotkowa, osiedle..... 10 "
4. Kieleczki, gmina 13 "

Ogólna liczba: 259 dzieci

Jeśli chodzi o wyznanie, to 254 dzieci jest wyznania katolickiego, 4 ewangelickiego, 1 dziecko hebrajskie, a jeśli chodzi o język ojczysty, to 48 dzieci jest niemieckojęzycznych, 35 dwujęzycznych, 176 polskojęzycznych.

Przeniesienie
radcy
szkolnego.

1 kwietnia 1931 roku rzetelny radca szkolny Schmikalla został przeniesiony do rejencji do Opolą, do Wydziału Oświaty Mniejszości. Grono nauczycielskie z jego okręgu Gliwice III, żegnając go w Pyskowicach, wyraziło ogółem, *in corpore*, najżywsze ubolewanie. Jego następcą nie został jeszcze wyznaczony. Zastępstwo okręgu przejął radca szkolny Babioch Gliwice I.

Ferie letnie

Ferie letnie trwały w tym roku cztery tygodnie. Lekcje zakończono 15 czerwca. Nauka zaczęła się 13 sierpnia.

Kryzys
gospodarczy

Po wojnie, zwłaszcza w ostatnich latach, dał się odczuć na całym świecie poważny kryzys gospodarczy³⁸². W niemałym stopniu dotknął on również Niemcy. Obce kraje zaczęły wtedy podważać wartość niemieckiej siły gospodarczej, a obcokrajowcy wycofali krótkoterminowe kredyty z Niemiec – działania te miały straszny wpływ na niemiecki rynek pieniężny. Ludność

83. Siedziba
Creditanstalt

zaczęła szturmować kasy oszczędnościowe, ponieważ obawiała się drugiej inflacji. Banki upadały. Rząd musiał podjąć drakońskie środki zaradcze. Jedno zarządzenie goniło drugie. Trzeba było oszczędzać na wszystkim. Również budżet szkoły został mocno okrojony. Liczba urzędników, a także nauczycieli, którzy utracili do 30% swojej pensji, została mocno uszczuplona.

Wkrótce nadejdzie zima, a szacuje się, że liczba bezrobotnych wyniesie 7 milionów. Potrzebne będą ofiary i pomoc wszystkich, którym jeszcze coś pozostało, aby bezdomni i bezrobotni wraz z rodzinami mogli przetrwać zimę.

Ferie jesienne, trwające trzy tygodnie, zaczynają się 23 września. Nauka rozpoczyna się 13 października. Ferie jesienne

Rok szkolny zakończył się 23 marca 1932 roku. Tego dnia 17 dzieci, a mianowicie 6 chłopców i 11 dziewcząt, opuściło szkołę. Uroczystość Goethego³⁸³ (upamiętnienie dnia jego śmierci sprzed stu lat) została połączona z uroczystością zakończenia roku szkolnego. Ukończenie szkoły

Jedno z ostatnich rozporządzeń wyjątkowych, zgodnie z którym granicę wieku emerytalnego dla nauczycieli obniżono z 65 do 62 lat, dotknęło niestety również dwie siły nauczycielskie tu-tejszej szkoły: wicerektora Josefa Czernego i nauczyciela Blasiusa Allamodę. W związku z tym 1 kwietnia 1932 roku obaj zostali przeniesieni na emeryturę. Zgodnie z ich życzeniem w ostatnim dniu szkolnym odbyła się prosta, skromna uroczystość pożegnania, połączona z wypisaniem uczniów ze szkoły. Wicerektor Czerny pracował w Wielowisi ponad 39 lat, a nauczyciel Allamoda od 1 sierpnia 1929 roku. Przejsięcie na emeryturę wicerektora Czernego i nauczyciela Allamody

ROK SZKOLNY 1932/[19]33

Pierwszego dnia roku szkolnego przyjęto do szkoły 42 nowych uczniów, tak że szkoła w Wielowisi liczyła 286 uczniów. Nowi uczniowie

Rejencja opolska poleciła, by za obydwo emerytowanych nauczycieli w szkole wielowiejskiej zatrudnić zastępczo dwóch kandydatów na urząd nauczycielski – Paula Quanza i Waltera Freya, urodzonych na Dolnym Śląsku. Obaj panowie podjęli służbę w poniedziałek 18 kwietnia 1932 roku. Zatrudnienie 2 nowych nauczycieli

Ich dane osobowe:

Dane osobowe
zastępców

Kandydat na urząd nauczycielski Walter Frey urodził się 14 czerwca 1900 roku w Szklarskiej Porębie³⁸⁴ w Karkonoszach. Na nauczyciela kształcił się w seminarium nauczycielskim w Lubomierzu³⁸⁵ od 1914 roku do 1920 roku, z przerwą od czerwca 1918 roku do stycznia 1919 roku z powodu powołania do służby wojskowej. Uczęszczał na kurs wojenny „B” i 26 lutego 1920 roku zdał pierwszy egzamin nauczycielski. Po siedmioipółletniej pracy w nie swoim zawodzie wstąpił 1 czerwca 1927 roku do publicznej służby szkolnej. 9 grudnia 1931 roku złożył drugi egzamin nauczycielski. Był zatrudniony w następujących szkołach: jako nauczyciel wędrowny w Gryfowie Śląskim³⁸⁶ na Śląsku od 1 czerwca 1927 do 1 kwietnia 1928 roku; jako nauczyciel pomocniczy w katolickiej szkole ludowej w Biedrzychowicach³⁸⁷, pow. Zielona Góra³⁸⁸, od 1 kwietnia 1928 do 31 grudnia 1930 roku; jako nauczyciel pomocniczy w ewangelickiej szkole ludowej w Świdnicy³⁸⁹, pow. Zielona Góra, od 1 stycznia 1931 do 1 stycznia 1932 roku.

Kandydat na urząd nauczycielski Paul Quanz urodził się 15 sierpnia 1899 roku w Grodowcu³⁹⁰, pow. Głogówek. Na nauczyciela kształcił się w preparandzie i seminarium w Lubomierzu. Naukę w seminarium musiał przerwać z powodu powołania do wojska, a mianowicie od 26 czerwca 1917 roku do 5 lutego 1919 roku. Na początku lutego 1919 roku powrócił do seminarium i rozpoczął kurs wojenny „B”. 26 lutego 1920 roku złożył swój pierwszy egzamin nauczycielski. Po siedmioipółletnim oczekiwaniu, w czasie którego częściowo pracował nie w swoim zawodzie, przeszedł 16 maja 1927 roku do publicznej służby szkolnej i do 31 grudnia 1930 roku był nauczycielem pomocniczym w ewangelic-

kiej szkole miejskiej w Leśnej³⁹¹, pow. Lubań. Tam 23 grudnia 1930 roku złożył drugi egzamin nauczycielski. Od 1 stycznia 1931 roku do 1 kwietnia 1932 roku – a zatem do czasu jego przeniesienia do opolskiego okręgu rejencyjnego – był zatrudniony w kilku szkołach. Od 1 kwietnia 1932 roku powierzono mu zastępstwo na stanowisku nauczycielskim w katolickiej szkole ludowej w Wielowsi.

Nadzór szkolny w okręgu, który dotąd zastępczo sprawował radca szkolny pan Babioch, Gliwice, został inaczej uregulowany. Okręg nadzoru szkolnego Gliwice III został podzielony. Wielowiejski okręg konferencyjny i tym samym szkoła wielowiejska zostały przydzielone do okręgu nadzoru szkolnego Gliwice IIa, którym zarządzał radca szkolny pan Mandel, Gliwice.

1 maja 1932 roku liczba dzieci w poszczególnych klasach była następująca: Statystyka szkolna

Klasa	I	26	chłopców	27	dziewcząt	53	dzieci
Klasa	II	19	"	25	"	43	"
Klasa	III	31	"	16	"	47	"
Klasa	IV	16	"	30	"	46	"
Klasa	V	20	"	22	"	42	"
Klasa	VI	27	"	22	"	99	"

W sumie 139 chłopców 142 dziewcząt 281 dzieci

Do szkoły w Wielowsi uczęszczało

1. z Wielowsi, wsi 198 dzieci
2. z Wielowsi, dominium 40 "
3. z Jerzmanowa 8 "
4. z Kotkowa 16 "
5. z Kieleczki..... 19 "

W sumie 281 dzieci

Jeśli chodzi o wyznanie, 279 dzieci jest wyznania katolickiego, 1 dziecko wyznania ewangelickiego, 1 dziecko wyznania mojżeszowego, a jeśli chodzi o język ojczysty, 46 dzieci jest niemieckojęzycznych, 50 dwujęzycznych, 185 polskojęzycznych.

Osada i szkoła

Tutejszy majątek ziemski Wielowieś, którego ostatnim właścicielem był baron von Durant, został przez niego sprzedany Górnośląskiemu Towarzystwu Ziemi i Osadnictwa Opolskiego³⁹², które zasiedliło majątek w tym roku. Utworzono 67 gospodarstw o powierzchni 16, 30 i 60 mórg; oprócz przebudowy istniejących już budynków wybudowano 48 nowych domów przy polnej drodze, która prowadzi do Świbia, a to dzięki ochotniczej służbie pracy – organizacji paramilitarnej Stahlhelm³⁹³ –

84. Logo organizacji paramilitarnej Stahlhelm

85. Przypinka

której przydzielono fachowców ze wsi. W październiku budynki zostały przekazane osadnikom. W następstwie zasiedlenia majątku ziemskiego szkoła odnotowała znaczny wzrost liczby dzieci – ich liczba przekroczyła 300, przez co dał się odczuć brak miejsc w szkole.

Zmiana nauczycieli

1 września nauczyciel Frey został przeniesiony do szkoły w Potępie, pow. Gliwice. Jego posadę otrzymał nauczyciel Erich Berndt przydzielony z Potępy.

Nauczyciel Erich Berndt urodził się 21 kwietnia 1893 roku w Raciborzu. Jego ojciec był litografem (główny mistrz w Raciborzu), a matka zmarła. Berndt uczęszczał do seminarium nauczycielskiego w Głogówku od 1912 do 1915 roku, zdał pierwszy egzamin

nauczycielski 7 stycznia 1915 roku, drugi egzamin nauczycielski w Łubowicach³⁹⁴ 11 marca 1921 roku. W wojnie światowej brał udział jako żołnierz frontowy od 31 marca 1915 do 30 listopada 1918 roku. Został odznaczony Krzyżem Żelaznym I i II klasy, otrzymał też fiński Medal Wolności³⁹⁵ I i II klasy, posiada też odznaczenie Śląski Orzeł³⁹⁶ II stopnia. Jako nauczyciel pracował w następujących miejscowościach: Huta Huberta³⁹⁷ koło Bytomia, Górny Śląsk, Brzeźnica³⁹⁸, pow. Racibórz, Łubowice, pow. Racibórz, Mroczkowa³⁹⁹, pow. Grodków, Sieroty i Potępa, pow. Gliwice. 1 stycznia [19]20 roku został zatrudniony na stałe.

1 października nauczyciel Quanz został przeniesiony do Grabiny⁴⁰⁰, pow. Prudnik. W Wielowisi został zatrudniony kandydat na urząd nauczycielski Georg Schimainski z Chorzowa, polecony przez Pomoc Uchodźcom⁴⁰¹ i rejencję.

Kandydat na urząd nauczycielski Schimainski urodził się 8 września 1894 roku w Zabrze. W latach 1912–1914 uczęszczał do seminarium nauczycielskiego w Mysłowicach⁴⁰². 13 sierpnia 1914 roku zdał egzamin wojenny⁴⁰³ i 17 sierpnia 1914 roku jako ochotnik wstąpił do 11 Pułku Grenadierów⁴⁰⁴. W lipcu 1916 roku awansował do stopnia podporucznika rezerwy. Schimainski walczył na wschodzie na przedpolach Rygi⁴⁰⁵, Dyneburga⁴⁰⁶, Warszawy i na Wołyniu. W 1915 roku walczył w Serbii. W 1917 i [19]18 roku [walczył] nad Sommą i we Flandrii, w 1918 roku koło Armentières⁴⁰⁷, aż do Merris. W lipcu 1918 roku Schimainski został ciężko ranny i dostał się do angielskiej niewoli. 30 listopada 1919 roku został zwolniony ze służby wojskowej. Otrzymał Krzyż Żelazny II i I klasy i Srebrną Odznakę za Rany⁴⁰⁸. 1 czerwca 1920 roku Schimainski przyszedł do służby szkolnej miasta Chorzowa. Pozostał tam do odstąpienia [części terenów, w tym Chorzowa, Polsce], a po odstąpieniu pracował w niemieckiej szkole mniejszo-

ści w Chorzowie do 1 maja 1931 roku. Drugi egzamin złożył 15 grudnia 1921 roku. 1 października 1932 roku Schimainski objął stanowisko nauczyciela w Wielowcu i 1 maja 1933 roku został zatrudniony na stałe.

Remonty W czasie ferii jesiennych przełożono i naprawiono dach szkoły, z wyjątkiem części północnej. Mieszkania w szkole wyremontowano. Wokół budynku kościelnego postawiono nowe płoty, których już prawie nie było. Rektor Lerch posadził w ogrodzie nowe drzewa owocowe, które zakupił na własny koszt. Nie otrzymał dotąd jeszcze za to rekompensaty.

Ukończenie szkoły 31 marca szkołę opuściło 18 uczniów.

ROK SZKOLNY 1933

1 kwietnia przyszło do szkoły 54 nowych uczniów. W związku z tym liczba uczniów wzrosła do ponad 340. Dlatego wszystkie klasy były mocno przepełnione.

Ferie wielkanocne, które początkowo zaplanowano od 15 do 18 kwietnia, zostały – jak w szkołach średnich – przedłużone do 1 maja.

Ponieważ na jednego nauczyciela przypadało więcej niż 60 dzieci, kierownik szkoły już w maju złożył wniosek o siłę pomocniczą [dodatkowego nauczyciela] do klasy szóstej, którą rejonowa opolska przyznała szkole od 1 kwietnia w postaci nauczyciela pomocniczego Aloisego Frankego z Bodzanowa⁴⁰⁹, pow. Nysa.

Kandydat na urząd nauczycielski Alois Franke urodził się 17 stycznia 1904 roku w Bodzanowie, pow. Nysa. W latach 1918–1924 uczęszczał do męskiego seminarium nauczycielskiego w Głucholazach, 15 września [19]24 roku zdał pierwszy egzamin nauczy-

cielski. Podczas długiego czasu oczekiwania [na zatrudnienie] pracował w wielu innych zawodach. (Biura, kasy pożyczkowe, fabryka papieru.) 8 stycznia [19]32 roku został skierowany na stanowisko nauczycielskie w Bodzanowie, pow. Nysa, a 1 kwietnia [19]33 roku do Wielowisi, pow. Toszek-Gliwice.

1 kwietnia doszło do zmian w nadzorze szkolnym. W ich efekcie okręg konferencyjny Wielowieś z ósmioma szkołami – Wielowieś, Wojska, Sieroty, Błazejowice, Świbie, Wiśnicze, Radonia i Dąbrówka – został przeniesiony z okręgu nadzoru szkolnego Gliwice IIa, którym zarządzał radca szkolny pan Mandel, do okręgu nadzoru szkolnego Gliwice IIb pod [zarządem] radcy szkolnego pana Schmikalli.

1 maja nauczyciel Georg Schimainiski, który 1 października 1932 roku otrzymał pracę w szkole wielowiejskiej dzięki organizacji Pomoc Uchodźcom, został zatrudniony na stałe.

Od 1 maja w szkole nauczają: nauczyciel Pillep klasę pierwszą z 55, nauczyciel Schimainiski klasę drugą z 54, nauczyciel pomocniczy Franke klasę trzecią z 54, rektor Lerch klasę czwartą z 50, nauczycielka panna Preuschoff klasę piątą z 54 i nauczyciel Berndt klasę szóstą z 64 dziećmi, z których 3 jest wyznania mojżeszowego i 4 ewangelickiego – pozostałe katolickiego.

W roku szkolnym 1933/[19]34 nie wydarzyło się w szkole nic, co byłoby godne uwagi. Ponieważ jednak lato było suche, wyschła szkolna studnia, [podobnie jak prawie wszystkie studnie] we wsi. Chociaż szyb studni był głęboki na 16 metrów, to jednak był całkowicie suchy. Związek szkolny musiał zalecić pogłębienie studni. Po długotrwałym wierceniu osiągnięto głębokość 25,6 metra i na niej zainstalowano nową pompę. Studnia rzeczywiście daje teraz wodę, dzięki czemu również mieszkańcy ulicy Szkolnej, których studnie wyschły, zaopatrują się w niej w wodę.

Rok 1933 jest jednak historycznym punktem zwrotnym w historii niemieckiej Ojczyzny i dlatego ma wielkie znaczenie również dla szkoły. 30 stycznia 1933 roku przywódca Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP)⁴¹⁰ Adolf Hitler⁴¹¹ otrzymał od prezydenta Rzeszy generalnego marszałka polnego Paula von Hindenburga⁴¹² polecenie utworzenia

86. Karta członkowska Niemieckiej Partii Robotniczej (DAP)

nowego rządu w Niemczech. Położono wreszcie kres gospodarce zarządzanej przez partię i ich niekonsekwentnych reprezentantów. Adolf Hitler, nowy kanclerz Rzeszy, zadał partiom, które do tej pory trzymały władzę w swoich rękach, śmiertelny cios. Teraz z całych sił zaangażował się w walkę, którą NSDAP przez czternaście lat z mozołem toczyła o uznanie i władzę z partiami, swymi przeciwnikami. W ciągu kilku tygodni i miesięcy Führer stworzył jeden naród niemiecki. Została również złamana władza Żydów, których dotąd można było znaleźć na najlepszych i najbardziej wpływowych urzędach. 30 stycznia, 21 marca, 1 maja, 12 listopada 1933 roku i 21 marca 1934 roku – to kamienie milowe w historii tej walki i przeznaczonego jej sukcesu.

Na uwagę zasługuje również dzień 24 czerwca, Święto Młodzieży⁴¹³, które zostało uroczyście otwarte na placu zabaw przez młodzież szkolną z Wielowiesi i okolicznych miejscowości, mającą rozegrać zawody młodzieży Rzeszy.

28 marca 1934 roku szkołę opuściło 43 uczniów i uczennic.

ROK SZKOLNY 1934

1 kwietnia 1934 roku przyjęto 27 nowych uczniów. Z powodu tego skromnego rocznika liczba uczniów spadła do 327. W 1934 roku uczyli ci sami nauczyciele, co w ubiegłym roku, a szkoła pozostała sześcioklasowa – jak uprzednio.

1 maja 1934 roku liczba dzieci w poszczególnych klasach była następująca:

Kl. I (7 i 8 rocznik)	28	chłopców	31	dziewcząt	wszyscy wyznania katolickiego.
Kl. II (5 i 6 rocznik)	27	"	36	"	tak samo.
Kl. III (4 rocznik)	25	"	29	"	tak samo.
Kl. IV (3 rocznik)	27	"	27	"	z tego 53 kat., 1 ewangelickiego.
Kl. V (2 rocznik)	29	"	27	"	z tego 53 ", 1 ew., 2 mojżeszowego
Kl. VI (1 rocznik)	17	"	24	"	z tego 2 ewangelickiego.

1 maja, Dzień Pracy Narodowej⁴¹⁴, oraz Święto Dożynkowe⁴¹⁵ w październiku obchodzono w szkole uroczystości, zgodnie z wytycznymi z Berlina.

23 czerwca na tutejszym placu zabaw uroczystości, z podniesieniem flag, rozpoczęto Święto Młodzieży Niemieckiej⁴¹⁶, w którym uczestniczyły dzieci z okolicznych szkół i miejscowości.

Następnie odbyły się zawody młodzieży. Wieczorem obchodzono święto przesilenia letniego, w którym również wzięła udział szkoła. Odpowiedzialna za organizację święta przesilenia letniego była Hilterjugend⁴¹⁷.

Od 14 lipca do 13 sierpnia trwały ferie letnie. Pierwszego dnia roku szkolnego po feriach letnich odbyła się w szkole uroczystość upamiętniająca Hindenburga, na której w głębokim żalu wspomniano tego bohatera narodowego, powołanego do wielkiej armii na początku sierpnia⁴¹⁸.

W lipcu wprowadzono w szkole Państwowy Dzień Młodzieży⁴¹⁹, [w każdą] sobotę. Według dyrektyw z Berlina dzieci od 10. roku życia, w celu wychowania ich w [duchu] III Rzeszy, [miały mieć] w tym dniu dzięki skróceniu przedmiotów dodatkowych dwie godziny „pogadank narodowo-politycznych, dwie godziny ćwiczeń sportowych, terenowych i gimnastycznych, jedną godzinę majsterkowania itd. [”] Państwowy Dzień Młodzieży odbył się w szkole. Dziewczęta, które należały do Jungvolk [Deutsches Jungvolk]⁴²⁰ i BDM [Bund Deutscher Mädels⁴²¹; Związek Niemieckich Dziewcząt] podlegały podczas Państwowego Dnia Młodzieży swoim organizacjom i były zwolnione z wyżej wspomnianych zajęć.

Niestety, popularność tych organizacji państwowych, jak „Deutsches Jungvolk i Bund Deutscher Mädels [”], które niewątpliwie i z pewnością dążą do najlepszych celów, jest wśród dzieci bardzo niska, mimo zachęty i agitacji dla tej dobrej sprawy niemieckiej ze strony nauczycieli; jaki może być tego powód – składki lub przekonania, a może zakaz ze strony rodziców – nie można było dociec. Wskutek tego również w Państwowym Dniu Młodzieży żaden nauczyciel nie ma wolnego, żadnej ulgi.

W związku z dużą zachorowalnością dzieci szkolnych na błonicę i szkarlatynę szkołę zamknięto już przed feriami jesiennymi, przez co ferie jesienne przedłużyły się o dwa dni.

W styczniu 1935 roku kierownik szkoły powołał też pierwszych młodzieżowych opiekunów społeczności szkolnej⁴²², którzy zostali mianowani zamiast wcześniejszych „doradców rodzicielskich” w celu pośredniczenia między szkołą a rodzinami.

28 marca 1935 roku nauczyciel pomocniczy Alois Franke pomyślnie zdał egzamin będący warunkiem jego zatrudnienia na stałe.

Następnego dnia szkołę opuściło 35 uczniów. Z tej liczby 6 dzieci, 3 dziewczęta i 3 chłopców, musiało odbyć rok służby wiejskiej⁴²³.

Podczas roku szkolnego pierwsza klasa otrzymała nowe, dwuosobowe ławki szkolne⁴²⁴.

Chociaż nie jest to temat dla kroniki szkolnej, to jednak jest rzeczą bardzo ważną wspomnieć w tym miejscu o budowie kościoła wielowiejskiego w 1934 roku. Kościółek, który stał przedtem w Wielowsi, był za mały, aby pomieścić rzesze wiernych na niedzielnych nabożeństwach. Już poprzedni duchowni nosili się z zamiarem rozbudowy kościoła i zbierali w tym celu pieniądze. Ze względu jednak na patronat, wojnę i późniejszą inflację nie udało się zrealizować tych planów. Dzięki zasiedleniu majątku wielowiejskiego, zniesieniu patronatu, wpłacie kwoty amortyzacyjnej na budowę kościoła przez Towarzystwo Osiedleńcze, zbiórkom miejscowego proboszcza Kurotzika na budowę kościoła w czasie obchodów rocznych, a także ofiarności skądinąd biednych parafian stało się możliwe podjęcie przebudowy świątyni. W poniedziałek po uroczystości odpustowej rozpoczęło się burzenie kościoła. Nie było łatwo zburzyć grube mury z kamie-

87. Przed przebudową

88. Po przebudowie

nia wapiennego, dlatego trzeba było je wysadzić. Pozostawiono jednak wielką wieżę kościoła i obydwie podłużne ściany nawy.

Zarówno materiał na nową budowę, jak i gruz po rozbiórce nieodpłatnie przywieźli i wywieźli właściciele koni z parafii. W ciągu kilku tygodni postawiono nowe mury i już na Boże Narodzenie można było odprawić w kościółku nabożeństwo.

89. Wnętrze przed przebudową

90. Wnętrze po przebudowie

Mimo to jeszcze wiele brakuje. Będzie jednak zapewne możliwe zakończenie w nowym roku w krótkim czasie budowy i wystroju kościoła, tak żeby jego poświęcenie mogło się odbyć w 1935 roku.

1935

1 kwietnia 1935 roku do szkoły przyjęto 51 dzieci, a mianowicie 26 chłopców, 25 dziewcząt; radca szkolny odroczył 3 dzieci, ponieważ nie osiągnęły one jeszcze fizycznej i psychicznej dojrzałości. Z powodu dużego wzrostu liczby uczniów trzeba było utworzyć siódmą klasę. Dokonano tego w ten sposób, że w obydwu wyższych klasach rozdzielono piąty i szósty rocznik, by pobierały naukę w dwóch oddzielnych salach lekcyjnych. Niestety, [mała liczba] sal lekcyjnych, które są do dyspozycji – wciąż jest tylko pięć sal, z których jedna znajduje się w starej szkole, mieszczącej się w budynku kościelnego – łączy się ze wzrostem liczby uczniów, tak że przy 342 dzieciach, które uczą się w siedmiu klasach, i 6 nauczycielach, zajęcia lekcyjne dla dzieci są bardzo skrócone.

1 Maja, dzień pracy narodowej, był uroczyście obchodzony w Wielowski. Na budynkach we wsi powiewały flagi, a dzień wcześniej domy ozdobiono świeżą zielenią. W samo święto wcześniej rano kolumny mieszkańców ciągnęły na nabożeństwo w kościele. Potem wszyscy zebrali się w sali, aby wspólnie wysłuchać przemówienia Führera. Po południu odbył się pochód przez odświętnie udekorowaną wieś. Wieczorem starzy i młodzi, biedni i bogaci bawili się przy niemieckim tańcu do wczesnych godzin porannych. Szkoła miała swoje specjalne święto, [które przebiegało] według dyrektyw z Berlina.

1 maja 1935 roku uczęszczało do klasy I – 48, II – 42, III – 50, IV – 53, V – 54, VI – 43, VII – 52 [uczniów], razem 342 dzieci.

Biorąc pod uwagę stan [liczebny] poszczególnych klas, są one mocno zapełnione, mimo że pomieszczenia z racji higienicznych i wychowawczych nie pozwalają na pobyt w nich tak wielu dzieci przez kilka godzin dziennie. Poprawa pod tym względem jest naprawdę potrzebna, konieczny jest też nowy budynek albo rozbudowa szkoły do co najmniej ośmiu wielkich sal lekcyjnych.

Na okres od 18 maja do 15 czerwca nauczyciel pomocniczy Alois Franke został powołany na kurs wojskowy. W jego klasie zastąpili go pozostali nauczyciele. W tym czasie wiele dzieci zachorowało na odrę, przez co uczęszczały one do szkoły bardzo nieregularnie. Od 25 maja do 2 czerwca nauczyciele Pillep i Berndt wzięli udział w kursie obrony przeciwlotniczej w Gliwicach. 28 maja klasy pierwsze, drugie, trzecie i czwarte pod nadzorem trzech pozostałych nauczycieli wybrały się na wycieczkę dydaktyczną na kotliszowicką Wapienną Górę⁴²⁵. Dzieci dzięki sprzyjającej pogodzie mogły stąd obserwować samoloty niemieckiego lotnictwa, które leciały w eskadrach. Dzieci naliczyły 153 samoloty. Dla uczniów było to prawdziwe przeżycie.

Ferie letnie zostały wyznaczone w całym powiecie w tym samym terminie i trwały od 17 lipca do 8 sierpnia.

22 czerwca odbyło się na tutejszym dziedzińcu szkolnym Święto Młodzieży Niemieckiej. Przybyły na nie dzieci ze szkoły w Sierotach, Błażejowicach, Czarkowie i Wojsce. Duża liczba dzieci, chłopców i dziewcząt, spełniła wymagane warunki i została na końcu – po rozegraniu zawodów – uhonorowana. Ze szkoły wielowiejskiej było 35 zwycięzców. W niedzielę wieczorem 23 czerwca [19]35 [roku] odbyło się na tutejszym placu zabaw i boisku święto letniego przesilenia. Za imprezę była odpowiedzialna Hitlerjugend. W święcie tym brała udział szkoła, przybyło na nie również mnóstwo dorosłych z wioski, którzy wzięli udział w zabawach przy ognisku przesilenia letniego.

22 sierpnia szkoła zorganizowała pieszą wycieczkę na teren manewrowy między Gajowicami i Kotliszowicami. Pogoda była nadzwyczaj sprzyjająca. Ze wzgórz nauczyciele i dzieci mogli dokładnie obserwować atak i obronę, szczególnie interesujące naciąganie i rozwijanie się szeregów nacierającego oddziału. Kadra nauczycielska i uczniowie mogli oglądać wojnę w czasach pokoju.

22 sierpnia szkoła otrzymała od rejencji za pośrednictwem urzędu starosty sześćdziesiąt nowych dwuosobowych ławek⁴²⁶. Teraz wszystkie klasy mają nowe ławki, które nadają salom lekcyjnym trochę lepszy i piękniejszy wygląd.

ROK SZKOLNY 1936

1 kwietnia 1936 roku przyjęto do szkoły 64 nowych uczniów, a mianowicie 33 chłopców i 31 dziewcząt. 30 września 1936 roku

nauczyciel Georg Schimainki został przeniesiony do Bytomia. Na jego miejsce przyszedł nauczyciel Georg Klein. Urodził się on 13 lipca 1904 roku w Raciborzu, gdzie też uczęszczał do seminarium [nauczycielskiego]. Został przeniesiony do Wielowsi z Sierot. Z końcem roku szkolnego szkołę wielowiejską opuściło 36 [!] dzieci, a mianowicie 20 chłopców i 17 dziewcząt.

ROK SZKOLNY 1937

12 kwietnia 1937 roku przyjęto do szkoły wielowiejskiej 52 nowych uczniów, a mianowicie 27 chłopców i 25 dziewcząt.

11 października tegoż roku nauczyciel Alois Franke uległ śmiertelnemu wypadkowi na swoim motorze koło Walidróg⁴²⁷ w pow. Opole. Jego pogrzeb odbył się w rodzinnym mieście nauczyciela Frankego, w Bodzanowie koło Nysy, przy licznym

91. Panorama Głuchofaz,
w tle panorama Bodzanowa

udziale ludności. Także wielu mieszkańców Wielowsi, pow. Gliwice, miejsca działalności ofiary wypadku, udało się na jego pogrzeb. Na miejsce nauczyciela Frankego przyszedł Othmar Vogl z Krems-Wachau⁴²⁸ w Ostmark⁴²⁹. 1 lutego 1937 roku nauczyciel Leonhard Konrack objął stanowisko nauczycielskie w Wielowsi. Przybył tu na miejsce nauczyciela Ericha Berndta, przeniesionego do Raciborza. Na koniec roku szkolnego opuściło szkołę 48 dzieci, a mianowicie 29 chłopców i 19 dziewcząt.

ROK SZKOLNY 1938

1 kwietnia 1938 roku do tutejszej szkoły przyjęto 52 nowych uczniów: 22 chłopców i 30 dziewcząt. 1 kwietnia 1938 roku nauczycielka Hildegard Sborowski przysłała do szkoły wielowiejskiej z Błażejowic⁴³⁰. 1 września 1938 roku nauczyciel Dithmar [!] Vogl zrezygnował ze stanowiska nauczycielskiego w Wielowsi i powrócił do swojej ojczyzny, Ostmark.

92. Niemcy i Austria, od anszlusu w 1938 roku zwana Ostmark

1 listopada 1938 roku nauczyciel Kurt Hermann z Wołczyzna⁴³¹ otrzymał stanowisko nauczycielskie w szkole wielowiejskiej. W grudniu 1938 roku radca szkolny pan Schmikalla przeszedł na emeryturę. Jego stanowisko objął radca szkolny pan dr Schwieder z Olesna.

Z końcem roku szkolnego szkołę opuściło 42 dzieci, a mianowicie 17 chłopców i 25 dziewcząt. – W marcu 1938 roku Ostmark powrócił do macierzy, a 6,5 miliona Niemców wróciło do Rzeszy.

ROK SZKOLNY 1939

12 kwietnia 1939 roku do szkoły wielowiejskiej przyjęto 54 dzieci, a mianowicie 22 chłopców i 32 dziewczęta. 2 lutego tego roku szkoła zorganizowała wieczór rodzicielski. Nauczyciele przeprowadzili z poszczególnymi klasami nauczanie próbne.

Odbyły się również pokazy filmów. Frekwencja na wieczorze rodzicielskim była dobra.

2 marca 1939 roku nauczycielka Hildegard Sborowski przystąpiła do drugiego egzaminu i zdała go z oceną dobrą. 1 maja 1939 roku panna Sborowski zrezygnowała z pracy, ponieważ wyszła za mąż. Na jej miejsce przyszła panna Maria Lassonczyk.

Dane osobowe: Panna Maria Lassonczyk urodziła się 15 lutego 1902 roku w Zależu⁴³², pow. Katowice. Uczęszczała do Państwowego Seminarium dla Nauczycielek w Bytomiu, Górny Śląsk. Swoją pierwszy egzamin nauczycielski zdała 7 marca 1922 roku w Bytomiu. Drugi egzamin nauczycielski złożyła panna Lassonczyk w czerwcu 1927 roku w Zależu, pow. Katowice, a od 1 lipca 1939 roku otrzymała zastępstwo w Wielowśi.

Od sierpnia 1939 roku w Wielowśi stacjonowało dużo wojska. Sytuacja zaostrzyła się. 1 września 1939 roku rozpoczęła się wojna. W sierpniu przez Wielowś w dzień i w noc maszerowały

93. Wieluń po bombardowaniu
1 września 1939 roku

liczne oddziały Wehrmachtu⁴³³. Ludność okazywała im wielką sympatię i gościła je, jak tylko mogła. Ponieważ nasza wieś leży blisko granicy, wśród mieszkańców panowało ogromne napięcie. W związku z niebezpieczeństwem nalotów dzieci w wieku szkolnym miały kilka dni wolnych od zajęć. Po pierwszych sukcesach przeciwko Polsce napięcie opadło. Panował wielki entuzjazm z powodu pierwszych zwycięstw.⁴³⁴

16 lipca 1939 roku nauczyciel dr Roman Kammersdorf z Düsseldorfu⁴³⁵ przyszedł do szkoły wielowiejskiej, zajmując miejsce Kurta Hermanna, który odszedł z pracy 14 kwietnia [19]39 roku. 25 sierpnia 1939 roku do Wehrmachtu został powołany nauczyciel Georg Klein. – Pod koniec lutego 1939 roku nastąpiło pierwsze nerwowe załamanie nauczyciela Konnacka. – Na koniec roku szkolnego szkołę wielowiejską opuściło 47 dzieci, a mianowicie 25 chłopców i 22 dziewczęta.

ROK SZKOLNY 1940

5 marca 1940 rektor pan Lerch został jako oficer powołany do Wehrmachtu. Dostał się do Głubczyc jako oficer szkoleniowy. Pod koniec tego roku wrócił do szkoły wielowiejskiej, uznany przez rejencję za niezbędnego⁴³⁶. Rektor Lerch awansował w Głubczycach do stopnia porucznika.

1 października 1940 roku panna Merkel przybyła do szkoły wielowiejskiej jako kandydatka na prowadzenie lekcji z gospodarstwa domowego. –

1 kwietnia 1940 roku przyjęto do szkoły wielowiejskiej 50 dzieci, a mianowicie 24 chłopców i 26 dziewcząt. Z końcem roku [szkolnego] opuściło szkołę 45 dzieci, a mianowicie 20 chłopców i 25 dziewcząt. – W połowie 1940 roku nastąpiło drugie załamanie nerwowe nauczyciela Konnacka. Zawieziono go do zakładu

94. Zakład psychiatryczny w Toszku

w Toszku. 1 grudnia 1940 roku przeszedł on na emeryturę. – W czasie powołania [do wojska] rektora pana Lercha szkołą wielowiejską kierował nauczyciel Pillep. – 12 stycznia 1941 roku do Wermachtu został powołany nauczyciel dr Kammersdorf. – Od września 1940 roku do maja 1941 roku w Wielowisi kwaterowało wojsko.

ROK SZKOLNY 1941

21 sierpnia 1941 roku do szkoły wielowiejskiej przyjęto 57 dzieci. Wśród nich było 29 chłopców i 28 dziewcząt. – 22 września 1941 roku radca szkolny pan dr Schwieder zginął śmiercią bohaterską na Wschodzie. Grono nauczycielskie bardzo żałowało odejścia prawego przełożonego.

28 października [19]41 roku zmarła nauczycielka Emma Preuschhoff. Jej pogrzeb odbył się 31 października [19]41 roku. Liczny udział w pogrzebie był wyrazem głębokiego współczucia ludności. – 31 października [19]41 roku radca szkolny pan Babioch, który zastępczo zarządzał okręgiem nadzoru III, odszedł ze służby. Jego następcą, pan rektor Hollman z Zabrzea, zastępczo objął urząd. 1 października 1941 roku do Wielowisi przyszedł nauczyciel Negroer z Goduli⁴³⁷. – Od 28 maja 1941[!] roku do końca marca 1941 roku nauczyciel Pillep ze szkoły wielowiejskiej uczył przez trzy dni w tygodniu w Błaziejowicach, co dawało piętnaście godzin w tygodniu. W szkole wielowiejskiej uczyli w tym czasie rektor pan Lerch, nauczyciel Pillep po dwanaście godzin i nauczyciel Negroer. – Szkoła wielowiejska w roku szkolnym 1941/[19]42 miała 384 dzieci: Kl[asa] Ia liczyła 34 dzieci, kl[asa] 1b – 34 dzieci, kl[asa] II – 55 dzieci, kl[asa] III – 49 dzieci, kl[asa] IV – 50 dzieci, kl[asa] V – 55 dzieci, kl[asa] VI – 53 dzieci i kl[asa] VII – 54 dzieci.

22 czerwca 1941 roku została podjęta ofensywa przeciwko bolszewizmowi⁴³⁸. W tygodniu od 22 czerwca do 29 czerwca miały miejsce dwa alarmy przeciwlotnicze. Dzieci udały się do schronu przeciwlotniczego. – 16 marca zmarł nagle i niespodziewanie 49-letni kierownik naszej szkoły, pan rektor Lerch. Jego pogrzeb odbył się 20 marca. Ludność wzięła w nim bardzo liczny udział. Również Wehrmacht wysłał delegację. Cała wieś, a z nią szczególnie grono nauczycielskie szkoły wielowiejskiej, głęboko ubolewała z powodu śmierci rektora pana Lercha, który odszedł przedwcześnie.

95. Pismo ogólne o zakazie stosowania pisma gotyckiego

21 marca 1941 roku opuściło szkołę wielowiejską 26 dzieci, a mianowicie 11 chłopców i 15 dziewcząt. A więc szkoła wielowiejska po zakończeniu roku szkolnego ma 358 dzieci. –

1 kwietnia 1941 roku rektor Harder z Neumünster⁴³⁹, region Szlezwik, przejął okręg nadzoru szkolnego Gliwice III.

PRZYPISY

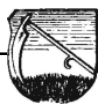
Przypisy zostały opracowane zasadniczo na podstawie materiałów dostępnych w zasobach internetowych. Za każdym razem podaje się źródło informacji, tak że dzięki dostępowi do internetu w każdej chwili można do niego dotrzeć i zwykle poszerzyć wiadomości na dany temat, ponieważ przypis ogranicza się jedynie do przekazu informacji najistotniejszych. W przypadku miejscowości informacje zostały zaczerpnięte – jeśli nie podaje się inaczej – z Wikipedii.

W początkowych częściach *Kroniki* podaje się nazwy miejscowe bez określenia ich przynależności administracyjnej, dlatego uzupełnia się tę informację w przypisach na podstawie pierwszego wydania dzieła Kniego *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien* z 1830 roku. Podanie tych informacji w oryginale wydawało się zasadne, ponieważ tłumacząc je na język polski, zostałyby zatracona specyficzność ich przynależności administracyjnej w konfrontacji z ich obecnym statu-

sem. Wskazane byłoby prześledzenie administracyjnych uwarunkowań również w późniejszym okresie na podstawie chociażby klasycznych w tej materii dzieł Kniego (wydanie drugie z 1845 roku), Triesta (*Topographisches Handbuch von Oberschlesien* z 1865) czy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (z lat 1880–1914), a także odpowiednich źródeł czy opracowań dotyczących czasów Republiki Weimarskiej i zwłaszcza III Rzeszy, gdy na wielką skalę zmieniano nazwy miejscowe. Przekroczyłyby to jednak znacznie ramy niniejszego opracowania.

W *Kronice* nazwy poszczególnych miejscowości dość często się powtarzają, natomiast w przypisach ich przynależność administracyjną opisuje się tylko raz, przy pierwszym wystąpieniu w tekście.

Jeśli chodzi o skrótowo i raczej omownie podane w *Kronice* i przekładzie nazwy jednostek wojskowych, do których zostali wcieleni nauczyciele wielowiejscy podczas I i II wojny światowej, to ich pełne nazwy podaje się w przypisach na podstawie informacji zawartych na portalu GenWiki

Pieczęć wkleśła gminy Wielowieś z 1845 roku.
(Wilpert O., Kutzer P., *Die Wappen der oberschlesischen Landgemeinden*)

¹ W folderze opracowanym na podstawie wystawy przygotowanej przez nauczycieli i uczniów Gimnazjum im. Jana Pawła II w Wielowsi z okazji obchodów 700-lecia Wielowsi, *Wielowieś. 1305–2005. 700 lat* (na stronie tytułowej *Życie mieszkańców Wielowsi w latach 1305–2005*), Wielowieś 2005 (dalej jako *Wielowieś 1305–2005*), podaje się datę założenia *Schul und Gemeinde Chronik der Parochie Langendorf* (dalej

jako *Kronika*): 1 czerwca 1808 roku (s. 14). Za taką datą wydaje się przemawiać zapis w samej *Kronice*: „Angelegt resp. angefertigt vom Schullehrer Anton Zimmermann im Monat Juny [tu data]”. Wpisaną datę można wprawdzie odczytać jako rok 1808, ale nie można jej przyjąć ze względu na dalsze zapisy w *Kronice*. Anton Zimmermann przybył do Wielowosi w 1836 roku, gdy nauczycielem był Thomas Poplutz, który swoje obowiązki pełnił w okresie 1816–1839. Jednym z jego kolejnych nauczycieli pomocniczych był Zimmermann, który po jego śmierci objął urząd nauczyciela i sprawował go do przejścia na emeryturę w 1886 roku. Za realną, również uzasadnioną samym jej zapisem datę założenia przez niego *Kroniki*, należy zatem przyjąć rok 1868.

² System szkolny (*Schulsystem*) to struktura instytucji obejmujących wszystkie poziomy edukacji (od edukacji szkolnej po edukację uniwersytecką), w ramach której państwa stwarzają możliwości dostępu do zawodów i karier oraz decydują, jakie osiągnięcia są uznawane za odpowiednie, by pobierający naukę mogli osiągać kolejne etapy edukacji. System szkolny jest częścią systemu edukacji czy programu nauczania i często jest z nim błędnie utożsamiany. Por. hasło *Schulsystem* w Wikipedia Lexikon.

³ Wielowieś, gmina wiejska w pow. Gliwice, siedziba gm. Wielowieś. – Langendorf, Wielowieś, Marktflerken, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleitwitz (*Alphabetisch- Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien...* verfaßt von J. G. Knie, durchgesehen von J. M. L. Melcher, Breslau 1830 – dalej jako Knie 1830; drugie wydanie w 1845 – dalej jako Knie 1845).

⁴ Zgodnie z zapisem w *Kronice* Joseph Kudlek był proboszczem w Wielowosi przez ponad 50 lat, czyli od lat 70. XVIII wieku do 1830 roku. Niestety, wiadomości o nim są bardzo skromne. W folderze *Wielowieś 1305–2005* znajduje się jedynie

wzmianka o nim przytoczona za *Kroniką (Wielowieś 1305–2005, s. 25)*. W pracy Andrzeja Zielonki, *O pokoleniach dla pokoleń. Historia naszej ziemi*, Warszawa 2014 (dalej jako Zielonka, *O pokoleniach*) w ogóle się o nim nie wspomina w wykazie proboszczów wielowiejskich. Najwięcej informacji zawiera praca Piotra Miki, *Gmina Wielowieś. Historia i rozważania*, Wielowieś 2021 (pdf przygotowywany do druku). Ksiądz Joseph Kudlek zapoczątkował wielowiejską *Księgę chrztów* (t. 1809–1828) i jest autorem licznych wpisów dotyczących chrztów wielowiejskich parafian. Ostatni wpis pochodzi z 15 maja 1828 roku (s. 182–186). W przyp. 29 (s. 192) znajduje się jednak informacja niezgodna z danymi podanymi w *Kronice*: „W[edłu]g sporządzonego ręką ks. M. Gruszki katalogu księży sprawujących posługę duszpasterską w parafii Wielowieś wynika, że proboszczem dokonującym wpisu dotyczącego zmarłej Karoliny był ks. Józef Kudlek, duszpasterz w latach 1809–1828”.

⁵ W *Kronice* „von Schrottholz gebautes Häuschen” – *Schrottholz* to drewno z grubsza ociosane siekierą, którego przez wieki używano do budowy kościołów i domów, zwłaszcza na Śląsku i w Górnych Łużycach. Belki budowlane o prostokątnym przekroju przygotowywano głównie z pni sosnowych, rzadziej cisowych, które obrabiano za pomocą szerokiego topora o ostrzu umieszczonym prostopadle do drzewca (ciesak, ciosła, cieślica, cioska). Już trzy–cztery lata przed planowaną wycinką wybranych drzew spiralnie usuwano korę na pewnym odcinku pod ich koroną, co w kolejnych latach skutkowało wzrostem zawartości żywicy w pniu. Ta zwiększona zawartość żywicy zapewniała naturalną ochronę przed szkodnikami i czynnikami atmosferycznymi drewna użytego do budowy. Ściany drewnianych kościołów wzniesionych z tak przygotowanych belek często obijano gontem lub deską elewacyjną. Por. hasło *Schrottholz* w Wikipedii.

⁶ Występujące w *Kronice* wielkości miar będą w przekładzie przytaczane na podstawie strony internetowej <https://preussi->

sche-masse.de/, dalej jako preussische-masse.de, uwzględniając przyjęty tam czasowy podział obowiązywania jednostek miar w Prowincji Śląskiej przed 1816 rokiem i po 1869 roku. Wcześniejszą ważną datą dla całego Śląska i hrabstwa kłodzkiego był rok 1751, w którym Fryderyk II, król Prus, wydał edykt wprowadzający na tych terenach jednolity łokieć.

Poszczególne jednostki miar długości, powierzchni, objętości itd. podaje się z tego okresu według rachunków autorstwa Carla L.W. Adelfelda (*Die Maße und Gewichte der deutschen Zoll-Vereins-Staaten und vieler anderer Länder und Handelsplätze in ihren gegenseitigen Verhältnissen*. Nach den neuesten amtlichen und anderen zuverlässigen Angaben berechnet von C. L. W. Aldefeld, Stuttgart und Tübingen 1838). Innym przydatnym źródłem jednostek miar jest *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde* [...] Von D. Friedr. Alb. Riemann, Quedlinburg und Leipzig 1830 – dalej jako *Vollständiges*).

Użyty w *Kronice* zwrot „10 Scheffel Aussaat Bresl.Mß.” odnosi się do dawnej jednostki objętości i pochodnej od niej jednostki powierzchni ziemi, jaką można było obsiać, mając 1 *Scheffel* (pol. *szefel*) zboża. *Breslauer Scheffel* po 1751 roku, a przed 1816 rokiem wynosił 74,87 litra. Polskim odpowiednikiem tego terminu jest korzec – dawna jednostka objętości, stosowana dla ciał sypkich (tzw. miara nasypna), używana od średniowiecza do drugiej połowy XIX wieku. Korzec dzielił się na 4 ćwiertnie, 16 lub 12 korczyków i 32 lub 24 miary. 30 korców (czasem 60) tworzyło łaszt. Korzec wrocławski liczył 74,1 litra. W zaborze pruskim korzec nie był używany. Por. hasła *Scheffel*, *Szefel*, *Korzec* w Wikipedii.

Na pytanie, jaką powierzchnię ziemi można było obsiać, mając 10 korców ziarna, nie tak łatwo odpowiedzieć. Jednostka powierzchni ziemi, jaką można obsiać, mając 1 korzec zboża, znacznie różniła się regionalnie. Na przykład w hrabstwie Lippe jednostka ta wynosiła 1717 m² albo 2/3 morgi, w Hamburgu 4204,7 m², w księstwie Osnabrück 1179 m². Zawsze przy tym chodzi o powierzchnię ziemi, jaką można obsiać, mając 1 ko-

rzec zboża. Różnice te wynikają po części z regionalnie różnej wielkości jednostki objętości, a po części z odmiennej żyzności gleby.

⁷ Wrocław, miasto, siedziba władz woj. dolnośląskiego i pow. wrocławskiego. – Breslauer od Breslau, Hauptstadt der Provinz Schlesien (Knie 1830).

⁸ Szkołka drzewek (*Baumschule*) to termin używany na określenie obszarów, na których komercyjnie uprawia się drzewa, krzewy, róże (drzewa ozdobne), drzewa owocowe i rośliny leśne. W szkółce sadi się (niem. termin techniczny *aufschulen*, który w tym kontekście znaczy „zapaść korzenie, ukorzenie”) w odpowiednio przygotowanej ziemi albo w pojemnikach sadzonki roślin, krzewów, drzew itp., żeby się przyjęły, ukorzeniły i urosły do danej wielkości, by następnie można je było wysłać do odsprzedawców (np. centrów ogrodniczych czy sprzedawców choinek) lub użytkowników końcowych, np. ogrodników, sadowników, plantatorów winorośli i rolników leśnych („szkołki leśne”). Por. hasło *Baumschule* w Wikipedii.

⁹ Nauczyciele pomocniczy (*Adjuvanten*) – w przeciwieństwie do zwykłych nauczycieli w placówce oświatowej – są to nauczyciele zatrudniani na podstawie umowy tylko na określone godziny. W szkołach średnich także ci nauczyciele etatowi nazywani są naukowymi nauczycielami pomocniczymi, którzy są przyjmowani jedynie w zamian za wynagrodzenie albo na podstawie umowy zlecenia w celu zaradzenia doraźnej potrzebie (z racji konieczności podziału przepelnionych klas itp.). W niektórych placówkach przewiduje się stałe (budżetowe) stanowiska nauczycieli pomocniczych w celu zaoszczędzenia na wynagrodzeniu lub umożliwienia poddania dłuższej próbie kandydatów na urząd nauczycielski przed ich stałym zatrudnieniem. W szkołach ludowych nauczycielami pomocniczymi zwykle nazywa się młodszych, odwoływalnych nauczycieli do czasu zdania przez nich ostatecznego egzaminu nauczycielskie-

go czy osiągnięcia odpowiedniego stażu pracy. Dawniejsze nazwy na określenie nauczycieli pomocniczych to adiuwanci (szkoły ludowe, Śląsk) oraz adiunkci (szkoły wyższe, Skandynawia). Por. hasło *Hilfslehrer* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 9, Leipzig 1907, s. 333 (dostępny też online na portalu zeno.org).

¹⁰ Od czasów reformacji uznawano w Niemczech za ideał i stopniowo oczywisty warunek, że każdy podwładny albo obywatel ma obowiązek posyłać swoje dzieci do szkoły. Można to było jednak zacząć traktować poważnie dopiero wtedy, gdy w większości miejscowości w Niemczech wystarczająca liczba szkół umożliwiła wszystkim uczęszczanie do szkoły. Dlatego od XVII wieku, a jeszcze bardziej w XVIII wieku, stopniowo formułowano ustawową zasadę przymusu szkolnego na wszystkich terenach niemieckich, ze szczególnym naciskiem od czasów Fryderyka Wilhelma I (*Principia regulativa*, 1717). Przymus ten wymaga, aby każde dziecko w wieku szkolnym regularnie uczęszczało do publicznej szkoły podstawowej, dopóki nie osiągnie jej celów na miarę swoich osobistych zdolności, chyba że można udowodnić, że dziecku zapewniono odpowiednią edukację w inny sposób. W XIX wieku obowiązek szkolny podbił prawie cały cywilizowany świat. Zwykle podlegają mu dzieci w wieku od 6 do 12 lub 14 lat. Obowiązek szkolny obejmuje również szkoły dla dzieci niedorozwiniętych oraz zakłady dla dzieci niesłyszących i niewidzących. Por. hasło *Schulpflicht* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 18, Leipzig 1909, s. 69.

¹¹ Związek szkolny (*Schulverband* albo *Schulverbund*) powstawał, gdy kilka gmin postanowiło wspólnie prowadzić jakąś instytucję szkolną albo gdy w ramach jednej gminy została podjęta taka inicjatywa z racji szczególnej wspólnoty interesów. Zarząd (*Vorstand*) związku szkolnego ma zwykle charakter parytetowy względnie proporcjonalny co do wielkości i znaczenia należących do niego gmin. Liczne trudności, z jakimi musiały się borykać tego rodzaju związki szkolne, skłaniały prawodawstwo do traktowania szkolnictwa, zwłaszcza ludowego, jako sprawy jed-

nej gminy, co znalazło wyraz w ustawie pruskiej z 28 lipca 1906 roku (utrzymanie szkół ludowych). Por. hasło *Schulverband* w Wikipedii oraz hasła *Schulverband*, *Schulgemeinde* (*Schulsozietät*) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 18, Leipzig 1905, s. 74.

¹² Świniowice, wieś sołecka w pow. tarnogórskim, w gm. Tworóg. – Swiniowitz, Swiniowic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830:).

¹³ Czarków, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Ciorke, (sprich Dschiorke), oder Czarkow, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁴ Odmuchów, część wsi Potępa w pow. tarnogórskim, w gm. Krupski Młyn. – Otmuchow, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz; Potempa, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁵ Kieleczka, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Kieleczka, (sprich Kieletschka), Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁶ Wojska, wieś sołecka w pow. tarnogórskim, w gm. Tworóg. – Woisko, Woysko, 1ter und 2ter Antheil, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz; Woysko, 3ter Antheil, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz; Woysko, etliche einzelne Possessionen zu Blazeiowitz, Kreis Tost-Gleiwitz, gehörig (Knie 1830).

¹⁷ Raduń, wieś w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Radun, eine Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁸ Ks. Henryk Gawelczyk podaje na podstawie zapisów w wielowiejskiej księdze chrztów i ślubów nazwiska trzech siedemnastowiecznych nauczycieli wielowiejskich: Andreas Rector, jeden ze świadków ślubu zawartego 21 stycznia 1668 roku (jest to zarazem najstarsza wzmianka o szkole wielowiejskiej); Bartłomiej Praeceptor, który 8 lutego 1651 roku ożenił się z Anną Sierotą; Paulus scholaris, świadek chrztu w 1667 roku.

Por. *Ze wspólnego sztambucha*, część 1: *Wiadomości o okolicach Tworoga, Kotów, Wielowśi... w najstarszych zapiskach z ksiąg parafialnych*, Tarnowskie Góry 2000, s. 24 – dalej jako Gawelczyk, *Ze wspólnego sztambucha*.

¹⁹ Nauczyciel elementarny (*Elementarlehrer*) – nauczyciel szkoły ludowej albo nauczyciel, który prowadzi zajęcia w niższych klasach szkoły średniej, uczy tzw. przedmiotów elementarnych, tzn. czytania, pisania, rachunków itd., często też nauczyciel techniczny, prowadzący lekcje śpiewu i rysunku. Por. hasło *Elementarlehrer* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 5, Leipzig 1906, s. 698.

²⁰ Miłoszyce, wieś w pow. oławskim, w gm. Jelcz-Laskowice. – Meleschwitz, Dorf, Regierung, Ober-Landes-Gericht und Kreis Breslau (Knie 1830).

²¹ Baborów, miasto w woj. opolskim, pow. głubczyckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Baborów. – Bauerwitz, Baborow, Stadt, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz. Przy czym Knie, oprócz Baborowa miasta, wymienia: Bauerwitz, Baborow, Volkowark, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz, Ost-Süd-Ost 2 Meilen, am Markte der Stadt Bauerwitz (Knie 1830).

²² Pilszcz, wieś w pow. głubczyckim, w gm. Kietrz. – Piltsch, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz (Knie 1830).

²³ Blachownia Śląska, przemysłowa część miasta Kędzierzyn-Koźle, woj. opolskie. – Blechhammer, Blachownia, Dorf-Antheil von Miedar, Regierung Oppeln, Kreis Kosel (Knie 1830).

²⁴ Nie podano powiatu, dlatego można jedynie założyć, że Carl Nowakowsky pochodził z Wielowśi w pow. toszecko-gliwickim, obecnie gliwickim, ponieważ miejscowości o nazwie Langendorf było wiele, w samej rejencji opolskiej Knie wymienia cztery.

²⁵ Zubrzyce, wieś w pow. głubczyckim, w gm. Głubczyce. – Sauerwitz, Zubrzic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz (Knie 1830).

²⁶ Być może w oryginale powinno być Jagiella, nazwa ówczesnego folwarku należącego do wsi Słupsko (obecnie w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec). Por. „Hierzu [Slupsko, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz]: Jagiella, Volwark” (Knie 1830 i Knie 1845); „Slupsko zerfällt in ein Rittergut und ein Dorf. Das Rittergut, dem Grafen zu Solms-Räsa gehörig, enthält einschließlich des Vorwerks Jagiella” (*Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Im Auftrage der Königlichen Regierung und nach amtlichen Quellen herausgegeben von Felix Triest, Breslau 1865, s. 528 – dalej jako Triest 1865); „Jagiella” (*Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien*. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet von königlichen statistischen Bureau, Berlin 1887, 51.201, s. 382-383; hasło *Słupsko* w Wikipedii).

²⁷ Głogówek, miasto w pow. prudnickim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Głogówek. – Glogau, Klein-, meist Ober-Glogau, Gorny Glogow, Stadt, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt; Glogau, Ober-, Schloßgemeinde, auch Pasternick genannt, Dorf mit Schloß, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt (Knie 1830).

²⁸ Opole, miasto na prawach powiatu, siedziba władz woj. i pow. opolskiego. – Oppeln, Oppolie, Regierungs-, Departements-, Fürstenthums- und Kreisstadt (Knie 1830).

²⁹ Biedrzychowice, wieś w woj. opolskim, w pow. prudnickim, w gm. Głogówek. – Friedersdorf, Biedrzychowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt (Knie 1830).

³⁰ Klucz, wieś w pow. strzeleckim, w gm. Ujazd. – Klutschau, Klucz, Dorf, Regieugung Oppeln, Kreis Groß-Strehlitz (Knie 1830).

³¹ Chechło, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – Chechlo, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

³² Pyskowice, miasto w pow. gliwickim. – Peiskretscham, Piskowice, Stadt, Regierung Oppeln, Kreis Tost (Knie 1830).

³³ Kielcza, wieś w pow. strzeleckim, w gm. Zawadzkie. – Keltzsch, Kielcz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Groß-Strehlitz (Knie 1830).

³⁴ Kotulin, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Toszek. – Kotulin, Groß-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

³⁵ Biała, miasto w pow. prudnickim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Biała. – Zülz, Bialy, Mediatstadt, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt; Zülz, Dominium und Schloßgemeinde, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt (Knie 1830).

³⁶ Głubczyce, miasto w pow. głubczyckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Głubczyce. – Leobschütz, auch Liebschütz, vom Volke Lischitz, böhmisch Hlubczyce, königliche Kreisstadt der Regierung Oppeln (Knie 1830).

³⁷ Państwo sprawuje nadzór nad szkołami przy pomocy lokalnych i powiatowych inspektorów szkolnych (*Orts- und Kreisinspektoren*), a w wyższych instancjach przy pomocy szczególnych władz nadzoru, w których zasiadają i mają głos nie tylko biegli z zakresu prawa, ale i szkolnictwa (szkolne wydziały władz prowincjonalnych, kolegia szkolnictwa wyższego czy – rzadko – konsystorze państwowo-kościelne). Dawniej w Niemczech inspektorami szkolnymi byli prawie wyłącznie duchowni, mianowicie miejscowi proboszczowie jako inspektorzy lokalni, a duchowni eforowie (superintendenci, dziekani, archiprezbiterzy) jako powiatowi inspektorzy szkolni. Od 1872 roku zaczęto w Prusach powoływać świeckich inspektorów, zwłaszcza stałych powiatowych inspektorów szkolnych, których liczba w całym Prusach na początku XX wieku wynosiła około 300, oprócz 1000 inspektorów pomocniczych (*nebenamtliche*) i honorowych, w tym 900 duchownych. Por. hasło *Volksschule* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 20, Leipzig 1909, s. 239–241.

³⁸ Dzieci od 6. roku życia uczęszczały do szkoły podstawowej (*Primärschule, Grundschule*). Obejmowała ona klasy 1–6.

Następnie wszyscy uczniowie przechodzili do szkoły drugiego czy średniego stopnia (*Sekundärschule, Mittelstufe*), która obejmowała klasy 7 i 8. Klasy 9 i 10 nazywano wyższymi lub ostatnimi klasami (*Oberstufe*) albo ostatnią klasą w przypadku klasy 10. W klasie 9 rodzice i dzieci musieli zdecydować, czy dziecko po ukończeniu klasy 10 będzie uczęszczało do szkoły średniej, żeby uzyskać maturę. Por. hasła *Volksschule* i *Schulsystem* w Wikipedii.

³⁹ Bytom, miasto na prawach powiatu. – Beuthen in Oberschlesien, Bytom, Kreisstadt, Regierung Oppeln (Knie 1830).

⁴⁰ Pensja – w *Kronice salarium* (łac.): 1. Dostarczanie soli prokonsulom i propretorom przez mieszkańców prowincji; 2. Później każda danina należna urzędnikom państwowym od mieszkańców prowincji (deputat, żołd, uposażenie, czyli suma pieniędzy, którą otrzymuje urzędnik za pełnioną służbę). Por. hasła *Salarium* i *Besoldung* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 14, Altenburg 1862, s. 777; t. 2, Altenburg 1857, s. 675 (dostępny też online na portalu zeno.org).

⁴¹ Kwesta (*Collende*) – z tekstu wynika, że przez *Collende* rozumie się *Umgang*, czyli obchodzenie czy odwiedzanie domów w danej miejscowości, zwłaszcza przez nauczycieli szkolnych, którzy ze swoimi uczniami wędrowali ze śpiewem od domu do domu, aby wyprosić od mieszkańców uświęcony tradycją podarek (por. hasło *Umgang* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 18, Altenburg 1864, s. 150–151). O *Umgang* jako części wynagrodzenia nauczycieli wspomina również Johannes Chrząszcz, opisując kwestię uposażenia nauczyciela w Pyskowicach: „(...) nauczyciel miał 32 talary z kasy miejskiej, nadto chesne od rodziców dzieci uczęszczających do szkoły oraz dochody z noworocznej kolędy (*Neujahrsumgang*) i zajęć w kościele” (Johannes Chrząszcz, *Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Toster Kreises in Ober-Schlesien*. Bearbeitet von Dr..., Peiskretscham 1900, s. 108 – dalej jako Chrząszcz, *Geschichte* 1900).

⁴² Nazwa *talar*, spolszczona z niemieckiego *Thaler* (skrótowa forma *Ioachimsthaler Gulden* – złoty joachimstański), jest po-

chodną od miejscowości Sankt Joachimsthal w Czechach (obecnie Jáchymov), gdzie od 1518 roku hrabiowie Schlick zaczęli systematycznie bić tego rodzaju srebrne monety. W 1750 roku za Fryderyka II Wielkiego, króla Prus, Johann Philipp Graumann wprowadził stopę menniczą, według której z jednej marki kolońskiej czystego srebra, równej 233,856 grama, bito 14 talarów. Talar dzielił się najpierw na 24 grosze dobre (w odróżnieniu od groszy maryjnych równych $\frac{1}{36}$ talara), a dobry grosz na 12 fenigów, a więc talar na 288 fenigów. Z powodu gospodarczych obciążeń wojnami napoleońskimi pierwotny stosunek talara obniżył się do drobnych monet jako monet zdawkowych. Niekiedy na 1 talara przypadało od 36 do 42 groszy. Por. hasła *Taler*, *Groschen* w Wikipedii, a także hasło *Thaler* w *Vollständiges*, s. 340–344.

⁴³ Grosz (od niemieckiego *Groschen*) – nazwa nadawana różnym monetom. Słowo to zostało zapożyczone od późnołacińskiej nazwy *Turnosen*: „Grossus denarius Turnosus”, czyli „gruby denar z Tours”. Por. hasło *Groschen* w Wikipedii.

⁴⁴ Fenig – polski odpowiednik niemieckiego *Pfenniga*, srebrnej monety zastępującej tracącego na wartości denara, będącej w użyciu od czasów Karola Wielkiego (VIII wiek) do wprowadzenia euro w 2002 roku. Z czasem tracił na wartości i stał się nominalnie najniższą monetą zdawkową. Nosił różne nazwy, np. *Penning*, *Panni(n)g*, *Pfenni(n)c*, *Pfending*, w Prusach m.in. do 1873 roku *Pfenning*. Pochodzenie słowa nie jest jasne, ale możliwe jest zapożyczenie z łacińskiego *pondus* („waga”, podobnie jak *funt*). Por. hasła *Grosz* i *Groschen* w Wikipedii; hasło *Groschen* w *Vollständiges*, s. 117.

⁴⁵ Nazwy *korczyk* używa się jako odpowiednika niemieckiego terminu *Metze* (też *Mezze*, *Metzen* czy *Meste*), określającego jednostkę miary zboża, ponieważ *Metze* stanowił 16 część szefla, a *korczyk* 16 część korca, miary przyjętej za odpowiednik szefla. Zgodnie z uwagami w przyp. 6 *Breslauer Scheffel* po 1751 roku,

a przed 1816 rokiem wynosił 74,87 litra, a więc odpowiednio *Breslauer Metze* i tym samym korczyk wynosił 4,679375 litra. Por. też hasła *Scheffel*, *Schäpel*, *Schepel* i *Metze* w *Vollständiges*.

⁴⁶ Z pewnością chodzi o 8 snopów słomy (*Stroh 8 Gbd*), ale określenie nie jest dokładne. Odróżniano bowiem snopy z długiej słomy, *Langstroh* (z żyta bądź pszenicy), od snopów z krótkiej słomy, *Wirrstroh* (z jęczmienia, owsa, grochu bądź wyki). Poza tym można było mocniej bądź luźniej wiązać słomę porośniętą. Por. hasła *Gebund* i *Stroh* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 7, Altenburg 1859, s. 34; t. 16, Altenburg 1863, s. 930.

⁴⁷ Moneta kurant (starsza pisownia: *Courantmün[t]ze*, z fran. *courant* – bieżący) – pełnowartościowa, obiegowa moneta, której wartość nominalną (prawie) całkowicie pokrywa wartość metalu, z którego jest wykonana. Terminem przeciwnym jest moneta zdawkowa, której wartość nominalna nie pokrywa się z wartością metalu. Do czasu ustalenia standardów złota i srebra w pierwszej tercji XX wieku nominalną wartość monet kurant oficjalnie określano ze względu na ich stopę menniczą, czyli bezpośrednio przez ilość zawartego w nich metalu szlachetnego. Por. hasła *Kurantmünze* i *Moneta obiegowa* w Wikipedii, a także hasło *Courant* w *Vollständiges*, s. 51.

⁴⁸ Produkty przeznaczone do kuchni – „*Kuchelspeise*, czyli *Küchenspeise*, schles. *Schweinichen* 2,64, östr., *bair*, s. kuchel” (*Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm, 16 Bde in 32 Teilbänden, Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 22.07.2019). Chodzi o produkty (warzywa, owoce) przeznaczone do kuchni, a także o odpowiednią opłatę pieniężną bądź o daninę w naturaliach (drób, ser, jajka itd.), składaną na rzecz kuchni osobie do tego uprawnionej, później zastąpioną daniną pieniężną.

⁴⁹ Za odpowiednik terminu *Klafter* obiera się polski termin „sąg” z tej racji, że w przybliżeniu odpowiada niemieckiej jednostce miary objętości drewna, mianowicie 4m³ (metry przestrzenne) jednego

asortymentu drewna, natomiast *Klafter* – 3 ⅓ m³. „III. Miary drewna opałowego: 11. W Prusach klafter mierzył 6 reńskich stóp długości, 6 stóp wysokości, przy 3 stopach długości szczap (polan), a zatem 108 reńskich stóp sześciennych czy 97 ⅔ paryskich stóp sześciennych, czy 3 ⅓ metra sześciennego”. Por. hasło *Klafter* w *Vollständiges*, s. 138–139, a także hasła *Klafter* i *Sag* w Wikipedii.

⁵⁰ Suche drewno (*Raffholz*, także *Leseholz* albo *Klaubholz*) – drewno, które wolno było zbierać ubogiej ludności w lesie, chrust. Stosowne ustawy i rozporządzenia leśne określały, komu wolno było zbierać suche drewno, do jakich celów, jaki rodzaj suchego drewna, jakimi środkami transportu można się posłużyć, ograniczenia co do terenów i terminów itp. Wydawano też specjalne zaświadczenia uprawniające do zbierania suchego drewna pod określonymi warunkami. Por. hasło *Leseholz* w Wikipedii.

⁵¹ Morga i pręt są polskimi odpowiednikami historycznych niemieckich miar powierzchni (*Morgen*) i długości (*Rute*). Por. hasła *Morgen (Einheit)*, *Rute (Einheit)* i *Morga, Pręt* w Wikipedii. Według rachunków autorstwa Carla L.W. Adelfelda (*Adelfeld, Maße u. Gewichte*) w latach 1751–1816: 1 morga liczyła 300 prętów kwadratowych – 1787,2574202 m², czyli 1 pręt kwadratowy 5,957524734 m². Daje to łącznie 20 017, 28310624 m², czyli nieco ponad 2 hektary.

⁵² Kopa – odpowiednik niemieckiego *Schock*, a *Schock* to 20 sztuk (*Altschock*) bądź 60 sztuk (*Neuschock*) lub również 4 mendle, na Śląsku ciężki *Schock (schwere S.)* liczył 60, a lekki *Schock (leichte S.)* 40 sztuk (por. hasło *Schock* w *Vollständiges*, s. 304 i hasło *Schock* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 15, Altenburg 1862, s. 363). „*Schock (leichtes schlesisches)* 40 Stück; *Schock (schweres schlesisches)* 60 Stück” (hasło *Alte Maße und Gewichte (deutschsprachiger Raum)* w Wikipedii; „ein Schock Stroh, d.i. 60 Bund” (por. Johann Christian Heyse, Karl Wilhelm Ludwig Heyse, *Handwörterbuch der deutschen Sprache*, 2. Teil, 2. Abtei-

lung, Magdeburg 1849, s. 1136, hasło *Stroh*). A zatem otrzymał 180 snopów słomy.

⁵³ Dłużyca (*Leibholz* albo *Stammholz*) – termin z zakresu sortymentacji drewna okrągłego, oznaczający drewno nadziemnej części drzewa bez pniaka. Por. hasło *Dłużyca* w Wikipedii i *Stammholz* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 16, Altenburg 1863, s. 678.

⁵⁴ Wprawdzie Związek Północnoniemiecki, do którego należały Prusy, postanowił 17 sierpnia 1868 roku przyjąć „system miar i wag” oparty na systemie metrycznym, który na przełomie lat 1868/1869 został wprowadzony na obszarze Związku Północnoniemieckiego, a zaczął obowiązywać już od 1871 roku w całym nowo powstałym Cesarstwie Niemieckim, ale w tekście *Kroniki* nadal podaje się termin dawnych miar: *Scheffel* (korzec), co można tłumaczyć tym, że jednocześnie od 1869 roku w Prusach czasowo stosowano relacje przeliczeniowe między starymi a nowymi miarami. I tak 1 Scheffel = 4 Viertel = 16 Metzen = $\frac{1}{6}$ Kubikfuß = 48 Quart = 3,072 Kubikzoll = 54,9615 Liter (l) = 0,549615 Hektoliter (hl). Por. zakładka *Das metrische Maß* (*Das metrische Maß ab 1869 – Ein Maß für ganz Preußen; Hohlmaße, fest*) na preussische-masse.de.

⁵⁵ Przypis powyższy. I tak 1 Klafter = 1,8–3,9 Kubikmeter (m^3) (*Schichtholz*). Por. zakładka *Das metrische Maß* (*Das metrische Maß ab 1869 – Ein Maß für ganz Preußen; Volumen Maße*), zob. preussische-masse.de. *Schichtholz* to w leśnictwie rodzaj surowego drewna, czyli drzewa, które zostało ścięte i oczyszczone z gałęzi, albo części drzew, których nie poddano innej obróbce niż okorowanie, przycięcie na długość, rozłupanie czy przygotowanie do porąbania na szczapy, sprzedawanego na metry sześciennie. Rozpiętość w metrach sześciennych wynika z grubości pni (por. hasła *Schichtholz* i *Rohholz* w Wikipedii).

⁵⁶ Być może chodzi o inflację z 1866 roku, mającą związek z ogłoszoną 26 września 1866 roku ustawą *Das Indemnitätsgesetz*, czyli ustawą odszkodowawczą państwa pruskiego o przy-

znaniu odszkodowań (powetowania strat) w związku z realizacją budżetu państwa na 1862 rok i o upoważnieniu do wydatków państwowych na rok 1866 od 14 września 1866 roku. Por. hasło *Indemnitäsgesetz* w Wikipedii.

⁵⁷ Właściciele majątku rycerskiego cieszyli się pewnymi uprawnieniami, m.in. tzw. patronatem kościelnym (prawo weta przy obsadzaniu stanowiska proboszcza) i patronatem szkolnym (wpływ na obsadzenie stanowisk nauczycielskich na terenie majątku rycerskiego), które zachowali także po 1820 roku, gdy zmieniono prawo nabywania dóbr rycerskich, dotąd ograniczonego tylko do szlachty. Por. hasło *Dobra rycerskie* w Wikipedii.

⁵⁸ Dobra rycerskie (łac. *praedium nobilium sive equestrium*, niem. *Rittergut*) – majątki ziemskie w Niemczech, których właściciele byli zobowiązani pełnić służbę rycerską lub płacić specjalny podatek w czasach wojny, cieszyli się pewnymi uprawnieniami, m.in. zwolnieniem ze zwykłych podatków, z obowiązku zakwaterowania żołnierzy i zabierania chłopów z majątku do przymusowej pracy w czasie wojny, posiadaniem stałego mandatu w sejmiku krajowym (*Landtag*) i prawa sądownictwa patrymonialnego, myślistwa i rybołówstwa na własnym terenie. W Prusach dobra rycerskie pozostały niezależnymi jednostkami administracji komunalnej do 1929 roku, a nazwa *Rittergut* utrzymała się do 1945 roku. Por. hasło *Dobra rycerskie* w Wikipedii.

O właścicielach części bądź całości wielowiejskich ziem pańskich por. *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, herausgegeben von Hugo Saurma, Freiherrn v. u. z. d. Jeltsch. Illustriert von L. Clericus, Berlin 1870, hasło *Langendorf* (dalej jako Saurma, *Wappenbuch*); *Schlesische Schloesser*. Band III. Herausgegeben von Robert Weber, Architekt in Dresden, Verlag des Deutschen Schloesser Albums, Dresden – Breslau brw. Sn 50 + Tafel 104, hasło *Langendorf* (pdf – dalej jako *Schlesische Schloesser*); Chrząszcz, *Geschichte* 1900, s. 271n.; Zielonka, *O pokoleniach*, s. 109–119.

⁵⁹ Terminy „archiprezbiter” (*Erzpriester*) i „archiprezbiterat” (*Archipresbyterat*) były używane w diecezji wrocławskiej (od 1930 roku archidiecezji), do której w okresie zapisów w wielowiejskiej *Kronice* (1868–1941) należała parafia Wielowieś. Terminy te są odpowiednikami terminów „dziekan” i „dekanat”. Termin „archiprezbiter” jest wieloznaczny. Ogólnie może oznaczać urząd lub tytuł honorowy w Kościele katolickim. Kronikarz nie precyzuje go. Na temat przynależności parafii Wielowieś do diecezji/archidiecezji wrocławskiej por. np. Ks. Stefan Łysik, *Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice. Na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł historycznych*, Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2019, s. 9 [ebook] – dalej jako Łysik, *Krótki zarys*, a na temat terminów „archiprezbiter (archiprezbiterat)” i „dziekan (dekanat)” odpowiednie hasła np. w Wikipedii.

⁶⁰ Toszek, miasto w pow. gliwickim, siedziba władz gm. miejsko-wiejskiej Toszek. – Tost, Toszek, (sprich Toscheck), Stadt und Schloßgemeinde, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleitwitz (Knie 1830).

⁶¹ W *Kronice* „der Fürstbischöf Commiss-”, czyli „Fürstbischöfliche Kommissarius”. Instytucją zarządzającą w diecezji wrocławskiej z mandatu biskupa był wikariat generalny (*Generalvikariat*), czyli kuria diecezjalna oraz sąd biskupi. Do kompetencji wikariatu generalnego należało rozstrzyganie kwestii dyscyplinarnych, dotyczących duchownych, dyspensy, obsadzania parafii, ustanawiania oraz odwoływania wikariuszy i administratorów parafii. W wikariacie generalnym, oprócz wikariusza generalnego i jego biura, działała komisja ds. zarządzania majątkiem parafii uznanych za wygasłe oraz kasą. W skład zarządu diecezji wchodził również egzaminatorzy prosynodalni rozstrzygający konkursy na stanowiska proboszczowskie, a także wybierani przez biskupa komisarze biskupi (*Fürstbischöflicher Commissarius*) stojący w diecezji na czele komisariatów. Por. hasło *Wikariat generalny* w *Encyklopedia wiedzy o Kościele katolickim na Śląsku*.

⁶² Poniszowice, wieś w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – Ponischowitz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

⁶³ Paczyna, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Toszek. – Patschin, Groß-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

⁶⁴ Gliwice, miasto na prawach powiatu w woj. śląskim. – Gleiwitz, poln. Gliwice, Kreisstadt des Gleiwitz-Toster Kreises, Regierung und Fürstenthum Oppeln (Knie 1830).

⁶⁵ Tarnowskie Góry, miasto w woj. śląskim, siedziba pow. tarnogórskiego. – Tarnowitz, Tarnowsky Gury, Mediatstadt, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

⁶⁶ Wojska dzieliła się na trzy działy (części): Woysko, 1ster und 2ter Antheil, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz; Woysko, 3ter Antheil, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1930, podobnie Knie 1945, Triest 1865, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1880, t. 13, s. 760). Obecnie Wojska, wieś sołecka w pow. tarnogórskim, w gm. Tworóg.

⁶⁷ Sobota (*Sonnabend*) – ostatni dzień tygodnia jest dla Żydów dniem wypoczynku i dniem świątecznym, obchodzonym na pamiątkę stworzenia świata i wyprowadzenia Izraelitów z Egiptu (Wj 20,9-11; Pwt 5,12-15). Trwa od zachodu słońca w piątek do prawie godziny po zachodzie słońca w sobotni wieczór (por. hasło *Szabat* w Wikipedii).

⁶⁸ Friedrich Albert Zimmermann (1745–1815) w swym dziele wydanym w 1783 roku, zatytułowanym *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, Brieg 1783, odnotowuje w odniesieniu do całego ówczesnego powiatu toszeckiego: „Die Sprache der Einwohner ist schlecht pohlnisch” („Językiem mieszkańców jest kiepski polski”, a raczej gwara górnośląska). Sytuacja ta z czasem zapewne się zmieniała. Coraz liczniejsze warstwy miejsco-

wej ludności posługiwały się również niemieckim, ucząc się go nie tylko w szkołach, ale także podczas kontaktów sąsiedzkich, handlowych i gospodarczych. Gdy sto lat później w *Kronice* odnotowuje się, że lekcje są prowadzone w macierzystym języku dzieci, czyli po polsku, wciąż można przyjąć, że nie chodziło o literacką polszczyznę, a o „kiepski polski”, gwarę śląską. Wprawdzie w późniejszych latach w *Kronice* będzie się podawało, ile dzieci mówi tylko po niemiecku, ile po polsku i ile jest *dwujęzycznych*, to jednak wciąż zapewne chodzi o „kiepski polski”, nie literacki. Wskazuje na to zapis w *Kronice* z 1919/1920 roku: „zgodnie z rozporządzeniem rządu wprowadzono lekcje religii w języku polskim i lekcje pisania i czytania po polsku dla tych dzieci, których rodzice złożyli wniosek na zajęcia w języku polskim. Zgłosiło się 170 dzieci na lekcje religii i 77 na polskie lekcje pisania i czytania, jednak już po 2 godzinach 13 dzieci zrezygnowało, ponieważ lekcje w języku górnopolskim (literackim) rzekomo wydały się im trudne”. Znamienne jest owo „rzekomo”, bo przecież tak w ogóle mówiły po „polsku”.

⁶⁹ Szkoły repetycji – obowiązek szkolny odnosił się przede wszystkim do chodzenia do szkoły początkowej, czyli elementarnej czy podstawowej. Z czasem zaczęły powstawać szkoły przekraczające poziom podstawowy, które pod pewnymi warunkami stawały się obowiązkowe. Do tego rodzaju szkół należały *Wiederholungsschule*. Były one przeznaczone dla dzieci, które po ukończeniu szkoły ludowej nie podejmowały już dalszej nauki. Przedmioty nauczania w tych placówkach były takie same jak w szkołach elementarnych, ale chodziło o ich powtórzenie i pogłębienie. Por. M. Annen, 3.3. *Das Obligatorium an den weiterführenden Schulen*, w: *Säkularisierung im 19. Jahrhundert. Der Kanton Schwyz als ein historisches Fallbeispiel*, Bern 2005, s. 232–234.

⁷⁰ Oprócz właściwych szkół, w których dzieci i młodzież pobierały nauki, za nie mniej ważne uznaje się tzw. *Industrieschulen*, w których dzieci uczą się wielu umiejętności praktycznych. Do przedmiotów przewidzianych w programach *Industrie-Schule*

dla chłopców należały: przędzalnictwo (*Spinnen*), ogrodnictwo (*Gartenbau, Baumpflege*), a dla dziewcząt: robienie na drutach (*Stricken*), szycie (*Nähen*), szydełkowanie (*Häkeln*) albo cerowanie, łatanie (*Flicken*) i gotowanie (*Kochen*). Por. hasło *Industrieschule* w Wikipedii, chociaż zapewne zajęcia praktyczne w szkole wielowiejskiej nie były tak szeroko pojmowane ani stosowane, jak zakładała idea *Industrieschule*. H. Gräfe w pierwszym tomie swej pracy *Die deutsche Volksschule oder die Bürger- und Landschule nach der Gesamtheit ihrer Verhältnisse. Ein Handbuch für Lehrer und Schulaufseher*. In 2 Bänden, Leipzig 1847, omawiając poszczególne przedmioty, na końcu poświęca kilka uwag *Industrieschulen*, nazywając je po prostu *Handarbeiten*, czyli „prace ręczne”. Jego stosunek do tego rodzaju zajęć jest bardzo wyważony z tej racji, że prace fizyczne nie mogą stać się zasadą szkoły ludowej, której podstawowym zadaniem jest kształtowanie ducha i umysłu (s. 627n.).

⁷¹ W *Kronice* nie zostało wyjaśnione, co jest rozumiane przez „wegen der ländlichen Verhältnisse” („warunki wiejskie”), ale można się domyślać, że umiejętności, jakich dzieci mogły nauczyć się w *Industrie-Schule*, były przez nie nabywane w domu.

⁷² Lekcje gimnastyki – *Turn-Unterricht*, od *turnen* (zdaniem jednych od starowysokoniemieckiego *turnjan*, znanego tylko w znaczeniu „zatrzymać i zawrócić konie w galopie”, według innych od francuskiego *tourner* – „obracać się”), które oznacza ujęte w reguły ruchy, wynikające ze zdolności poruszania się ludzkiego organizmu i pozostające w relacji zarówno do jego potrzeby doskonalenia się, jak i zachowania sił, zdrowia i sprawności. Termin *turnen* wprowadził L. Jahn. Na określenie zaś wszystkich planowych ruchów u różnych narodów i w najróżniejszych czasach służy termin „ćwiczenia fizyczne” (*Leibesübungen*), a określenie „ćwiczenia gimnastyczne” albo „gimnastyka” nawiązuje do znaczenia, jakie pojęciu owych ćwiczeń (ruchów) nadali starożytni Grecy. Por. obszernie i opatrzone bo-

gatą bibliografią hasło *Turnen* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 18, Altenburg 1864, s. 70–75, a także *Turnkunst* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 19, Leipzig 1909, s. 836–839.

⁷³ Osada, miasto, względnie wieś mająca prawo targowe (*Marktflecken*), czyli w średniowieczu uprawnienie lub przywilej do organizowania stałego targu, tygodniowego bądź rocznego. Na targowisku, miejscu czy placu, na którym odbywał się targ, obowiązywał pokój targowy, a więc szczególne prawo, któremu podlegały targ i ci, którzy brali w nim udział, a którego gwarantem byli właściciele targu (*Marktherren*: król, książę, baron, biskup). Dla gospodarki miejskiej przywilej ten miał istotne znaczenie. Nadawanie prawa targowego należało od czasów frankońskich do króla i dopiero w XII wieku przeszło na książąt duchownych i świeckich i przyznawało im prawo zakładania miast. Por. hasło *Marktrecht* w Wikipedii.

⁷⁴ Na oddanie wyrażenia *jüdisches Bekenntnis*, oznaczającego zespół wierzeń, wartości etycznych i postaw wynikających z tradycji i obyczajów narodu żydowskiego, używa się terminu „wyznanie mojżeszowe”. Por. hasło *Judaizm* na portalu Wirtualny Sztetl.

⁷⁵ Nigdzie nie potwierdza się istnienia jakiejś kroniki kościelnej, a książdz Łysik stwierdza wyraźnie: „Starych druków i rękopisów w Wielowski nie ma. Niestety nie ma też dosłownie żadnej kroniki. Czy jakaś w rękopisie była, trudno dziś dociec. Oczywiście nie ma też żadnej drukowanej kroniki ani opisu jakichś tych działów dziejów parafii. Jest tylko ks. Chrzęszcza krótki opis parafii Wielowieś pod tytułem *Kirchspiel Langendorf* w jego historii o miastach Pyskowice-Toszek” (Łysik, *Krótki zarys*, s. 31). Z kolei Zimmermann dwa razy wspomina o jej istnieniu, w tym miejscu i nieco dalej.

⁷⁶ Kuracja, niem. *Curatie* (od łac. *curare* – „troszczyć się”), podobnie jak niższa od niej rangą lokalnia, to duszpasterska jednostka terytorialna, którą tworzy biskup diecezjalny w trakcie

kanonicznego podziału parafii w sytuacji braku warunków do nadania jej rangi nowej parafii; kuracją opiekuje się *curatus* – faktyczny duszpasterz (proboszcz). Por. Jan Warmiński, *Kuracje i lokalnie jako jednostki terytorialne na ziemiach polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” Vol. 78(2002), s. 319, pdf i hasło *Curatus* w Genepedia.

⁷⁷ Koszęcin, wieś w pow. lublinieckim, siedziba gm. Koszęcin oraz nadleśnictwa Koszęcin. – Koschentin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Lublinitz (Knie 1830).

⁷⁸ Mila przed 1751 rokiem – śląska = 6474,60 m; po 1751 – wrocławska = 6481,35 m; od 1813 (choć była stosowana już wcześniej) do 1873 – pruska = 7532,4836 m = 7,5324836 km (por. *Preussische Maße und Gewichte*).

⁷⁹ Reformacja (*Reformation*) – ruch religijno-polityczno-społeczny, który zapoczątkował Marcin Luter w XVI wieku, będący reakcją na negatywne zjawiska, jakie zdarzały się w katolickiej hierarchii kościelnej. Stanowił także opozycję wobec katolickiej doktryny dogmatycznej, a jego celem była odnowa chrześcijaństwa w sferze moralnej i doktrynalnej. Por. hasło *Reformacja* w Wikipedii.

⁸⁰ W latach 1575–1629 „parafia Wielowieś stała się protestancka. Zarówno kościół w Wielowosi, jak i filialny w Kotach obsługiwany był tylko przez pastorów luterańskich” (Łysik, *Krótki zarys*, s. 23).

⁸¹ Kaftanik, stanik, kamizelka, gorset (*Leibchen*). Ksiądz Gawelczyk przytacza wpis w księdze zgonów ks. Grzegorza Jana Józefa Miazgi, proboszcza w Wielowosi w latach 1689–1723. Łaciński wpis w tłumaczeniu ks. Gawelczyka brzmi następująco: „Ostatnim kapłanem katolickim był ks. Stanisław. Wnet po nim wprowadzony został niegodziwiec, predykant Jerzy Scultetus (Jerzy ze Strzelec), ustanowiony przez Jana Worffa, dziedzica Wielowosi. Wówczas po raz pierwszy w kościele wielowiejskim

zabrzmiała luterkańska herezja. Ten rozpustnik – predykant dawał ornat złotogłowy porzadac [!] cerom swoim na żywotki i cacki”, opatrując go komentarzem: „Należy wyjaśnić, iż predykantami zwano głosicieli nauki Lutra. Słowa od »dawał« do »cacki« w metryce napisane są po polsku. »Złotogłów« to jedwabna tkanina, przetykana złotymi nićmi. »Cery«, czyli córki predykanta, szyły sobie z ornatów »żywotki«, czyli ozdobne kamizelki. Dziś słowo poszło w zapomnienie, lecz stare parafianki potrafiły mi wytłumaczyć, o co chodzi. »Cacki« – to ozdoby i zabawki” (Gawelczyk, *Ze wspólnego sztambucha*, s. 20). Gawelczyk trzy razy używa nazwiska Worff, dwa razy z imieniem Jan (*Ze wspólnego sztambucha*, s. 20, 21, 26). Natomiast Chrząszcz mówi, że w 1574 roku część ziem wielowiejskich posiadał Wenzel v. Worff, czyli Waclaw von Worff, który był człowiekiem gwałtownym, naruszał sąsiednią posiadłość toszeczką, co wynikało z fragmentu skargi, jaką 31 czerwca 1574 złożył na piśmie Hans Georg baron von Redern do Komory Śląskiej, a w późniejszym piśmie z 1578 wyjaśnia, że chodzi o samowolne zakładanie folwarków, wiosek, kuźnic, stawów, pastwisk itp. (Chrząszcz, *Geschichte* 1900, s. 271; P. Pachciarek, *Zawilosci górnośląskich nazw miejscowych. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice*, Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 1918, s. 110 – dalej jako Pachciarek, *Zawilosci*). Tak też w haśle *Wrochemowie* w Wikipedii („W 1537 r. panami Rept i Tarnowic byli Jan i Mikołaj Wrochemowie. W późniejszych latach Repty należały do Waclawa, zwanego też Wańkiem. Posiadał on też Wielowieś.”) i na stronie internetowej Arkadiusza Kuzio-Podruckiego *Śląska szlachta i arystokracja*, na której oprócz obszernego hasła *Wrochem*, linku do *Galerii-zdjęć* związanych z dziejami Wrochemów i do strony internetowej rodziny Wrochem zamieszczono drzewo genealogiczne *Wrochem (XVI–XXI w. – skróty)*. Problemem nie tyle jest imię, co na-

zwisko. Raczej chodzi o Wacława, który był panem na Wielow-
si około 1575–1640, a nie o Jana, pana na Wielow-
si do 1566 roku. A jeśli chodzi o nazwisko tej rodziny, to występuje ono we
wszystkich językach tak samo: Wrochem lub Wrochen i po-
chodzi od imienia Wrocheno. Forma *Worff* być może powstała
wskutek niedokładnego wpisu do kronik i/lub odczytu.

⁸² Edykt restytucyjny (*Restitutionsedikt*) – edykt cesarza Fer-
dynanda II z 6 marca 1629 roku, wydany po zwycięstwach
katolików w walkach z protestantami w latach 1618–1628.
Nakazywał protestantom zwrócić wszystkie dobra kościelne
zagarnięte po układzie passawskim (1552). Por. hasła *Edykt
restytucyjny* i *Restitutionsedikt* w Wikipedii.

⁸³ Dragoni Lichtensteina (*Lichtensteiner Dragoner*), zwani „zba-
wiaczami”, byli żołnierzami cesarskimi, którzy reprezentowali
interesy Habsburgów, a ich głównym zajęciem było nawracanie
siłą protestantów na katolicyzm (por. Sobiesław Nawotny, *Hi-
storia Kościoła Pokoju w Jaworznie/Geschichte der Friedenskirche
zu Jauer*, Jawor–Jauer 2005, s. 17, pdf; „Neuer Glogauer Anzei-
ger”, Nummer 5, Mai 2006 [online]).

⁸⁴ W zasadzie chodzi o ołtarz, który również obecnie jest oł-
tarzem głównym. Na podstawie szczątkowych informacji moż-
na podać taki czasowy schemat dziejów głównego ołtarza
w wielowiejskim kościele parafialnym. Zapewne do 1575 roku,
ale nie wiadomo od kiedy, ale być może już od początku XV
wieku, ołtarzem głównym był tryptyk, którego środkową część
stanowił obraz *Zasnięcie Najświętszej Maryi Panny*. Tryptyk
został prawdopodobnie usunięty w czasach, gdy kościoły wie-
lowiejski i kotowski obsługiwał pastor luterański. Gdy po
prawie pięćdziesięciu latach, po edykcie restytucyjnym, miano-
wicie w 1629 roku, kościół został oddany katolikom, nie przy-
wrócono z jakiegoś powodu dawnego ołtarza, bo następna
informacja, wprawdzie dopiero z 1679 roku, mówi, że kościół
wielowiejski jest pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Ma-

ryi Panny, a niecałe dziesięć lat później Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Zachowane najstarsze zdjęcia z wnętrza kościoła ukazują główny ołtarz z inną niż obecnie nastawą, ale z tym samym obrazem *Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny*. To zapewne właśnie w tym czasie, między 1679 a 1687 rokiem, ołtarz z kościoła jezuitów z Opola został sprowadzony do kościoła wielowiejskiego. Przypuszczenie to wzmacnia uwaga ks. Chrzęszcza, że w 1679 roku w kościele wielowiejskim usunięto sklepienie w prezbiterium. Zabytkowy ołtarz główny przetrwał do czasu przebudowy kościoła w 1934 roku, kiedy zmieniono jego nastawę, ale obraz *Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny* zachowano. Por. Łysik, *Krótki zarys*, s. 19; *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln*. Erster Teil. Herausgegeben von J. Jungnitz, Breslau, G. P. Aderholz' Buchhandlung 1904, s. 373; Chrzęszcz, *Geschichte* 1900, s. 273; E. Kloss, H. Rode, W. Stepf i H. Eberle, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Tost-Gleitwitz*, Breslau 1943, hasło *Langendorf*; P. Pachciarek, *Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. Mistrz Tryptyku z Wielowsi*, Piastów 2022 [ebook] – dalej jako Pachciarek, *Mistrz Tryptyku*.

⁸⁵ Ołtarz główny, a także dwa boczne, pochodzą zapewne z kościoła, który jezuita zbudowali po przybyciu w 1668 roku do Opola na tzw. Górcie, na terenie pozostałości zamku książęcego, jaki otrzymali od Leopolda I Habsburga. Por. Pachciarek, *Mistrz Tryptyku*.

⁸⁶ Por. Łysik, *Krótki zarys*, s. 19n.; P. Knötel, *Der Marienaltar von Langendorf, Kreis Gleiwitz. Eine bilderkundliche Seltenheit*, „Der Oberschlesier” 16. Jahrgang, 3. Heft, März 1934, s. 160–163; Pachciarek, *Mistrz Tryptyku*, passim.

⁸⁷ Najlepszym świadectwem dobrego kamienia wapiennego jest kościół parafialny, wzniesiony, według *Kroniki*, około 1240 roku.

⁸⁸ Strzelce Opolskie, miasto w pow. strzeleckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Strzelce Opolskie. – Strehlitz, Groß-

Wielki Strzelec, (sprich Wielki Strscheletz), Kreisstadt der Regierung Oppeln (Knie 1830).

⁸⁹ Sołtys (z niem. *Schuldheiss, Schultheiss, Scholtis, Schulte[s]* i *Schulz[e]* – „sędzia; ten, który wskazuje winnego”; forma zlatynizowana *scultetus, solthetus*), w wielu zachodniogermańskich systemach prawnych urzędnik, który w imieniu swego pana (władców krajowych, miejskich, ziemskich) miał za zadanie nakłaniać członków gminy do wypełniania swoich obowiązków, tj. ściągać podatki i pilnować wywiązywania się z innych powinności. Najczęściej sołtys był także sędzią sądów niższych instancji. Urząd sołtysa, który teraz obsadza się w drodze wyborów gminnych, ale wymaga nadal potwierdzenia władzy zwierzchniej, wiązał się kiedyś z posiadaniem określonych dóbr (na Śląsku zwanych *Scholtisei, Erbscholtisei, Scholzengut* albo *Scholgtengut*). Por. hasło *Schultheiß* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 18, Leipzig 1909, s. 72 oraz hasła *Schultheiß* i *Sołtys* w Wikipedii.

⁹⁰ Ekspedycje pocztowe (*Postexpedition*) to od XIII wieku w niektórych niemieckich państwach składowych i związkach państwowych małe, podporządkowane właściwym urzędom pocztowym agencje pocztowe (por. hasło *Postexpedition* w Wikipedii).

⁹¹ Termin „poczta” wywodzi się od łacińskiej nazwy stacji wymiany koni (stworzonej w czasie Cesarstwa Rzymskiego) – *mutatio postia* (por. hasła *Poczta* i *Post* w Wikipedii). Poczta wozowa (*Fahrpost*) jest terminem z zakresu historii poczty i oznacza w przeciwieństwie do poczty konnej (*reitende Post*) transport osób, wielkiej liczby przesyłek albo przesyłek o dużych gabarytach za pomocą wozów lub dylizansów (por. hasła *Fahrpost* w Wikipedii i *Post* w *Dokładny Niemiecko-Polski Słownik. Ausführliches Deutsch-Polnisches Wörterbuch*. Herausgegeben von C. C. Mrongovius,... Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Königsberg in Preußen, 1837). *Fuhrpost* (por. *Patriotische Rügen eines Holsteiners über das Post- und Post-*

straßen Wesen in Holstein, Braunschweig 1830, s. 19n., pdf) czy *Brief-, Fahr- und Extrapost* w: Horst Diederichs, *Die Boten und Fuhrleute im Dienste der Brief-, Fahr- und Extrapost zwischen 1692 und 1867*, „Postgeschichte und Altbriefkunde”, Heft 189 – Juni 2013, herausgegeben von Deutschen Altbriefsammler-Verein e.V., pdf.

⁹² „Poczta piesza” jest dosłownym przekładem terminu *Fußpost*, analogicznym do określeń „poczta wozowa” (*Fahrpost*) czy „poczta konna” (*reitende Post*), i oznacza szybkie, niezwłoczne dostarczenie do wybranego celu różnych przesyłek, dokumentów, paczek itp. przez posłańców, gońców, kurierów, będących pracownikami sieci biur czy urzędów pocztowych (por. hasła *Kurier* i *Bote* w Wikipedii). Dokładny opis funkcjonowania poczty pieszej zawiera publikacja *Sammlung der Verordnungen der freyen Hanse-Stadt Hamburg, seit 1814* (Dreizehnter Band. Verordnungen von 1834, nebst Register über den zehnten bis dreizehnten Band, bearbeitet von J. M. Lappenberg, B. R. Dr und Archivarius, Hamburg 1835).

⁹³ Agencja pocztowa (*Postagentur*) to nazwa urzędu pocztowego, który nie jest zarządzany przez właściwego dostawcę usług pocztowych (np. Deutsche Post AG), ale przez niezależnego przedsiębiorcę (agenta pocztowego). Por. hasło *Postagentur* w Wikipedii.

⁹⁴ W *Kronice* nie podaje się powiatu, ale chodzi zapewne o wieś Sławniowice w pow. nyskim, w gm. Głuchołazy ze względu na wydobywany tam marmur, chociaż właściwa nazwa niemiecka brzmiała Groß Kunzendorf. W hasle *Sławniowice* w pl.wikipedii bardzo skromnie wspomina się o wydobywaniu marmuru w Sławniowicach, natomiast w de.wikipedii bardzo szeroko (także zdjęcie typowego krzyża przydrożnego).

⁹⁵ Rotmistrz (*Rittmeister*) – historyczne oznaczenie stopnia oficerów kawalerii i innych jednostek konnych w Niemczech i Austrii. Stopień odpowiadał randze kapitana w oddziałach piechoty. Kapitana sztabu, który podlegał kapitanowi jako zastępca,

nazywano dowódcą sztabu w oddziałach konnych. Ranga *Rittmeister* była również powszechna w Niemczech dla konnych dywizji artylerii polowej. Por. hasło *Rittmeister* w Wikipedii.

⁹⁶ Urząd wikariusza generalnego (General-Vicariat Amt) to znaczy duchownego (biskupa pomocniczego lub kapłana), wyznaczonego przez biskupa diecezjalnego do pomocy w zarządzaniu diecezją. Władza wykonawcza, czyli administracyjna nadana wikariuszowi generalnemu, przysługuje mu na mocy urzędu w całej diecezji i jest równoznaczna z władzą, jaką na mocy prawa ma biskup diecezjalny. Wikariusz nie ma pełni władzy biskupiej, w tym sędowniczej i ustawodawczej, a jedynie wykonawczą. Por. hasło *Wikariusz generalny* w Wikipedii; St. Książek, *Granice i podział diecezji wrocławskiej na komisariaty i dekanaty w latach 1914–1945*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 19/3–4, 1976, pdf.

⁹⁷ Wiśnicze, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Wischnitz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleitwitz (Knie 1830).

⁹⁸ Przy zakładaniu poczty w Królestwie Niemieckim (1871) istniały, oprócz urzędu pocztowego, administracje pocztowe, które wywodziły się z ekspedycji pocztowych I klasy Poczty Związku Północnoniemieckiego, z ekspedycji pocztowych II klasy i z nowo powstałych agencji pocztowych, które najczęściej tworzone z małych ekspedycji II klasy. Od 5 stycznia 1875 roku rozróżniano: 1. urzędy I klasy, na czele z dyrektorem poczty; 2. urzędy pocztowe II klasy (pocztmistrz), przedtem administracje pocztowe; 3. urzędy pocztowe III klasy (administrator pocztowy), przedtem ekspedycje pocztowe. Naczelnny Urząd Pocztowy (*Ober-Postamt*) był w dawnych landach niemieckich określeniem ważniejszych urzędów pocztowych lub urzędów pocztowych z uprawnieniami władz okręgowych. Por. hasło *Postamt* w Wikipedii.

⁹⁹ Nowa Wieś Książęca, wieś w pow. oleśnickim, w gm. Bralin. – Neudorf fürstlich, Nowawies książęcza, Dorf, Regierung

und Ober-Landes-Gericht Breslau, Polnisch Wartenberg (Knie 1830). Tak do 1888 roku nazywał się Groß Wartenberg, siedziba Landkreis Groß Wartenberg (pow. sycowski 1945–1975, obecnie pow. oleśnicki, a do 1888 roku powiat Wartenberg).

¹⁰⁰ Od 1871 do 1873 roku we wszystkich państwach Cesarstwa Niemieckiego talar został zastąpiony przez markę (*Mark*), liczącą 100 fenigów i odpowiadającą $\frac{1}{3}$ talara. Por. hasła *Reichstaler* i *Mark* (1871) w Wikipedii.

¹⁰¹ O urzędzie biskupim (*Bischöfliches Amt*) por. Dominik Dreja, *Urząd i władza biskupa diecezjalnego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich” XXIX (2019), nr 32, s. 31–48, pdf.

¹⁰² Kulturkampf (z niem. „walka kulturowa”) – nazwa określająca wydarzenia w Cesarstwie Niemieckim z lat 1871–1878, gdy kanclerz Otto von Bismarck usiłował ograniczyć w państwie wpływy Kościoła katolickiego. Por. hasło *Kulturkampf* w Wikipedii.

¹⁰³ Zarządca (*Amtsverweser*) – 1. każdy, kto zarządza urzędem w imieniu innej osoby; 2. zarządca, który zajmuje miejsce szlachcica zarówno w sprawach sądowych, jak i gospodarczych (por. J. Chr. Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*, t. 1, Leipzig 1793, s. 259).

¹⁰⁴ Akcydensami (*Accidenzien*) nazywa się przypadkowe, nieregularne dochody, zwłaszcza duchownych i nauczycieli (por. *Brockhaus Bilder-Conversations-Lexikon*, t. 1, Leipzig 1837, s. 16–17; dostępny też online na portalu zeno.org).

¹⁰⁵ Za zarządzanie okręgiem czy obwodem administracyjnym (*Amtsbezirk* – nazwa stosowana w Prusach w latach 1874–1945), był odpowiedzialny naczelnik urzędu (*Amtsvorsteher*). Wraz z wprowadzeniem *Kreisordnung für die sechs östlichen preußischen Provinzen* od 13 grudnia 1872 do 1 stycznia 1874 roku została zlikwidowana władza policyjna, jaką dotąd sprawowali właściciele ziemscy, ale nie została ona przeniesiona na

gminy ani na powiaty, a powierzona (bezpłatnie, honorowo) nowym urzędnikom (*Amtsvorsteher*). Byli oni wybierani przez sejmik powiatowy (*Kreistag*) i mianowani najpierw przez króla, później przez najwyższego rangą urzędnika administracyjnego w prowincji pruskiej, nadprezydenta (*Oberpräsident*), a w końcu przez prezydenta czy starostę (*Regierungspräsident*). Okręg administracyjny obejmował kilka gmin wiejskich albo obszarów dworskich, natomiast gminy miejskie pozostawały poza jego obszarem. Większe gminy wiejskie i obszary dworskie mogły stanowić samodzielne okręgi administracyjne. Na terenie samodzielnego obszaru dworskiego lokalną władzę sprawował jego właściciel lub ustanowiony przez niego przedstawiciel, któremu przysługiwały te same obowiązki i prawa, jakie spoczywały na gminach wiejskich. Por. hasło *Amtsvorsteher* w Wikipedii.

¹⁰⁶ Karol Miarka, zwany Starszym lub Ojcem (1825–1882) – polski działacz społeczny na Górnym Śląsku, nauczyciel, pisarz, publicysta i drukarz. Inicjator wielu polskich organizacji społecznych i gospodarczych (por. hasło *Karol Miarka [starszy]* w Wikipedii).

¹⁰⁷ Mikołów, miasto w woj. śląskim, siedziba władz pow. mikołowskiego. – Nicolai, polnisch Mikolow, Stadt, Regierung Oppeln, Fürstenthum und Kreis Pleß (Knie 1830).

¹⁰⁸ Tyfus plamisty, dur plamisty – bakteryjna choroba zakaźna, przyczyna ciężkich epidemii i śmierci milionów ludzi (por. hasło *Dur plamisty* w Wikipedii).

¹⁰⁹ Bochum, miasto na prawach powiatu w kraju związkowym Nadrenia Północna-Westfalia, w rejencji Amsberg.

¹¹⁰ Westfalia, część kraju związkowego Nadrenia Północna-Westfalia.

¹¹¹ Mianowicie niższym, średnim i wyższym.

¹¹² Dzień rekreacji (*Recreationstag*) – termin ten pojawia się w *Kronice* bez żadnych dodatkowych wyjaśnień, a zatem jako

ogólnie znany. Z pewnością chodzi o dzień wolny od normalnych zajęć szkolnych. Trudno znaleźć tekst poświęcony omówieniu tylko tego pojęcia. Najwięcej informacji zawiera dzieło Johanna Ignaza von Felbigera, niemieckiego reformatora edukacji, pedagoga, opata klasztoru augustianów w Żaganiu (Sagan), *Kleine Schulschriften: nebst einer ausführlichen Nachricht von den Umständen und dem Erfolge der Verbesserung der katholischen Land- und Stadt-Trivialschulen in Schlesien und Glatz*, Bamberg und Würzburg 1772. Dzieło to pochodzi z końca XVIII wieku i można przyjąć, że w połowie XIX wieku termin *Recreationstag* był już używany w innym znaczeniu. Niemniej warto przywołać sformułowania, w jakim znaczeniu używał go opat Felbiger, który najpierw stwierdza, że nigdy pod pretekstem *Recreationstag* nie należy odwoływać całkowicie zajęć szkolnych, a jedynie zajęcia po południu. W miastach, w których zajęcia szkolne odbywają się przez cały rok oraz we wszystkich dniach tygodnia, oprócz niedziel i świąt, przed południem w godzinach 8.00–11.00, a po południu od 1.00 do 3.00, można zawiesić popołudniowe zajęcia dwa razy w tygodniu, jeśli nie ma w nim żadnego święta ani pogrzebu, a jeśli jest, to tylko raz. Z kolei we wsiach, gdzie zajęcia szkolne odbywają się zimą w godzinach przedpołudniowych, od 9.00 do 12.00, i popołudniowych, od 1.00 do 3.00, a latem tylko przed południem – 8.00–11.00, można zawiesić zajęcia szkolne po południu tylko raz w porze zimowej i tylko w tygodniach, w których nie przypada żadne święto ani pogrzeb. Tą różnicą zajęć szkolnych w miastach i we wsiach należy tłumaczyć sformułowania, w których mówi się o dwóch czy jednym dniu bez popołudniowych zajęć. W tak rozumiane dni mogły jednak w godzinach popołudniowych odbywać się szczególne zajęcia, np. z ortografii czy epistolografii dla najstarszych dzieci. Wizytatorzy szkół powinni też sprawdzać, czy nauczyciele nie wyznaczają więcej popołudniowych dni wolnych od zajęć, niż mają do tego prawo (por. s. 24, 26, 40, 117, 137n., 160, 174, 229, 274).

¹¹³ Szkoła półdniowa (*Halbtagsschule*) – forma organizowania zajęć w szkole w taki sposób, by lekcje odbywały się przez pół dnia, zwykle w godzinach przedpołudniowych. Historycznie ograniczanie nauczania do godzin przedpołudniowych wprowadzono pod koniec XIX wieku, najpierw w szkolnictwie wyższym, a następnie też w szkołach ludowych. Do tego czasu zajęcia w szkołach planowano tak, by mogły się odbywać przez cały dzień. Por. hasło *Halbtagsschule* w Wikipedii.

¹¹⁴ Jak już wspomniano w przyp. 54, Związek Północnoniemiecki, do którego należały Prusy, postanowił 17 sierpnia 1868 roku przyjąć „system miar i wag”, oparty na systemie metrycznym. W *Kronice* w tym miejscu (1875 rok) po raz pierwszy użyto miar metrycznych. Jeśli podane wielkości ziemi w hektarach nie budzą żadnych wątpliwości (1 ha = 100 arów = 10 000 m² = 3,916617 mórg pruskich), to określenie *RaumMetrHolz* wymaga pewnego uściślenia. Mianowicie rozróżnia się: *Festmeter Holz* (FM) – metr sześcienny drewna układanego z sąg; *Raummeter Holz* (RM) – metr sześcienny drewna układanego z polan (szczap); *Schüttraummeter* (SRM) – metr sześcienny drewna nieukładanego (*schütten* – „nasypać”). Relacja między tymi wielkościami jest następująca: 1 FM = 1,4 RM = 2,3 SRM; 1 RM = 0,7 FM = 1,4 SRM; 1 SRM = 0,4 FM = 0,7 RM. Por. <https://holzharry.de/festmeter-raummeter-schuettraummeter/>.

¹¹⁵ W dziewiętnastowiecznej Europie w zakresie szkoły średniej pruskie gimnazjum, obok francuskiego liceum i angielskiego *grammar school*, cieszyło się największą popularnością. Jego teoretyczno-pedagogiczną podstawą była filozofia niemieckiego oświecenia, a ideałem – moralne oraz intelektualne doskonalenie jednostki, określane mianem *Bildung*, przez które „rozumiano zarówno sam proces intelektualnego rozwoju jednostki, jak i rezultaty tego procesu, a także pielęgnowanie cnót piękna oraz dobra na wzór greckiej *paidei*”. Do gimnazjum jako jednego typu szkoły średniej w Prusach uczęszczała nie tylko młodzież z rodzin szlacheckich, ale także z mieszczańskich i, choć

nie tak często, chłopskich. Ewolucja szkół średnich w Prusach, w tym gimnazjów, trwała do połowy XIX wieku i przejawiała się w ich coraz większej emancypacji od wpływów Kościoła i podporządkowania władzy państwowej, dostosowywania programów nauczania do wymogów uniwersytetów i wprowadzaniu egzaminu maturalnego. Nauczycieli gimnazjalnych zaliczano do elity społecznej i intelektualnej. Kandydaci na nauczycieli byli absolwentami uniwersytetów i musieli zdawać egzamin państwowy z łaciny, greki, historii i matematyki. Podstawą programową gimnazjum, w którym nauka trwała dziewięć lat, były języki (łacina, greka), kultura klasyczna, matematyka, historia i języki nowożytne. Por. Józef Miąso, *Szkolnictwo w XIX-wiecznej Europie i początki pedagogiki porównawczej w Anglii*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 46, 85–146, 2009, s. 105n., pdf; także hasło *Gymnasium in Deutschland* w Wikipedii.

¹¹⁶ Zwierzchnik (*Vorsteher*) – ten, kto nadzoruje jakąkolwiek instytucję, społeczność, społeczeństwo itp., reprezentuje jej interesy i działa w jej imieniu (por. hasło *Vorsteher* w *Pierer’s Universal-Lexikon*, t. 18, Altenburg 1864, s. 701).

¹¹⁷ *Lobet dem Herrn, alle Heiden* jest motetem autorstwa Jana Sebastiana Bacha. Tekst pochodzi z Psalmu 117, 1-2 („Chwalcie Pana, wszystkie narody, wysławiajcie Go, wszystkie ludy, bo Jego łaskawość nad nami potężna, a wierność Pańska trwa na wieki” – tekst według *Biblii Tysiąclecia*). Motet po raz pierwszy został opublikowany w 1821 roku. Por. hasło *Lobet den Herrn, alle Heiden*, BWV 230 w Wikipedii.

¹¹⁸ Klodnica, część miasta Kędzierzyn-Koźle, pow. kędzierzyńsko-kozielski, woj. opolskie. – Klodnitz, Klodnic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Kosel (Knie 1830).

¹¹⁹ „Tost-Gleiwitzer Kreisblatt” – tygodnik, ukazujący się w latach 1843–1940, którego wydawcą był Gustav Neumann, a miejscem wydania Gleiwitz. Oryginały są zlokalizowane

w Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddziale w Gliwicach. Digitalizacja od drugiego rocznika (1844): Biblioteka Śląska, Katowice. Prawa: Domena publiczna (public domain).

¹²⁰ Tworóg, gmina wiejska w pow. tarnogórskim, siedziba gm. Tworóg. – Tworog, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleitwitz (Knie 1830).

¹²¹ W języku pedagogicznym konferencje (*Konferenz*) są oficjalnymi, zwykle cyklicznymi konsultacjami grona pedagogicznego szkoły, miasta, powiatu, okręgu itd. w zakresie programu nauczania, działalności dydaktycznej, traktowania uczniów itp. Oprócz konferencji oficjalnych organizuje się tzw. otwarte konferencje, które nie są ograniczone do zamkniętych kręgów. Por. hasło *Konferenz* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 11, Leipzig 1907, s. 366.

¹²² Woźniki, miasto w pow. lubli - nieckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Woźniki. – Woischnick, gewöhnliche der Aussprache gemäß Schreibung von Woźnik, Schloß und Städtel, Regierung Oppeln, Kreis Lublinitz (Knie 1830).

¹²³ Wilhelm I Hohenzollern – król Prus w latach 1861–1888, z dynastii Hohenzollernów, prezydent Związku Północnoniemieckiego w latach 1867–1871, a od 1871 roku cesarz niemiecki. Współtwórca II Rzeszy Niemieckiej. 18 stycznia 1871 roku, po zwycięstwie Prus w wojnie z Francją, w podparyskim Wersalu obwołano go cesarzem niemieckim. Por. hasło *Wilhelm I Hohenzollern* w Wikipedii.

¹²⁴ Order Domowy Hohenzollernów, podzielony na Order Królewski Domowy Hohenzollernów i Order Książęcy Domowy Hohenzollernów (niem. *Königlicher Hausorden von Hohenzollern* i *Fürstlich Hausorden von Hohenzollern*), zwany także w skrócie Orderem Hohenzollernów – wysokie odznaczenie cywilne i wojskowe Królestwa Prus do 1918 roku oraz Księstwa Hohenzollern-Sigmaringen do 1850 roku. Order został ustanowiony 5 grudnia 1842 roku. Król Fryderyk Wil-

helm IV stworzył niejako dwa „ordynki” orderu: królewski i książęcy. W ordynku królewskim istniały dwie odmiany: wojskowa i cywilna, każda z czterema klasami. W ordynku królewskim istniały tzw. orły, odznaczenie cywilne nadawane przede wszystkim naukowcom, nauczycielom i artystom. Prawdopodobnie to właśnie odznaczenie otrzymał Zimmermann. Por. hasło *Order Hohenzollernów* w Wikipedii.

¹²⁵ Stare Tarnowice, dzielnica Tarnowskich Gór, od której pochodzi nazwa miasta. – Tarnowitz, Alt-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹²⁶ Zabrze, miasto na prawach powiatu w woj. śląskim. – Zabrze, (sprich Sabrsche), Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹²⁷ Gliwicka Orkiestra Wojskowa nr 18 (Gleiwitzer Militair-Kappelle N. 18). – Chodzi zapewne o orkiestrę Pułku Piechoty „von Grolmann” [Grolman] (1. Poznańskiego) nr 18, stacjonującego w Gliwicach od 1881 do 1890 roku. Pułk ten był 1. Pułkiem Piechoty z Prowincji Poznańskiej i 18. Królestwa Niemieckiego (GenWiki, Wikipedia). W 1881 roku do Gliwic przybywa sztab i II batalion Poznańskiego Pułku Piechoty Grollmana nr 18 (Tomasz Marcin Dudziński, *Gruss aus Gleiwitz. Część VI: Rozkwit i upadek Cesarstwa Niemieckiego*, Gliwice, wyd. 3, luty 2012, pdf).

¹²⁸ *Allgemeine Bestimmungen des Königlich Preussischen Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten von 15. October 1872, betreffend das Volksschul- Präparanden- und Seminar-Wesen*, Berlin 1872.

¹²⁹ Określenie czytanka (*Lesebuch*) ogólnie oznacza zbiór tekstów lub ich fragmentów do nauki czytania i zapoznania się z tekstami literackimi. W różnych okresach, począwszy od średniowiecza, przyjmowały one różną postać i miały służyć różnym celom. W XIX i na początku XX wieku zaczęły zatracać oświeceniowy charakter, przyjmując formy coraz wyraźniej nacjonalistyczne, czyli świadomie stawiające sobie za cel naro-

dowe kształtowanie i wychowanie dzieci w duchu niemieckich ideałów i właściwej postawy wobec Kościoła, cesarza i rodziny. Por. hasło *Lesebuch* w Wikipedii.

¹³⁰ Ernst Johann Adolph Stuhlmann (1838–1924) był uzdolniony rysunkowo i matematycznie. Z wykształcenia był mechanikiem, matematykiem i przyrodnikiem. Studiował także historię sztuki. Po studiach w 1865 roku nauczał rysunku w Bergwerkschule w Hamburgu. Od 1870 roku przygotowywał nauczycieli rysunku do pracy w nowo założonych Hamburger Volksschulen. Wspólnie z Otto Jessenem kontrolował Hamburger Volksschulen i prowadzone w nich lekcje rysunku. Z doświadczeń w tym zakresie powstało pięciotomowe dzieło *Zeichenunterricht in der Volks- und Mittelschule*. Por. hasło *Adolph Stuhlmann* w Wikipedii.

¹³¹ Ignaz Schuster – katolicki duchowny (1813–1869), w 1847 roku uzyskał tytuł doktora teologii za swoje wartościowe książki. W 1845 roku wydał *Katholischer Katechismus*, a w 1846 roku *Kleiner Katechismus für die unteren Schulclassen*, które wprowadzono tylko w diecezji Rottenburg, ale zyskały wielką popularność i były wydawane w ogromnych nakładach. Jeszcze większą popularnością cieszyły się jego *Biblische Geschichte des alten und neuen Testaments für Volksschulen*, opublikowane w 1858 roku, aprobowane przez wielu niemieckich i austro-węgierskich biskupów, a także przełożone na języki holenderski i polski.

¹³² Joseph Deharbe (1800–1871) – francuski jezuita, teolog i katecheta. Jako katecheta w Köthen odczuwał brak dobrego katechizmu. Zachęcony przez swego przełożonego o. Devisa ułożył katechizm według swego pomysłu, opierając się na katechizmie mogunckim z 1842 roku i wykorzystując inne opracowania, zwłaszcza katechizm autorstwa Bossuetta. Jego pierwszy katechizm, *Katholischer Katechismus oder Lehrbegriff*, który ułożył w 1847 roku, a wydał anonimowo w 1848 roku w Ratyżbo-

nie, zyskał od razu wielkie uznanie. Jeszcze w tym samym roku biskup Blum z Lingsburga wprowadził go urzędowo w swojej diecezji, a w następnym uczynili to biskupi z Trewiru i Hildesheim. W 1850 roku biskupi bawarscy postanowili wprowadzić wspólny katechizm w całym królestwie i przyjęli do realizacji tego celu katechizm Deharbe'a, który został wprowadzony w 1853 roku. Od 1854 roku zaczęły go wprowadzać także inne diecezje niemieckie. W tym samym czasie wydawnictwo to zyskało uznanie poza granicami Niemiec (w Szwajcarii, Austrio-Węgrzech, Stanach Zjednoczonych), a od 1851 roku było tłumaczone na wiele języków, m.in. w 1862 roku na polski. Por. hasło *Joseph Deharbe* w Wikipedii i hasło *Joseph Deharbe* w Kathpedii.

¹³³ Jakob Friedrich Ferdinand Schreiber (1809–1867) – niemiecki wydawca i założyciel znanego wydawnictwa Kinderbuchverlager J. F. Schreiber. Gdy miał trzy lata, zmarli jego rodzice i odtąd przebywał w wojskowym domu sierot w Stuttgartarcie. Wykształcił się na litografa w litograficznych zakładach Georga Ebnera. W 1831 roku dobrze wykształcony i z 44 litograficznymi płytami kamiennymi przybył do Esslingen am Neckar. Jeszcze w tym samym roku ożenił się z majątną Marią Karoline König oraz założył zakład litograficzny. Na początku drukowano w nim artystyczne odbitki z widokami Esslingen i jego okolic, ale wkrótce zaczęto wydawać tablice pogładowe (*Anschauungsbogen*) z motywami religijnymi i druki (*Drucke*) z przyrodniczymi ilustracjami dla dzieci, co przyniosło wydawnictwu wielki sukces. Od 1833 roku zaczęto ubogacać kolorowymi ilustracjami podręczniki. Pierwsze książki dla dzieci ukazały się w 1840 roku. W 1864 roku Jakob Ferdinand Schreiber otrzymał od króla Wilhelma I Wirtemberskiego lub króla Karola Wirtemberskiego Złoty Metal Sztuki i Nauki (*Goldene Medaille für Kunst und Wissenschaft*). Por. hasło *Jakob Friedrich Ferdinand Schreiber* w Wikipedii.

¹³⁴ Nie udało się odnaleźć zdigitalizowanego podręcznika do nauki rachunków wydane przez L. Heinzego i M. Hübnera.

Za przykład takiego podręcznika może jednak posłużyć podręcznik R. Zimmermanna *Rechenbuch für Volks- und Elementarschulen, sowie für die unteren Klassen der Mittelschulen*. II. Teil. *Mit besonderer Rücksicht auf die neue deutsche Rechtschreibung*. Zweite verbesserte Auflage, 1916, Verlag von Ludwig Fischer, Lodz–Warschau, udostępniony w formie zdigitalizowanej przez Bibliotekę Narodową Polona w ramach projektu Patrimonium.

¹³⁵ *Realienbuch – Schulbuch, in dem besonders die Naturwissenschaften behandelt sind* („Podręcznik szkolny, w którym w sposób szczególny traktuje się o naukach przyrodniczych” – Duden.de). Na przykład *Realienbuch* L. Kahnmeyera i H. Schutzego z 1915 roku, bogato ilustrowany, liczący 388 stron, zawiera następujące działy: historia Niemiec (*Deutsche Geschichte*, s. 1–100), geografia (*Erdkunde*, s. 101–192), przyroda (*Naturgeschichte*, s. 193–318), fizyka, chemia i mineralogia (*Physik, Chemie und Mineralogie*, s. 319–388). Oprócz *Realienbücher* o charakterze ogólnym, które mogły być używane we wszystkich prowincjach, wydawano też publikacje o charakterze regionalnym czy prowincjalnym albo uzupełnienia do ogólnych publikacji. Jednym z takich uzupełnień, składającym się z dwóch części: geograficznej oraz historycznej, jest *Heimatkunde von Schlesien*, wydane jako uzupełnienie do *Realienbuch* Ferdinanda Hirta (*Heimatkunde von Schlesien* herausgegeben von Rektor B. Clemenz in Liegnitz. Mit 10 Kartenskizzen im Text, Ferdinand Hirt, Königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung, Breslau, Königsplatz 1, 1911 w serii *Deutsche Heimatkunden* zunächst zur Ergänzung Hirts Neuem *Realienbuch*).

¹³⁶ Oprócz patrona szkoły, lokalnego inspektora szkolnego i powiatowego inspektora szkolnego był wybierany zarząd szkoły (*Schulvorstand*). W tym miejscu nie podaje się żadnych informacji o kompetencjach tego zarządu, ale z kontekstu wielu zapisów można przyjąć, że miał decydujący głos w sprawie budowy i remontu szkoły, uposażenia nauczycieli, zatrudnienia nowych nauczycieli czy organizowania uroczystości itp.

¹³⁷ Zagrodnik (*Stellenbesitzer*) – właściciel chałupy i kawałka ziemi (por. *Status społeczny w księgach metrykalnych*, pdf; hasło *Zagrodnik* w Wikipedii). Zagrodnicy mieli – oprócz chałupy, podwórza i ogrodu – niewiele gruntów ornych i różnego rodzaju inwentarz żywy, oprócz koni. Ich służba na rzecz właścicieli majątku polegała głównie na świadczeniu prac fizycznych. Z powodu nikłej rentowności ich posiadłości zazwyczaj zajmowali się jeszcze jakimś rzemiosłem, a jeśli nie znali żadnego, zatrudniali się jako robotnicy dniówkowi (por. Klaus E. Kunze, *Das schlesische Dorf Klein Ellguth*, „Oelßnischen Creyses”, Köln 2000).

¹³⁸ Siodlarz (*Sattler*) – rzemieślnik zajmujący się wyrobem siodeł. Por. też hasło *Siodlarstwo* w Wikipedii.

¹³⁹ Odra (*Masernepidemie*) – jedna z najbardziej zaraźliwych chorób zakaźnych wieku dziecięcego, wywołwana przez wirus odry, liczący 21 szczepów. Por. hasło *Odra (choroba)* w Wikipedii.

¹⁴⁰ Katowice, miasto na prawach powiatu, siedziba władz woj. śląskiego. – Kattowitz, Kattowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹⁴¹ Prowincjonalne Towarzystwo Pożarowe (Provinzial-Feuer-Societät) – być może chodzi o Schlesische Provinziale-Feuersocietät, o której statusie, możliwościach ubezpieczenia domów od ognia i odszkodowaniach obszernie informuje *Anweisung für die Magistrate betreffend die Gebäudeversicherungen in den Städten bei der Schlesische Provinziale Feuer Societät*, 1911.

¹⁴² Leiningen – miejscowość i gmina w Niemczech, w kraju związkowym Nadrenia-Palatynat, w pow. Rhein-Hunsrück, która wchodzi w skład gminy związkowej Emmelshausen (por. hasło *Leiningen* w Wikipedii).

¹⁴³ Ferdinand Hirt (1910–1879) – księgarz i wydawca uniwersytecki we Wrocławiu. Po ukończeniu szkoły w Lubece uczył

się zawodu księgarza w latach 1827–1830 u Johanna Friedricha Korna we Wrocławiu. W 1832 roku otworzył tam własną księgarnię. Po pewnym czasie zaczął wydawać podręczniki i książki dla młodzieży, m.in. wydał obrazkowy elementarz ścienny autorstwa Friedricha Gottholda Kunzego, który uchodził za jeden z pierwszych podręczników szkolnych przeznaczonych dla wszystkich szkół ludowych. Szczególną wagę przywiązywał do ilustracji w wydawanych przez siebie książkach. Na początku lat 60. XIX wieku został mianowany królewskim księgarzem uniwersyteckim. Por. hasło *Ferdinand Hirt* w Wikipedii.

¹⁴⁴ Gustav Heinrich Konrad von Goßler (1838–1902) – z wykształcenia prawnik, w latach 1865–1874 starosta w Darkiemach, w latach 1874–1879 pracował w pruskim ministerstwie spraw wewnętrznych, zajmując się reformą administracyjną Prus, następnie w ministerstwie kultury. W latach 1881–1891 był ministrem kultury Prus. W 1891 roku został nadprezydentem prowincji Prusy Zachodnie. Por. hasło *Gustav Heinrich Konrad von Goßler* w Wikipedii).

¹⁴⁵ Karl Eduard Robert von Zedlitz i Trützschler (1837–1914) – najpierw oficer armii pruskiej (1856–1862 i 1866), później aktywista w powiatowej i prowincjonalnej administracji Śląska, m.in. był prezydentem rejencji opolskiej. W 1891 roku został ministrem kultury Prus, w 1898 roku nadprezydentem Prowincji Hesja-Nassau, w latach 1903–1909 był nadprezydentem Prowincji Śląsk. Por. hasło *Karl Eduard Robert von Zedlitz i Trützschler* w Wikipedii.

¹⁴⁶ Robert Bosse (1832–1901) – niemiecki polityk, ostatni pruski minister kultury. Studiował prawo na uniwersytetach w Heidelbergu, Halle i na Friedrich-Wilhelms-Universität w Berlinie. Pełnił różne funkcje. W 1881 roku został dyrektorem nowo utworzonego działu społeczno-politycznego ministerstwa spraw wewnętrznych i wniósł znaczący wkład do ustaw ubezpieczeniowych pracowników. W latach 1892–1899 był ministrem kultury;

odegrał wtedy główną rolę we wprowadzeniu ustaw wynagrodzenia dla księży i nauczycieli szkół podstawowych. Oprócz tego wprowadził w szkołach dni wolne od zajęć (od 16 czerwca 1892 roku), gdy temperatura o 10.00 rano przekracza 25° C. Por. hasło *Robert Bosse* w Wikipedii).

¹⁴⁷ Być może chodzi o Hyppolitha Stephana, naczelnika urzędu podatkowego (*Rentmeister*), który co najmniej w latach 1931–1942 był naczelnikiem urzędu (*Amtsvorsteher*) wielowiejskiego okręgu urzędowego (*Amtsbezirk*). Por. *Heimatkalender für den Kreis Tost-Gleitwitz*, 1931 i *Heimatkalender für den Gleitwitzer Kreis*, 1937–1942.

¹⁴⁸ Ząbkowice Śląskie, miasto w woj. dolnośląskim, siedziba pow. ząbkowickiego i gm. miejsko-wiejskiej Ząbkowice Śląskie. – Frankenstein, königliche Kreisstadt im Kreise gleiches Namens; Regierung und Ober- Landes-Gericht Breslau (Knie 1830).

¹⁴⁹ Racibórz, miasto w woj. śląskim, siedziba władz pow. raciborskiego. – Ratibor, (auch Rattibor), Racibors, (sprich Ratschibors), königliche Fürstenthumsund Kreisstadt, Regierung Oppeln (Knie 1830).

¹⁵⁰ Związek kombatantów (*Kriegerverein*) – organizacja zarejestrowana w formie prawnej jako stowarzyszenie. Zajmuje się opieką nad grobami wojennymi, opieką nad ocalałymi z wojny i ofiarami wojennymi, budową i utrzymaniem pomników wojennych oraz pomocą rezerwistom. Por. hasło *Kriegerverein* w Wikipedii.

¹⁵¹ Trzecia część *II Sonaty fortepianowej* skomponowanej w 1839 roku. Trzecia część, *Marche funebre: Lento (Marsz pogrzebowy: Powoli)*, jest jednym z najbardziej znanych dzieł Chopina. Powstała w 1837 roku. Por. hasło *II Sonata fortepianowa* w Wikipedii.

¹⁵² Chorały (*Chorale*) – w XIX i XX wieku termin ten został użyty również w muzyce świeckiej na określenie „sakralnych”, podobnych do pieśni kościelnych pasaży i oznacza diatoniczne,

rytmicznie proste, homofoniczne melodie, często grane przez orkiestry dęte (znani kompozytorzy: Feliks Mendelssohn Bartholdy, Johannes Brahms, Anton Bruckner, Gustav Mahler, Béla Bartók). Por. hasło *Choral* w Wikipedii.

¹⁵³ *Über den Sternen* – kompozytor Franz Wilhelm Abt (1819–1885), pierwsza publikacja w 1868 roku w *Sammlung von Volksgesängen für den gemischten Chor (Ignaz Heim)*, no. 108. Por. hasła *Franz Abt* w Wikipedii i *Franz Wilhelm Abt* w Wiki (Free Choral Music).

¹⁵⁴ *Schlummre sanft* – kompozytor: Jakob Ludwig Felix Mendelssohn Bartholdy (1809–1847), niemiecki kompozytor okresu romantyzmu. Autor tekstu nieznany. Tekst utworu albo jego część został użyty przez Mendelssohn w *Wiegenlied* na głos i fortepian (1822).

¹⁵⁵ Ps. 42,2. W przekładzie *Biblii Tysiąclecia*: „Jak łania pragnie wody ze strumieni, tak dusza moja pragnie Ciebie, Boże!”.

¹⁵⁶ Przez „żałobne flagi” (*Trauerflaggen*) można rozumieć flagi w kolorze czarnym, flagi opuszczone do połowy masztu albo flagi ozdobione kirem i ewentualnie flagi opuszczone do połowy masztu i ozdobione kirem. Na temat opuszczania na znak żałoby flagi do połowy masztu por. hasło *Trauerbeflagung* w Wikipedii.

¹⁵⁷ Prowincja Nadreńska (Nadrenia, Prusy Nadreńskie, Nadrenia) była jedną z prowincji pruskich (Rheinprovinz), które tworzyły państwo pruskie od 22 czerwca 1822 roku do jej rozwiązania po II wojnie światowej. Obejmowała Nadrenię od Saarbrücken do Kleve. Siedzibą nadprezydenta i pozostałych organów administracji prowincjonalnej była Koblencja. Por. hasło *Rheinprovinz* w Wikipedii.

¹⁵⁸ Termin „urzędnik budowlany” (*Baubeamter*) jest dziś przestarzały, od XVIII wieku do wczesnych lat XX wieku oznaczał architekta, mistrza budowlanego, inżyniera budowlanego, inżyniera budowy maszyn albo inżyniera okrętowego, który pozostawał

w relacjach służbowych z administracją państwową lub miejską. Podział tej grupy urzędników był różny w poszczególnych państwach niemieckich. W Królestwie Prus urzędnicy budowlani dzielili się na rejencyjnych referendarzy budowlanych, rejencyjnych mistrzów budowlanych, inspektorów budowlanych i radców budowlanych. Najniższy stopień tworzyli rejencyjni referendarze budowlani. Dopiero po zdaniu drugiego egzaminu państwowego zostawali rejencyjnymi mistrzami budowlanymi. Po oczekiwaniu około dziesięciu lat otwierała się możliwość otrzymania stanowiska inspektora budowlanego i tym samym objęcia własnego okręgu zarządzania. Por. hasło *Baubeamter* w Wikipedii.

¹⁵⁹ W Kościele katolickim zarządy kościelne (*Kirchenvorstand*), które są zobowiązane do zarządzania kościelnym majątkiem lokalnym. Tworzy się je na podstawie prawodawstwa poszczególnych krajów, np. w Prusach na podstawie ustawy z 20 czerwca 1875 roku: *Gesetz über die Verwaltung des katholischen Kirchenvermögens*. Por. hasło *Kirchenvorstand* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 11, Leipzig 1907, s. 60–61.

¹⁶⁰ Główne, ale też największe czy najważniejsze przykazanie (*Hauptgebot*): „Będiesz miłował Pana Boga swego całym swoim sercem, całą swoją duszą i całym swoim umysłem” (Uczony w Prawie, zapytał Jezusa, wystawiając Go na próbę: »Nauczycielu, które przykazanie w Prawie jest największe?« On mu odpowiedział: »Będiesz miłował Pana Boga swego całym swoim sercem, całą swoją duszą i całym swoim umysłem. To jest największe i pierwsze przykazanie«), Mt 22, 35-38).

¹⁶¹ Pierwszy artykuł wiary (*Glaubensartikel*): „Wierzę w Boga, Ojca Wszchemogącego, Stworzyciela nieba i ziemi” (por. *Katechizm Kościoła katolickiego* za zgodą i w oparciu o wydanie Pallottinum 1994, oprac. internetowe ks. Mirosław Baranowski, rozdz. 1, artykuł 1, 199n. – dalej jako *Katechizm*).

¹⁶² Murcki, historyczna część i jednostka pomocnicza Katowic. – W Knie 1830 nieodnotowane.

¹⁶³ Piotrowice Wielkie, wieś w pow. raciborskim, siedziba gm. Pietrowice Wielkie. – Peterwitz, Groß-, Wielkie Pietrowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis und Ober-Landes- Gericht Ratibor (Knie 1830).

¹⁶⁴ Józefowiec, historyczna część Katowic. – Josephsdorf, Josaphat, Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹⁶⁵ Chodzi o seminaria nauczycielskie (*Lehrerseminar*), które od XVII do początku XX wieku były placówkami kształcenia przyszłych nauczycieli szkół ludowych. Niższym szczeblem kształcenia przyszłych nauczycieli szkół ludowych były instytucje czy szkoły przygotowawcze, zwane także preparandami (od łac. *praeparand* – „przygotowujący się”), mianowicie przygotowującymi uczniów (zaraz po ukończeniu szkoły ludowej) do podjęcia dalszej nauki w seminariach nauczycielskich. Szczególną formą kształcenia nauczycieli dla szkół ludowych w XIX i XX wieku były seminaria i odpowiednio preparandy dla przyszłych nauczycielek szkół ludowych. Por. hasła *Lehrerseminar*, *Präparandenanstalt*, *Lehrerinnenseminar* w Wikipedii.

¹⁶⁶ Pilchowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Pilchowice, siedziba gm. Pilchowice. – Pilchowitz, Marktflecken oder Städtel, Regierung Oppeln, Kreis Rybnik (Knie 1830).

¹⁶⁷ Dziewiąty artykuł wiary (*Glaubensartikel*): „Wierzę w święty Kościół powszechny, Świętych Obcowanie” (por. *Katechizm*, rozdz. 2, artykuł 9, 748n.).

¹⁶⁸ Fryderyk Wilhelm I Pruski panował w latach 1713–1740.

¹⁶⁹ Być może chodzi o fragment pisma ascetycznego Marii Alfonsa di Liguoriego *O wielkim środku modlitwy*. Jeden z jego podrozdziałów nosi tytuł *Potęga modlitwy przeciw pokusom* (niem. *Der Kraft* albo *Die Macht des Gebetes*). W XIX wieku dzieła Liguoriego były bardzo poczytne, tłumaczone na wiele języków (polski przekład już w 1856 roku). Współczesne wydania tego pisma ukazują się pod tytułem *Die Macht des Gebetes* (np. Sarto Verlag,

Parvis-Verlag, Mediatrix Verlag). Por. hasło *Alfonso Maria di Liguori* w Wikipedii.

¹⁷⁰ Balladę *Der Graf von Habsburg* napisał Schiller w 1803 roku. Schiller wyraża w niej przekonanie, że cnotliwy i bogobojny żywot jeszcze za życia zostaje wynagrodzony. Opiewa zaś w niej cnotę pokory i pobożności Rudolfa I (1218–1291), który od 1240 roku był grafem von Habsburg, a w latach 1273–1291 pierwszym rzymsko-niemieckim królem z rodu Habsburgów. Por. hasło *Rudolf I* w Wikipedii.

Autorem wiersza *Die Trompete von Vionville* jest Ferdinand Freiligrath (ur. 1810). Utwór powstał w 1870 roku. Biorąc pod uwagę czas powstania można go zaliczyć do epoki Junges Deutschland&Vormärz (nazwa ruchu literackiego młodych, liberalnych poetów w okresie Vormärz, czyli od rewolucji lipcowej we Francji w 1830 roku do marcowej rewolucji w Niemczech w 1848 roku, początku Wiosny Ludów), którego Freiligrath był typowym przedstawicielem. Wiersz upamiętnia bitwę pod Mars-la-Tour (znaną też jako bitwa pod Vionville, która rozegrała się 16 sierpnia 1870 roku podczas wojny prusko-francuskiej w pobliżu wioski Mars-la-Tour). Wiersz, liczący 200 słów, 32 wersy i 8 zwrotek, rozpoczyna się eposem na cześć zwycięskich bohaterów, ale jest też wyrazem dystansu do odniesionego zwycięstwa i ubolewania nad jego ofiarami. Por. hasła *Ferdinand Freiligrath* i *Schlacht bei Mars-la-Tour* w Wikipedii oraz hasło *Vionville* w *Meyers Konversations-Lexikon*, t. 20, Leipzig 1909, s. 181–182.

¹⁷¹ Autorem wiersza *Der Wanderer in der Sägemühle* jest Justinus Kerner (1786–1862). Korner był lekarzem, pisał książki medyczne i przyrodnicze, biografie, powieści, opowiadania, wiersze, satyry i tworzył tzw. kleksografiki. Wiersz *Der Wanderer in der Sägemühle* („Wędrowiec w tartaku”), który liczy 24 wersy, 6 strof i 114 słów, powstał między 1802 a 1862 rokiem. Biorąc pod uwagę wyłącznie czas powstania tego utworu, można go zaliczyć do okresu klasycznego, romantyzmu, Junges Deutschland&Vormärz (por. przypis wyżej) lub realizmu. Por. hasło *Justinus Kerner* w Wikipedii.

¹⁷² Borowiany, wieś w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Borowian, oder Bór, Kolonie, zu Keltisch, Regierung Oppeln, Kreis Groß-Strehlitz (Knie 1830).

¹⁷³ Wrocław, miasto na prawach powiatu, siedziba władz woj. dolnośląskiego i pow. wrocławskiego. – Breslau, Hauptstadt der Provinz Schlesien (Knie 1830).

¹⁷⁴ Schaffgotschowie – śląski ród arystokratyczny pochodzący z Frankonii. Ich pełne nazwisko w języku niemieckim brzmi: Grafen Schaffgotsch genannt Semperfrei von und zu Kynast und Greiffenstein, Freiherren von Trachenberg. Chociaż Schaffgotschowie byli związani z posiadłościami w okolicach Jeleniej Góry-Sobieszowa (zamek Chojnik, Cieplice) i Żmigrodu, to jednak w XIX wieku, jak wielu innych magnatów śląskich, związali się z górnośląskim przemysłem. Niewykluczone, że sprawa nauczyciela Czernego spleta się z historią tzw. śląskiego Kopciuszka, czyli Joanny Gryczik (Grycik, Gryzik), która w 1858 roku wyszła za mąż za hrabiego Hansa Ulryka von Schaffgotsch i przeżyła z nim szczęśliwie pięćdziesiąt lat. Była spadkobierczynią ogromnego majątku górnośląskiego przedsiębiorcy Karola Goduli, szacowanego na 2 miliony talarów, w tym terenów Bujakowa, a więc Schaffgotschowie byli patronami szkoły w Bujakowie. Por. hasła *Schaffgotschowie*, *Karol Godula*, *Joanna Schaffgotsch* w Wikipedii.

¹⁷⁵ Bujaków, sołectwo miasta Mikołów w woj. śląskim. – Bujakow, Bujakow, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹⁷⁶ Pietrowice Wielkie, wieś w pow. raciborskim, w gm. Krzanowice. – Peterwitz, Klein-, Petrzažin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis und Ober-Landes-Gericht Ratibor (Knie 1830).

¹⁷⁷ Carl Christian Meinhold (1740–1827) – wydawca książek. W 1768 roku przejął drukarnię od Johanna Conrada Stössela i w 1777 roku założył własne wydawnictwo (Verlag Meinhold, później C.C. Meinhold & Söhne), które istniało do 1946 roku.

Wydawnictwo specjalizowało się w literaturze dla dzieci i młodzieży. Por. hasło *Carl Christian Meinhold* w Wikipedii.

¹⁷⁸ Cesarzem w tym czasie był Wilhelm II Hohenzollern, ostatni cesarz niemiecki i król Prus. Na tron cesarski wstąpił w 1888 roku. Po zakończeniu I wojny światowej abdykował i osiadł w Holandii (por. hasło *Wilhelm II Hohenzollern* w Wikipedii).

¹⁷⁹ Autorem *In dem wilden Kriegestanze* („W dzikim tańcu wojennym”) jest Gottlob Ferdinand Maximilian Gottfried von Schenkendorf (1783–1817), niemiecki poeta, uchodzący za najbardziej znaczącego liryka wojen wyzwoleniczych, czyli wojen w Europie Środkowej w latach 1813–1815, które położyły kres dominacji Francji pod wodzą Napoleona Bonapartego nad znaczną częścią kontynentu europejskiego. Brał w niej czynny udział, m.in. w bitwie pod Lipskiem, zwanej bitwą narodów. Pisał w tym czasie pieśni patriotyczne, które w rękopisie były kolportowane wśród żołnierzy i śpiewane, np. *Das Lied vom Rhein* (1814), *Freiheit, die ich meine* (melodia: Karl August Groos [1789–1861]), *Wenn alle untreu werden*. Szczególnie popularny stał się jego wiersz *Todessehnen*, do którego muzykę skomponował Johannes Brahms (1833–1897). Por. hasło *Max von Schenkendorf* (nie Schenckendorff!) w Wikipedii.

¹⁸⁰ Wiersz *In dem wilden Kriegestanze* liczy 8 strof, wers *Brach die schönste Heldenlanze* („pękła najpiękniejsza lanca bohaterska”) jest drugą linijką w pierwszej strofie. Wiersz *In den Wilden Kriegestanze* poświęcony jest Gerhardowi von Scharnhorstowi (1755–1813), pruskiemu generałowi. Scharnhorst został ranny w nogę w bitwie pod Lützen 2 maja 1813 roku. W wyniku rany i trudów odwrotu zmarł w Pradze 28 czerwca 1813 roku. Por. hasło *Gerhard von Scharnhorst* w Wikipedii.

¹⁸¹ Heinrich Räther i Paul Wohl – w zasobach internetowych można znaleźć wiele notatek bibliograficznych o podręcznikach ich autorstwa, ale o nich samych brak informacji. W *Kronice* mówi się o zeszytach do rachunków. Ukazało się ich kilka

wersji, np.: Heinrich Räther und Paul Wohl, *Rechenbuch. Für die Grundschule*. Ausgabe A für Oberschlesien in 7 Heften. Heft 4. (Mit Ergänzung), Breslau 1936 czy Heinrich Räther und Paul Wohl, *Rechenbuch. Für die Volksschule*. Ausgabe B für Schlesien in 4 Heften. Heft 3 (Nebst) Ergänzung, Breslau 1936 (przy czym w jednym i drugim przypadku chodzi o któreś z kolei wydanie; pierwsze wydania *Übungsbuch für mündliches und schriftliches Rechnen in sechs Heften*, i to w nowym opracowaniu, ukazało się już w 1879).

¹⁸² Egzamininy nauczycielskie (*Lehramtsprüfung*) to egzamininy państwowe, których zdanie dowodzi zdolności do objęcia publicznych stanowisk nauczycielskich i które są uznawane we wszystkich państwach traktujących system szkolny za sprawę państwową.

Podstawą obowiązującej formy egzaminów na urząd nauczycielski w szkołach ludowych były *Allgemeine Bestimmungen* ministra kultury Falka z 15 października 1872 roku i rozporządzenia do nich z 1 lipca 1901 roku. Zgodnie z owymi wytycznymi za pierwszy egzamin, który ma dowieść zdolności do warunkowego (tymczasowego) zatrudnienia, uznaje się egzamin końcowy w seminarium nauczycielskim; do egzaminu mogą przystąpić też kandydaci do zawodu nauczycielskiego, którzy nie pobierali nauk w seminariach, ukończyli 20. rok życia, a wystawione świadectwo o ich moralności i fizycznej kondycji pozwala uznać ich za zdolnych do sprawowania urzędu nauczycielskiego. Komisja egzaminacyjna składa się z komisarza Prowincjalnego Kolegium Szkolnego jako przewodniczącego, komisarza powiatu (*Bezirksregierung*), w którym znajduje się seminarium, dyrektora i zwyczajnych nauczycieli seminarium, którzy pełnią funkcję egzaminatorów. Egzamin jest pisemny, ustny i praktyczny (lekcja próbna [*Lehrprobe*]) i obejmuje wszystkie seminaryjne przedmioty. Poza tym przy egzaminie z religii kandydata wyznania katolickiego jest obecny komisarz biskupi, kandydata wyznania protestanckiego superintendent generalny albo jego

zastępca, natomiast kandydaci wyznania mojżeszowego nie zdają egzaminu z religii. Najwcześniej dwa, najpóźniej pięć lat po pierwszym egzaminie nauczyciele szkół ludowych muszą przystąpić do drugiego egzaminu w seminarium działającym w powiecie ich zatrudnienia, który potwierdzi ich zdolność do definitywnego (stałego) zatrudnienia. Komisja składa się z tych samych osób co przy pierwszym egzaminie. Również przebieg egzaminu jest w zasadzie taki sam. Obejmuje te same przedmioty, tylko nie kładzie się nacisku na zbadanie metodycznych i praktycznych umiejętności. Por. hasło *Lehramtsprüfung* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 12. Leipzig 1908, s. 338–340.

¹⁸³ *Kommers* (pol. *komers*, także *komersz*, od łac. *commercium* – ruch) – zwyczajowy bankiet lub wesołe zebranie studentów, związane z niemal każdą uroczystością akademicką, odbywające się także na początku i końcu semestru (na cześć przychodzących i odchodzących). Terminu tego używa się też w kręgach niestudenckich (*kommersieren* – zorganizować komers albo uczestniczyć w komersie). Uczestnicy zazwyczaj spożywają wino lub piwo, dyskutują i śpiewają specjalnie ułożone na taką uroczystość pieśni. Por. hasła *Kommérs* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 11, Leipzig 1907, s. 328 i hasło *Komers* w Wikipedii.

¹⁸⁴ Leo Ballestrem (1873–1915) – syn hrabiego Franza Karla Wolfganga Ludwiga Alexandra von Ballestrema (ur. 5 września 1834 roku w Pławniowicach [Schloss Plawniowitz, Landkreis Gleiwitz, Oberschlesien], gdzie zm. 23 grudnia 1910 roku), pruskiego właściciela ziemskiego, przemysłowca i polityka (Niemiecka Partia Centrum), prezydenta Parlamentu Rzeszy w latach 1898–1906. Por. hasło *Franz von Ballestrem* w Wikipedii.

¹⁸⁵ Pławniowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – Plawniowitz, Plawniowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁸⁶ Groszowice, część Opola. – Groschowitz, Groschowice, Dorf, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

¹⁸⁷ Chodzi o papieża Leona XIII, który był 256. papieżem, sprawującym władzę od 20 lutego 1878 roku do 20 lipca 1903 roku. Por. hasło *Leon XIII* w Wikipedii.

¹⁸⁸ Dorota, część Zabrze. – Dorotheendorf, Dorota, Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

¹⁸⁹ Fazaniec (spolszczona nazwa *Toster Fasanerie*), również Las Fazaniec czy Bażantarnia (tak na mapach z lat 30. XX wieku) – obszar leśny o powierzchni 64,6 ha, założony na wschodzie miasta w XIX wieku między Toszkiem a Kotliszowicami, po obydwu stronach ul. Wielowiejskiej. W lesie znajdują się głązy narzutowe, stawy i potoki, a od północy przecina go Toszecki Potok (Toster Bach). Bażantarnia została założona w 1848 roku. Na początku hodowano w niej daniele i dziki oraz bażanty, które dały jej nazwę. Las był od początku popularnym celem wycieczek, a dziś służy również celom dydaktycznym. W bażantarni występuje około 200 gatunków roślin, w tym dęby, sosny, buki i graby. Niektóre okazy liczą 210 lat. Por. hasło *Fasanerie (Toszek)* w Wikipedii.

¹⁹⁰ W 1763 roku – po wojnie o sukcesję austriacką (1741–1742, tzw. wojny śląskie) i wojnie siedmioletniej (1756–1763) Prusy doświadczyły w 1763 roku wielkiego kryzysu finansowego, kredytowego i bankowego. Chociaż bessa po zakończeniu działań wojennych, związana ze stratami w wyniku prowadzenia operacji militarnych, a następnie z przejściem gospodarki z wojennej na pokojową, jest zjawiskiem normalnym, to jednak kryzys z 1763 roku miał porażającą skalę: zachwiał systemem bankowym od Amsterdamu po Hamburg. Dotknęło to przede wszystkim przedsiębiorstwa prowadzące szeroko zakrojone inwestycje – ich niewypłacalność spowodowała lawinowe bankructwa. Próbując wszelkimi sposobami zaradzić skutkom wojny i uzdrowić gospodarkę, Fryderyk II założył w Berlinie pierwszy bank weks-

lowo-pożyczkowy z kapitałem założycielskim w wysokości 8 mln talarów, co ustabilizowało nieco stosunki kredytowe. Z jego inicjatywy powstał też Schlesische Landbank (towarzystwo akcyjne), który użyczał pożyczek z rękojmią ziemi, co stwarzało niezwykle możliwości zaradzania trudnościom finansowym. Por. hasła *Friedrich II. (Preußen)* i *Fryderyk II Wielki* w Wikipedii; Thomas Carlyle, *Geschichte Friedrichs des Zweiten genant der Große*, t. 6, rozdz. 2: *Wiederherstellung eines zertrümmerten Preußes*, s. 249.

¹⁹¹ Borin, Nieder-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Pleß (Knie 1830); Borin, Ober-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Pleß (Knie 1830).

¹⁹² Oschin, Ober-, Mittel- und Nieder-, Dominium, Regierung Oppeln, Kreis Rybnik (Knie 1830).

¹⁹³ Kotliszowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Toszek. – Kottlischowitz [jest: Kottischowitz, tak też w Knie 1945], Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁹⁴ Jerzmanów, część wsi Wielowieś w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. W Knie 1830 nieobecny. Folwark Herrmannshof koło Wielowisi, swego czasu należący do dóbr rycerskich Wielowieś (Triest 1865, s. 523); Hermannshof, folwark należący do Wielowisi, nazwa od imienia właściciela, powstał prawdopodobnie około 1850 roku (*Deutung der Ortsnamen des Kreises*. Von Walter Krause, w: *Heimat-Kalender des Kreises Tost-Gleiwitz* 1930, s. 86 – dalej jako Krause, *Deutung*).

¹⁹⁵ Ciochowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Toszek. – Ciochowitz, Ciochowic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

¹⁹⁶ *Czerwony Kapturek* (*Rotkäppchen* również *Rotkääppchen und der [böse] Wolf*) – baśń europejska, która znalazła się w zbiorze baśni Jacoba i Wilhelma Grimmów (*Kinder- und Hausmärchen*), wydawanym od 1812 do 1858 roku, której ustny przekaz sięga poprzez Johannę i Marie Hassenpflug do

jej wydania przez Charlesa Perraulta (1695/1697). Por. hasła *Grimms Märchen*, *Baśnie braci Grimm*, *Hassenpflug (Familie)*, *Charles Perrault*, *Rotkäppchen*, *Czerwony Kapturek* w Wikipedii.

¹⁹⁷ *Królowna Śnieżka (Schneewittchen)* – ludowa baśń niemiecka, po raz pierwszy spisana i opublikowana przez braci Jacoba i Wilhelma Grimmów w zbiorze baśni *Kinder- und Hausmärchen* w 1812 roku. Por. hasła *Schneewittchen* i *Królowna Śnieżka* w Wikipedii.

¹⁹⁸ Błazejowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – W Knie 1830 nieobecne Blaschowitz, jest Blazeiowitz, Blazeiowic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz. Natomiast w Knie 1845 czytamy: Blazeiowitz, Błazejowice, 1417 Blaschowicz, 1418 Blaschcowicz, 1534 Blasowitz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost- Gleiwitz. W hasle *Błazejowice* w Wikipedii podaje się jedynie formę *Blaschowitz*.

¹⁹⁹ Hans, Hubert von Durant był najstarszym synem Emila von Duranta i spadkobiercą jego majątku. Por. też przyp. 58.

²⁰⁰ Heinrich Marx (1835–1911) – biskup rzymskokatolicki, biskup tytularny Kolosów, biskup pomocniczy wrocławski w latach 1900–1911, w 1904 roku został doktorem honoris causa Wydziału Teologii Katolickiej Uniwersytetu Wrocławskiego (Fakultät für katholische Theologie der Königlichen Universität zu Breslau). Por. hasło *Heinrich Marx* w Wikipedii.

²⁰¹ Wizytacja biskupia (kanoniczna, pasterska; *kanonische Visitation*) – w Kościele katolickim wizytacja parafii przez biskupa, głównie pomocniczego, ale i diecezjalnego. Biskup ma obowiązek przynajmniej raz na pięć lat wizytować parafię w swojej diecezji. Przed każdą wizytacją do parafii przyjeżdżają wizytatorzy, którzy sprawdzają poziom nauczania dzieci i młodzieży. Wizytacji kanonicznej podlegają wszystkie dziedziny życia religijnego, moralnego, apostołskiego i administracyjno-gospodarczego (stan i potrzeby kościoła parafialnego, kaplic, sal

katechetycznych, spisy inwentarza kościoła, cmentarza, budynków gospodarczych, kancelarii parafialnej). Biskup diecezjalny jest zobowiązany co pięć lat okazać protokoły wizytacyjne papieżowi.

Należy jednak zaznaczyć, że przed 1917 rokiem nie obowiązywały jeszcze żadne przepisy *Kodeksu prawa kanonicznego* dotyczące wizytacji biskupiej, a jedynie nieskodyfikowane prawo kanoniczne, na które składały się kanony soborów powszechnych, dekrety synodalne, akty prawne pochodzące od papieży i normy zawarte w Tradycji Kościoła, tak że do celów jurysdykcyjnych posługiwano się prywatnymi zbiorami norm.

Por. hasła *Wizytacja* i *Kodeks prawa kanonicznego* w Wikipedii. Obecnie obowiązujące przepisy dotyczące wizytacji kanonicznej zawiera *Kodeks prawa kanonicznego* z 1983 w kanonach 399–400, pdf.

²⁰² *Ecce sacerdos magnus* to antyfona i reponsorium z tekstów wspólnych wspomnień liturgicznych (*commune sanctorum*) biskupów wyznawców w Liturgii Godzin i w *Graduale Rzymskim* oraz w lekcji własnej ich mszy świętej. Responsorium *Ecce sacerdos magnus* na święto wyznawcy biskupa pochodzi z *Liber Responsorialis juxta Ritum Monasticum*, Solemes, 1895, s. 194.

Ecce sacerdos magnus jest też przykładem wykorzystywania niektórych responsoriów brewiarzowych poza Liturgią Godzin. Obecnie jest najczęściej wykonywane w liturgii eucharystycznej przez chór na powitanie biskupa czy jako pieśń towarzysząca procesji na wejście podczas uroczystej mszy świętej z udzieleniem święceń prezbiteratu (święceń kapłańskich). Kapłanem wspomnianym w hymnie jest Chrystus, najwyższy kapłan, którego zastępuje biskup. Por. hasło *Commune sanctorum* i *Ecce sacerdos* w Wikipedii oraz stronę internetową Opoki.

²⁰³ Porządek wizytacji kanonicznej przewiduje procesję na cmentarz. Por. strona internetowa parafii św. Jakuba Apostoła w Sączowie (art. *Czym jest wizytacja kanoniczna?*).

²⁰⁴ Mensa (z łac., stół, tablica; *Altarsteine*) – płyta stanowiąca blat ołtarza w katolickim kościele. Mensa jest oparta na podstawie (*stipes*), której rolę pełnią np. nogi, blok kamienny, skrzynia (sarkofagu). Od średniowiecza w mense umieszczano relikwie męczenników. W tym celu na środku wykonywano kwadratowe zagłębienie (*sepulcrum* – grób). Od 1977 roku relikwie zaczęto umieszczać w *stipes* pod ołtarzem. Mensa powinna być wykonana z kamienia. Za zgodą Konferencji Episkopatu można stosować inne wartościowe materiały. Por. hasło *Mensa ołtarzowa* w Wikipedii.

²⁰⁵ Bonifratrzy (łac. *fratres misericordiae b. Joannis de Deo*; *bonus frater*, niem. *barmherzige Brüder* – dobrzy bracia) – katolicki zakon szpitalny, założony przez świętego Jana Bożego w 1540 roku w Hiszpanii w celu opieki nad chorymi. W 1572 roku zatwierdzony przez papieża Piusa V. Por. hasło *Bonifratrzy* w Wikipedii.

²⁰⁶ Krzyżanowice (niem. *Kreuzenort*), wieś w pow. raciborskim, siedziba gm. Krzyżanowice. – W Knie 1830 nieobecne.

²⁰⁷ Dwór (pałac) został wzniesiony dla hrabiego Franza Juliana von Verdugo w 1748 roku, który w 1698 roku nabył dwie części (działy) posiadłości ziemskiej Langendorf. Dwór (pałac), składający się z kilku budynków połączonych łącznikiem, jest zbudowany stylu barokowym na planie litery L. W latach 1850, 1911–1912, a także w 1923–1927 kolejni właściciele przebudowywali swoją rezydencję. Przy pałacu znajdowały się – oprócz zabudowań, w których mieściły się mieszkania dla służby – kuźnia, spichlerz, gorzelnia i gospoda. Pałac otaczał duży park. Właściciele mieli też duży ogród i sad. Obecnie w budynkach pałacu mieszczą się Urząd Gminy, Urząd Stanu Cywilnego i Gminna Biblioteka Publiczna. Por. *Schlesische Schloesser*, hasło *Langendorf*; Saurma, *Wappenbuch*, hasło *Langendorf*; Zielonka, *O pokoleniach*, s. 120–125; hasło *Pałac (dwór) Wielowieś* na portalu malanowicz.eu; hasło *Pałac w Wielowosi* na portalu Sokoli Szlak. Zamki.Pałace (sokoliszlak.cba.pl); hasło *Dwór w Wielowosi* na portalu odtur.pl.

²⁰⁸ W *Kronice* nie podaje się autorów utworów scenicznych czy udramatyzowanych. Poza tym nie można wykluczyć, że autorami tych dzieł mogli być nauczyciele wielowiejscy. Wszystko to utrudnia podanie właściwych, oryginalnych tytułów inscenizowanych utworów oraz ich autorów. Pewną pomocą może być w tej kwestii wielotomowe dzieło online Franza Brümmera, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Biorąc pod uwagę szczegółowość tego opracowania, można założyć, że nieuwzględnienie w nim któregoś z inscenizowanych utworów jest spowodowane zmianą jego oryginalnego tytułu albo jest to swobodna przeróbka jakiegoś oryginalnego tytułu lub też autorski utwór nauczycieli szkoły wielowiejskiej.

Ta ogólna uwaga odnosi się np. do wystawianego utworu scenicznego pt. *Der Rastelbinder des Zigeunermädchen* („Naprawiacz kotłów cygańskiej dziewczyny”). W dziele Brümmera nie ma takiego tytułu, ale uwzględnia się podobne dwa: *Der Rastelbinder*, farsa, krotochwila, fraszka autorstwa Friedricha Kaisera z 1850 roku, i *Der Rastelbinder*, powieść autorstwa Karla Ernsta Philippa Langego z 1874 roku. Chociaż nie można wykluczyć inscenizacji powieści, to jednak należałoby się opowiedzieć za farsą Kaisera, który pisał utwory sceniczne (*Theaterdichtung*). Por. też hasła *Friedrich Kaiser (Schauspieler)* i *Philipp Galen* w Wikipedii. *Rastelbinder* to naprawiacz kotłów, blacharz.

²⁰⁹ Mając na uwadze przyp. 208, i w tym przypadku trzeba powiedzieć, że w dziele Brümmera nie ma utworu *Der Schusterjunge* („Szewczyk”), ale jest podobny – *Des Berliner Schusterjungen süße Träume* autorstwa Alberta Petera Johanna Krügera, aktora i pisarza, także utworów scenicznych. W 1884 roku ukazał się jego zbiór komedii jednego aktora, w tym *Des Berliner Schusterjungen süße Träume* („Słodkie sny berlińskiego szewczyka”). Por. także hasło *Albert Peter Johann Krüger* w Wikipedii.

²¹⁰ *Der Jarmarkt* („Jarmark”) – w dziele Brümmera brak takiego utworu (por. przyp. 208).

²¹¹ W dziele Brümmera (por. przyp. 208) nie odnotowano utworu scenicznego *Preziosa und die Gnomen unter dem Christbaume* („Klejnoty i gnomy pod choinką”), ale jest kilka innych o tematyce bożonarodzeniowej. Johannes Heeß jest autorem sztuki teatralnej *Unter dem Christbaum* (1898); Franz Jacob Holly – pięciu nowel bożonarodzeniowych *Unterm Christbaum* (1892); Friedrich Kaiser – farsy *Auf dem Eis und beim Christbaum* (1866); Karl Swiedack, pseudonim Karl Elmar – żywego obrazu (*Lebensbild*) *Unterm Christbaum* (1867); Albrecht Thoma – opowieści bożonarodzeniowych *Unterm Christbaum* (1896), a także *Großes Weihnachtspiel* (1895) – *Kleines Weihnachtspiel* (1895); Agnes Vollmar – opowiadań *Unter dem Christbaum* (1876).

Gnom to małe, podobne do człowieka mityczne stworzenie, które – według Parcelsusa – jest żywiołakiem utożsamianym z żywiołem ziemi, mającym postać karła, który jako duch gór jest opiekunem kopalni i skarbów. Później termin ten stał się niemal synonimem krasnoludka, krasnala czy skrzata, przyjaznego ludziom, który może żyć nie tylko pod ziemią, ale także w lasach, górach i zbiornikach wodnych. Por. hasła *Gnom*, *Krasnoludek* i *Żywiołaki* w Wikipedii.

²¹² Żywy obraz (franc. *Tableau vivant*, niem. *lebendes Bild*) – rekonstrukcja dzieła malarstwa lub rzeźby, tworzona przy udziale ludzi przedstawiających postawą, ubiorem, mimiką daną scenę. Popularność żywych obrazów przypadała na wiek XIX i początek XX wieku. Niekiedy w XIX wieku żywe obrazy stanowiły zakończenie sztuk teatralnych, gdy aktorzy nieruchomieli na tle opadającej kurtyny. Fotografie żywych obrazów były też rozpowszechniane w formie pocztówek. Por. hasło *Żywy obraz* w Wikipedii.

²¹³ *Transeamus usque Bethlehem*, w skrócie *Transeamus*, to śląskie bożonarodzeniowe dzieło chóralne nieznanego kompo-

zytora. Tekst, śpiewany po łacinie, oparty na biblijnej opowieści o Bożym Narodzeniu w Ewangelii według świętego Łukasza, opowiada o decyzji pasterzy udania się do Betlejem w towarzystwie *Gloria* aniołów. Por. hasło *Transeamus usque Bethlehem* w Wikipedii.

²¹⁴ Dzień upamiętniający setną rocznicę śmierci Friedricha Schillera (*Tag der Schillerfeier*; zm. 9 maja 1805 roku), niemieckiego poety, filozofa, historyka, estetyka, teoretyka teatru i dramaturga, przedstawiciela tzw. klasyki weimarskiej, autora poematu *Oda do radości*, do którego Ludwig van Beethoven napisał muzykę – *IX symfonię*, którą ukończył w 1824 roku, włączając tekst *Ody* do jej finałowej części. W 1972 roku kantata finałowa *IX symfonii* w wersji instrumentalnej stworzonej przez Herberta von Karajana została przyjęta jako hymn Unii Europejskiej przez Radę Europy i Wspólnotę Europejską. Por. hasła *Friedrich Schiller*, *Oda do radości*, *Hymn Europy* w Wikipedii.

²¹⁵ Zawadzkie – miasto w pow. strzeleckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Zawadzkie. W Knie 1830 nieobecne.

Zawadzkie powstało pod koniec XIX wieku jako kolonia robotnicza przy nowo powstałej hucie, zbudowanej w 1836 roku (nazwa pochodzi od nazwiska dyrektora dóbr hrabiego Andreeasa Renarda i właściciela tych ziem Franciszka von Zawadzky’ego). Wspomniane w *Kronice* jezioro to sztucznie stworzony staw hutniczy, będący dzisiaj częścią kompleksu rekreacyjnego. Por. hasło *Zawadzkie* w Wikipedii.

²¹⁶ Na temat działalności Królewskiego Instytutu Meteorologicznego w Berlinie por. np. *Das Königlich Preussische Meteorologische Institut in Berlin und dessen Observatorium in Potsdam*. Aus amtlichen Anlass herausgegeben von Wilhelm von Bezold. Direktor, Berlin 1980, pdf.

²¹⁷ Prószków, miasto w pow. opolskim, siedziba gminy. – Proskau, Dorf, Schloß und Städtel oder Marktflecken, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

²¹⁸ Solfeż (wł. *solfeggio*) – nauka i metoda czytania nut głosem, przedmiot nauczania praktycznego w szkołach muzycznych. Nazwa pochodzi od ćwiczeń wokalnych opartych na solmizacji (nazwach dźwięków muzycznych – do, re, mi, fa, sol, la, si, do, wprowadzonych przez Gwido z Arezzo w XI wieku). Po założeniu w 1795 roku Konserwatorium Paryskiego nauka solfeżu weszła do podstawowego programu nauczania. Por. hasła *Solfeż* i *Nazwa solminacyjna* w Wikipedii.

²¹⁹ Głuchołazy, miasto w pow. nyskim, siedziba gm. miejskowiejskiej Głuchołazy. – Ziegenhals, königliche Stadt, Regierung Oppeln, Fürstenthum und Kreis Neisse (Knie 1830).

²²⁰ Sieroty, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Schierot, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²²¹ Chłop (*Bauer*) – mieszkaniec wsi, którego głównym zajęciem jest rolnictwo, będący właścicielem gruntu, w przeciwieństwie do dzierżawcy i robotnika rolnego czy służącego. Od wielkiego właściciela ziemskiego różni się wielkością majątku. Chłop, oprócz domu, podwórza i ogrodu, miał tyle ziemi, że do jej uprawy potrzebował kilka zaprzęgów konnych lub oślich. Ziemie chłopskie liczyły 1 albo 2, rzadko więcej, włók czy łanów śląskich (*Hufe* – 1 Hufe = 30 mórg 5,4 ha). Jeżeli chłop był zobowiązany do prac pańszczyźnianych, to zwykle wywiązywał się z nich przy użyciu swojego zaprzęgu konnego. Por. *Najczęściej spotykane w księgach metrykalnych określenia statusu społecznego osób w nich wymienionych*, pdf; hasło *Bauer* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 2, Leipzig 1905, s. 457–459; hasło *Alte Maße und Gewichte (Preußen)* w Wikipedii; zakładka *Preussische Maße (Das Feldmaß der Bauern, Die Ruthe, der Morgen un die Hufe)* na preussische-masse.de.

²²² Ojczyźniany Związek Kobiet (niem. *Vaterländischer Frauenverein*, forma dłuższa: *Deutscher Frauenverein zur Pflege und Hilfe für Verwundete im Kriege*) – organizacja kobieca, mająca za zadanie

nieść pomoc potrzebującym, w tym rannym żołnierzom podczas wojen, założona w 1866 roku przez pruską królową (później niemiecką cesarzową) Augustę, żonę cesarza Wilhelma I. Była prekursorem kobiecych ogniw Niemieckiego Czerwonego Krzyża. Por. hasła *Der Vaterländische Frauenverein*, *Ojczyźniany Związek Kobiet* i *Augusta von Sachsen-Weimar-Eisenach* w Wikipedii.

²²³ Nysa, miasto w woj. opolskim, w pow. nyskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Nysa – Neiße, in Urkunden Nisa, oder Nisza, auch zur Neyße und zur Neuße geschrieben, Haupt- und Kreisstadt in Fürstenthum Neiße-Grottkau, der Regierung Oppeln (Knie 1830).

²²⁴ Świbie, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Schwieben oder Swibie, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleitwitz (Knie 1830).

²²⁵ *Trotzköpfchen* („Uparciuch”) – komedia autorstwa Wolfganga Alexandra Meyera (ostatnio: Meyer-Waldeck) z 1888 roku.

²²⁶ *Die beleidigte Tante* („Obrażalska ciocia”) – utwór sceniczny autorstwa Paula Friebera, znanego pisarza, specjalizującego się zwłaszcza w literaturze dziecięcej i młodzieżowej. *Die beleidigte Tante* jest częścią zbioru sztuk teatralnych (*Beiträge zur Bühne für Volksunterhaltungsabende*, 8 Hefte), który ukazywał się w latach 1908–1909.

²²⁷ Kamienica, wieś w pow. nyskim, w gm. Paczków. – Kamitz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Neiße (Knie 1830).

²²⁸ Nauczanie próbne (*Lehrprobe*) – lekcja, którą prowadzi nauczyciel przed innymi nauczycielami uprawnionymi do jej oceny. Może stanowić element kształcenia nauczycieli albo element regularnej oceny umiejętności dydaktyczno-metodycznych nauczyciela bądź oceny jego kariery zawodowej. Por. hasło *Lehrprobe* w Wikipedii.

²²⁹ *Preußischer Ministerial-Erlass vom 31. Januar 1908*. Königliche Regierung, Abteilung für Kirchen- und Schulwesen II. 3003,

Trier, den 19. März 1909. „Rozporządzenie ministerialne z 31 stycznia 1908 roku jest zapewne najważniejszym dokumentem, jaki od wydania *Allgemeine Bestimmungen* opublikowało ministerstwo kultury w kwestii nauczania w pruskich szkołach ludowych. Gdy uważnie czyta się to rozporządzenie, to właściwie nie znajduje się w nim niczego nowego – niczego, czego już wcześniej byśmy nie czytali albo o czym byśmy nie słyszeli. Dlatego każdy jego fragment wydaje się tak znany i bliski. Na tym jednak polega wartość tego rozporządzenia, że nie przynosi niczego radykalnie nowego, ale to, co okazało się dobre, wytrzymało próbę czasu po mistrzowsku zwięźle i jasno streszcza oraz ukazuje jako wytyczną dla dalszej pracy w pruskich szkołach ludowych” (Scholle, nauczyciel w Lütgeneder, [omówienie] *Der Ministerial-Erlass vom 31. Januar 1908*, „Pädagogische Woche”. Organ der „Hermann-Hubertus-Stiftung” und für die Mitglieder des Westfälischen Provinzialvereins des „Katholischen Lehrerverbande”, Samstag, den 9. Oktober 1909, 5 Jg., Nr. 41 [na stronie DigiZeitschriften. Das Deutsche Digitale Zeitschriften archiv]).

²³⁰ Obydwa codzienne pisma (*Beide Niederschriften*) – chodzi o odręczne pismo gotyckie i łacińskie; umiejętność posługiwania się jednym i drugim była ważna, ponieważ imiona (choć nie zawsze) i nazwiska, a także nazwy geograficzne, zapisywano pismem łacińskim ze względu na czytelność, jako że różnice między odręcznymi pismami gotyckimi były bardzo znaczne, czego świadectwem jest również *Kronika*. Por. hasła *Kurrentschrift* i *Deutsche Kurrentschrift* w Wikipedii.

²³¹ Faseta – pojęcie wieloznaczne, używane w budownictwie i jubilerstwie. W budownictwie faseta (faska) – to wklęsły narożnik między prostopadłymi ścianami, wyokrąglone albo skośnie ścięte naroże lub też ozdobny gzyms na połączeniu ściany i sufitu lub ściany i posadzki. W *Kronice* chodzi zapewne o fasety elewacyjne dachowe (*Hohlkehlen des Daches*), czyli architektoniczne elementy umieszczane w górnej krawędzi elewacji

pomiędzy ścianą a podbitką. Fasety stanowią eleganckie zwieńczenie budynku, optycznie zwiększając jego wysokość, choć mają nie tylko walory estetyczne, a przede wszystkim ochronne. Por. hasło *Faseta* w Wikipedii i dostępnych słownikach online, a także hasło *Fasety elewacyjne* na stronie internetowej decorsystem.pl.

²³² Okna skrzynkowe (*Kastenfenster*) to typ okien, w którym rama okienna jest dwuczęściowa i składa się z ościeżnicy i z krosna. Rama złożona z tych dwóch części tworzy konstrukcję przypominającą właśnie skrzynkę. Do ramy przymocowane są podwójne skrzydła okienne, które otwierają się do środka. W oknach tego typu skrzydła wewnętrzne mają zawsze nieco większy rozmiar niż skrzydła zewnętrzne. Por. Jarosław Z. Mirski, Krzysztof Łącki, *Budownictwo z technologią* 2, WSiP 1998; także strona internetowa kb.pl.

²³³ Wiatrownica (*Windleiste*) – drewniana deska lub łąta ukośnie mocowana do krokwi od spodu. Jej zadaniem jest usztywnienie konstrukcji więźby dachowej. W tym przypadku chodzi jednak zapewne o deskę czołową, zwaną potocznie wiatrownicą, przymocowaną do bocznej krawędzi dachu w celu zabezpieczenia dachu przed bocznymi podmuchami wiatru. Por. hasło *Wiatrownica (budownictwo)* w Wikipedii.

²³⁴ Czytanie powiązane z pisaniem (*Schreiblesen*) jako metoda nauczania dzieci (*Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. Lieferung 9 (1897), Bd. IX (1899), Sp. 1705, Z. 12). Por też *Erste fassliche Anweisung zum vollständigen deutschen Sprachunterricht enthaltend das Sprechen und Zeichen, Lesen und Schreiben, Anschauen und Verstehen*, mit Zuziehung mehrerer Schulmänner bearbeitet von dem Königl. Preuß. Seminardirector Dr. Wilhelm Harnisch. Mit beweglichen Buchstaben und sechs Lesetafeln. Fünfte, bedeutend erweiterte Auflage. Breslau 1832 (ss. XVI + 176, pdf).

²³⁵ Lekcja poglądowa czy nauczanie poglądowe (*Anschauungsunterricht*) – to rodzaj lekcji (nauczania), która zaczyna się od

zewewnętrznych, zmysłowych, a potem także wewnętrznych, duchowych, percepcji, na których opiera się lekcję (nauczanie). Ćwiczenia zdolności postrzegania są bardzo ważnym przedmiotem nauczania, zwłaszcza w klasach niższych. Dziecku pokazuje się realny przedmiot lub jego obraz i omawia go w prosty sposób. Materiał lekcyjny czerpie się z tego, z czym dzieci mają bezpośredni kontakt. Zaczyna się od spraw najbliższych dziecku, np. szkoły, domu, drzwi wejściowych itp., a następnie przechodzi się do wody, ziemi, powietrza, nieba itp. Nauczanie pogładowe, które większość pedagogów uważa za jedynie naturalne, było szczególnie polecane przez Pestalozziego i z powodzeniem stosowane w nauczaniu prawie wszystkich przedmiotów. Por. hasło *Anschaunungsunterricht* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 1, Altenburg 1857, s. 541-542, a także hasło *Anschaungspädagogik* w Wikipedii.

²³⁶ Chorzów, miasto na prawach powiatu woj. śląskim. – Königshütte, Krolewska Kuta [!], aber auch oft Heiduki genannt, Berg- und Hütten- Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

²³⁷ Biblioteka obwoźna czy mobilna (*Kreiswanderbücherei*) – znana również jako biblioteka podróżna, to publiczna biblioteka mobilna lub biblioteka miejska przeznaczona do obsługi przedmieść lub obszarów wiejskich. W niektórych miastach biblioteki mobilne są wykorzystywane do zachęcania dzieci do czytania. Służą zatem promowaniu czytelnictwa. Niektóre biblioteki mobilne docierają do szkół podstawowych w godzinach lekcyjnych i wypełniają tym samym podobne zadanie co biblioteki szkolne. Por. hasło *Fahrbibliothek* w Wikipedii.

²³⁸ Krzyż Żelazny (*Eisernes Kreuz*) był pierwotnie pruskim, a później niemieckim, odznaczeniem wojskowym, ustanowionym przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III w trzech klasach 10 marca 1813 roku, podczas wojen wyzwoleńczych (wojen napoleońskich). Fryderyk Wilhelm III, chcąc podtrzymać zapal, jaki wybuchł w społeczeństwie w czasie wojen z Francją,

postanowił stworzyć nowe odznaczenie – egalitarne, które miało zastąpić dotychczasowe elitarne ordery królewskie przeznaczone tylko dla szlachty. Krzyż Żelazny nadawany jest za męstwo na polu walki i sukcesy dowódcze. Odznaczenie Krzyż Żelazny było jeszcze trzykrotnie reaktywowane: przez Wilhelma I w czasie wojny francusko-pruskiej (19 lipca 1870 roku), przez Wilhelma II na początku I wojny światowej (8 sierpnia 1914 roku) i przez Adolfa Hitlera na początku II wojny światowej. Por. hasła *Krzyż Żelazny* i *Eisernes Kreuz* w Wikipedii.

²³⁹ Wilhelm II (1859–1941) – ostatni niemiecki cesarz i król Prus, przedstawiciel dynastii Hohenzollernów. Jego panowanie charakteryzowało się militaryzmem i dążeniem do uczynienia z Niemiec światowej potęgi. Po zakończeniu I wojny światowej abdykował i osiadł w Holandii. Por. hasło *Wilhelm II* w Wikipedii.

²⁴⁰ Szkoła doksztalająca (*Fortbildungsschule*) – szkoła, której celem jest częściowo powtórzenie, utrwalenie i pogłębienie tego, czego nauczono się w szkole elementarnej, częściowo poszerzenie wiedzy i umiejętności zdobytych na lekcjach szkolnych, ale częściowo także przekazywanie pewnej wiedzy i umiejętności, które mogą być wykorzystane nawet w niższych stanach społecznych, a w niewielkim stopniu lub wcale nie mogły być uwzględniane w szkole elementarnej. Szkołę tego typu nazywa się też niekiedy szkołą powtórną (*Wiederholungsschule*), ale określenie to jest zbyt wąskie. Najczęściej, ale zarazem najmniej odpowiednio, nazywa się ją szkołą niedzielną (*Sonntagschule*), dlatego że lekcje prowadzone są najczęściej w niedziele, chociaż okoliczność ta jest zupełnie przypadkowa, co więcej, niedzieli nigdy nie powinno się uznać za właściwy czas do prowadzenia lekcji w ramach szkoły doksztalającej (Por. hasło *Fortbildungsschule* w *Pädagogische Real-Encyclopädie oder Encyclopädisches Wörterbuch des Erziehungs- und Unterrichtswesens und seiner Geschichte für Lehrer an Volksschulen und andern Lehranstalten, für Eltern und Erzieher, für Geistliche, Schulpfarrer und andere*

Freude der Pädagogik und des Schulwesens bearbeitet von einem Vereine von Predigern und Lehrern und redigiert von Karl Gotlob Kergang, Doctor der Theologie und Archidiakonus an der Hauptkirche in Budissin. Erster Band. *ABC-Bücher – Gymnastik*, Grimma 1843, Sn. 836 (Digitized by Google), Zweiter Band. *Haas – Ulrich Zwingli*, Grimma, 1847, s. 682n.); Annette Bleyle, *Fortbildungsschule (Sonntagsschule)*, Stand: 31.12.2011, w: *Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein online*.

²⁴¹ *Rosa von Tannenburg. Eine Geschichte des Alterthums für Aeltern und Kinder erzählt* – autor Johann Christoph Friedrich von Schmid (1768–1854), rzymskokatolicki duchowny, pisarz, autor pieśni kościelnych; najbardziej znana jest jego kolęda *Ihr Kinderlein, kommet* („Dziateczki, dziateczki”). Por. hasło *Christoph von Schmid* na stronie internetowej Projekt Gutenberg.de (tam również tekst *Rosa von Tannenberg*) i w Wikipedii.

Polskie wydanie dostępne na portalu polona.pl: *Róża z Tannenburgu*. Powieść starożytna dla katolickiej młodzieży, przez kanonika Schmidta. Tłumaczenie z niemieckiego. Nowe poprawione wydanie, Warszawa 1878.

²⁴² Ełk (dawniej Łek, niem. Lyck, prus. Luks), miasto w woj. mazursko-warmińskim.

²⁴³ Prusy Wschodnie (*Ostpreußen*) – część Królestwa Prus, a potem Cesarstwa Niemieckiego, tzw. Republiki Weimarskiej i tzw. III Rzeszy. Prowincja Prusy Wschodnie powstała po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 roku z części ziem monarchicznej Polski (Warmii oraz Prus Książęcych z wyłączeniem Kwidzyna), przyłączonych do dotychczasowego terytorium Królestwa Prus. Stolicą prowincji był Królewiec. Por. hasła *Ostpreußen* i *Prusy Wschodnie* w Wikipedii.

²⁴⁴ Warszawa, stolica Polski i woj. mazowieckiego.

²⁴⁵ Klasy wstępne (*aufsteigende Klassen*) – podział wszystkich uczniów danej placówki oświatowej na oddziały, uwzględniając

ich wiedzę i lekcje, jakie mają pobierać, z możliwością przechodzenia do wyższej (wstępnej) klasy. Por. hasło *Klasse* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 9, Altenburg 1860, s. 555.

²⁴⁶ Montfaucon – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Burgundia-Franche-Comté, w departamencie Doubs.

²⁴⁷ Obecnie Przasnysz, miasto w woj. mazowieckim, w pow. przasnyskim. W czasie I wojny światowej, w listopadzie i grudniu 1914 roku, pod Przasnyszem toczyły się ciężkie walki pomiędzy wojskami rosyjskimi a niemieckimi. Por. hasło *Przasnysz* w Wikipedii.

²⁴⁸ Obecnie Częstochowa, miasto na prawach powiatu w woj. śląskim, siedziba pow. częstochowskiego.

²⁴⁹ Malancourt, miejscowość i gmina we Francji, w regionie Grand Est, w departamencie Moza.

²⁵⁰ Argonny, także Las Argoński (franc. l'Argonne) – pasmo wzgórz w północno-wschodniej Francji, stanowiące wschodnią granicę Basenu Paryskiego i oddzielające go od Wyżyny Lotaryńskiej. Por. hasło *Argonny* w Wikipedii.

²⁵¹ Bacailles – być może zapis fonetyczny. Prawdopodobnie chodzi o Bazailles, francuską gminę w departamencie Meurthe-et-Moselle, w regionie Grand Est (przed 2016 rokiem Lotaryngia) bądź o Bazeilles – miejscowość i gminę we Francji, w regionie Grand Est, w departamencie Ardeny. Obydwie miejscowości leżą przy wschodniej granicy Francji w odległości około 80 km od siebie. Por. hasła *Bazailles* i *Bazeilles* w Wikipedii oraz *Bazailles* w Wikiwand.

²⁵² Karl Augustin (1847–1919) – biskup rzymskokatolicki, biskup tytularny Diecezarei, biskup pomocniczy wrocławski w latach 1910–1919. Por. hasło *Karl Augustin* w Wikipedii.

²⁵³ Bitwa Lorette czy bitwa o Wzgórze Lorette (nazwa ze względu na kaplicę Notre-Dame-de-Lorette znajdującą się na szczycie) w pobliżu Lens i Arras, znana również jako wiosenna

bitwa w pobliżu La Bassée i Arras, a przez Francuzów zwana Deuxième bataille de l'Artois, była jedną z typowych bezowocnych bitew w czasie I wojny światowej. Por. hasło *Loretoschlacht* w Wikipedii (ze szczegółowym opisem bitwy o Wzgórze Lorette).

²⁵⁴ Złota Lipa – rzeka na Ukrainie, lewy dopływ Dniestru, nad którą od 7 lipca do 28 sierpnia 1915 roku toczyła się wojna pozycyjna. Por. hasło *Złota Lipa* w Wikipedii i hasło *48. Reserve-Division (WK1)* na stronie internetowej GenWiki.

²⁵⁵ Wilno – stolica i największe miasto Litwy.

²⁵⁶ Manre – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Grand Est, w departamencie Ardeny.

²⁵⁷ Monthois – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Grand Est, w departamencie Ardeny.

²⁵⁸ Ahville – miejscowość w hrabstwie Laval w stanie Maine, która należała, podobnie jak całe hrabstwo, do rodziny Tremouille, a teraz należy do dzielnicy Laval w departamencie Mayenne. Por. *Neuestes Staats- Zeitungs- Reise- Post- und Handlungs-Lexikon oder geographisch-historisch-statistisches Handbuch von allen fünf Theilen der Erde [...]* von P. A. Winkropp, t. 1, A–D, Leipzig 1804.

²⁵⁹ Pożyczka wojenna lub kredyt wojenny (*Kriegsanleihe*) – obligacja wyemitowana przez państwo w celu sfinansowania wojny. Ze względu na ten cel różni się od czystej obligacji rządowej. Por. hasło *Kriegsanleihe* w Wikipedii.

²⁶⁰ Skrypt dłużny (*Schuldschein*) – określaný również jako dowód długu, dokument opatrzone podpisem osoby zaciągającej dług, stwierdzający istnienie zobowiązania na określonej kwotę. Dokument ten powinien być w całości sporządzony odręcznie przez składającego podpis lub też zawierać notę kredytową (dokument umożliwiający anulowanie całości zobowiązania). Por. hasło *Schuldschein* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 15. Altenburg 1862, s. 453–454 oraz hasło *Skrypt dłużny* w *Encyklopedii zarządzania* na stronie internetowej mfiles.pl.

²⁶¹ Infanterie-Regiment von Borcke (4. Pommersches) Nr. 21 Regiment „Zage nie”. Dieses Regiment ist das 4. der Infanterie-Regimenter aus der Provinz Pommern, und das 21. des Deutschen Reiches. Por. *Infanterie-Regiment von Borcke* na stronie internetowej GenWiki.

²⁶² Słupsk – miasto na prawach powiatu w północnej Polsce, w woj. pomorskim, siedziba władz pow. słupskiego oraz gm. Słupsk.

²⁶³ Gajowice, wieś sołecka w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – Giegowitz, Giegowic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁶⁴ Łubie, wieś sołecka w pow. tarnogórskim, w gm. Zbrostawice. – Lubie, Ober- und Nieder-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁶⁵ W *Kronice* Hindenburg – jedną z pierwszych zmian nazwy miejscowości było przemianowanie 21 lutego 1915 roku Zabrze na Hindenburg w celu upamiętnienia feldmarszałka Paula von Hindeburga (por. hasła *Germanizacja Nazw w Prusach* i *Umbenennung von Orten in Ostpreußen im Jahr 1938* w Wikipedii).

²⁶⁶ Puck – miasto w woj. pomorskim, siedziba władz pow. puckiego i gm. Puck.

²⁶⁷ Verdun – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Grand Est, w departamencie Moza.

²⁶⁸ Haucourt – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Hauts-de-France, w departamencie Aisne. Por. hasło *Haucourt* w Wikipedii.

²⁶⁹ Wołyń – część Ukrainy, składająca się z obwodów wołyńskiego i rówieńskiego, zachodniej części żytomierskiego i północnych części tarnopolskiego i chmielnickiego. Por. hasło *Wołyń* w Wikipedii.

²⁷⁰ Horodyszczce – osiedle typu miejskiego na Białorusi, w obwodzie brzeskim, w rejonie baranowickim, 25 km od Baranowicz. Por. hasło *Horodyszczce (rejon baranowicki)* w Wikipedii.

²⁷¹ Somma – rzeka znana przede wszystkim z największej bitwy, jaka toczyła się od 1 lipca do 18 listopada 1916 roku nad jej brzegami w czasie I wojny światowej między siłami brytyjskimi, Brytyjskiej Wspólnoty Narodów i kolonii brytyjskich, wspieranymi przez oddziały francuskie, a wojskami niemieckimi. Bitwa nad Sommą uchodzi za jedną z najkrwawszych bitew w historii ludzkości – pochłonęła ponad milion ofiar po obu stronach. Por. hasła *Somma* i *Bitwa nad Sommą* w Wikipedii.

²⁷² Sygnaturka (*Dachreiter*) – mała wieża kościelna, usytuowana zazwyczaj nad skrzyżowaniem nawy głównej z nawą poprzeczną (transeptem) w większych kościołach lub nad prezbiterium w mniejszych. W wielowiejskim kościele przed przebudową znajdowała się na końcu nawy głównej. Umieszczano w niej zwykle najmniejszy z dzwonów (również nazywany sygnaturką), którym dzwoniło na Sanctus i podniesienie. Por. hasła *Sygnaturka* i *Dachreiter* w Wikipedii.

²⁷³ Prospekt organowy (*Prospektpfeifen*) – frontowa elewacja zewnętrznej obudowy organów, którą stanowi przednia wyeksponowana część szafy organowej. Jej główny elementem dekoracyjnym są wbudowane piszczałki prospektowe, najczęściej wykonane z metalu. Właściwy instrument znajduje się za prospektem, we wnętrzu szafy organowej. Por. hasło *Prospekt organowy* w Wikipedii.

²⁷⁴ Vimy – miejscowość i gmina we Francji w regionie Hauts-de-France, w departamencie Pas-de-Calais.

²⁷⁵ Ligota Woźnicka, część miasta Woźniki, położona w północnej części woj. śląskiego, w pow. lublinieckim, mająca status sołectwa. – Ellguth bei Woźnik, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Lublinitz (Knie 1830).

²⁷⁶ Lubsza, wieś w woj. opolskim, w pow. brzeskim, w gm. Lubsza. – Lubschau, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Lublinitz (Knie 1830).

²⁷⁷ Olesno, miasto w woj. opolskim, w pow. oleskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Olesno. – Rosenberg, Olesno, königliche Kreisstadt, Regierung Oppeln (Knie 1830).

²⁷⁸ Tworóg Mały, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Sośnicowice. – Quarckhammer, ein Theil des Dorfes Alt-Hammer, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁷⁹ Polkowice, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Pil chowice, siedziba gm. Pilchowice. – Pohlsdorf, Polsdorf, ein Dorf und eine Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz; Polsdorf, Polska Wieś, eine zu Alt-Hammer, Kreis Tost-Gleiwitz gehörige Kolonie (Knie 1830).

²⁸⁰ Trachy, wieś w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Sośnicowice. – Trach oder Alt-Hammer, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁸¹ Bycina, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – Bitschin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁸² Taciszów, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – Tatischau, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

²⁸³ Feldartillerie-Regiment von Peucker (1. Schlesisches) Nr. 6. Dieses Regiment ist das 1. aus der Provinz Schlesien, und das 6. des Deutschen Reiches. Por. Feldartillerie-Regiment von Peucker (1. Schlesisches) Nr. 6 na stronie internetowej GenWiki.

²⁸⁴ Grudzice, jedna z dzielnic Opola. – Grudczütz, Grudczyc, Dorf, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

²⁸⁵ Huta Padniewska – wieś w woj. kujawsko-pomorskim, w pow. mogileńskim, w gm. Mogilno, wchodzi w skład sołectwa Padniewo.

²⁸⁶ Odolanów – miasto w woj. wielkopolskim, w pow. ostrowskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Odolanów.

²⁸⁷ Nieborowice, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Pilchowice. – Nieborowitz, Nieborowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Rybnik (Knie 1830).

²⁸⁸ Roździeń, część jednostki pomocniczej Szopienice-Burowice, położona we wschodniej części Katowic. – W Knie 1830 nieobecny.

²⁸⁹ Grenadier-Regiment König Friedrich III. (2. Schlesisches) Nr. 11. Dieses Regiment ist das 2. aus der Provinz Schlesien, und das 11. des Deutschen Reiches. Por. Grenadier-Regiment König Friedrich III na stronie internetowej GenWiki.

²⁹⁰ W *Kronice* „g.v.”, czyli *Garnisondienstverwendungsfähig* (zdatny do służby garnizonowej); 10. Division (Alte Armee). Kontigentverband des Königreiches Preußen (Formationsgeschichte). Por. 10. Division na stronie internetowej GenWiki.

²⁹¹ Emil Gottfried Hermann von Eichhorn (1848–1918) – pruski feldmarszałek podczas I wojny światowej. Por. hasła *Hermann von Eichhorn (Generalfeldmarschall)* i *Hermann von Eichhorn* w Wikipedii.

²⁹² Związek został założony 29 grudnia 1892 roku. Por. Paul Koschate, *Zur Gedenkfeier der Gründung des Vereins katholischer Lehrer Schlesiens am 29. Dezember 1892*, „Pädagogische Woche” 13, s. 350–351 (wyd. elektroniczne: Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung des Deutschen Instituts für Internationale Pädagogische Forschung, Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung des Deutschen Instituts für Internationale Pädagogische Forschung, 2012), dostępne na stronie internetowej deutsche-digitale-bibliothek.de.

²⁹³ Neutralność wyznaniowa Związku Nauczycielstwa Niemieckiego (Deutscher Lehrerverein), założonego w 1871 roku, oraz antyklerykalizm, który rozpowszechnił się wśród jego

członków z powodu złych doświadczeń ze szkolnym dozorem sprawowanym przez duchownych, uniemożliwiły wielu nauczycielom katolickich szkół podstawowych wstępowanie do niego. Korzystając z okazji Dnia Katolickiego (Katholikentag), założyli oni w 1889 roku Katolickie Stowarzyszenie Nauczycieli Rzeszy Niemieckiej (Katholischer Lehrerverband des Deutschen Reiches). Zrzeszało ono wyłącznie nauczycieli, a dla nauczycielek już w 1885 roku powołano Stowarzyszenie Katolickich Nauczycielek Niemieckich (Verein katholischer deutscher Lehrerinnen). W 1927 roku Katolickie Stowarzyszenie Nauczycieli Rzeszy Niemieckiej liczyło prawie 26 tys. członków.

Zgodnie ze statutem celem organizacji było „kształtowanie szkoły zgodnie z zasadami Kościoła katolickiego i popieranie interesów zawodu nauczyciela”. Zadania te były realizowane w ścisłej współpracy z Partią Centrum. Relacje ze Stowarzyszeniem Nauczycieli Niemieckich (Deutscher Lehrerverein) były przez długi czas bardzo napięte ze względu na różnice ideologiczne. Dopiero od I wojny światowej wspólnota interesów w kwestiach zawodowych i ekonomicznych doprowadziła do poprawy stosunków. Por. hasło *Katholischer Lehrerverband des Deutschen Reiches* w Wikipedii.

²⁹⁴ Rektor (łac., kierownik, rządzący; niem. *Rektor*) – w Cesarstwie Rzymskim od czasów Konstantyna tytuł namiestników podległych prefektom lub egzarchom w poszczególnych prowincjach, w średniowieczu tymczasowo wybrana głowa ogółu czy korporacji studentów, od czasów humanizmu określenie oznaczające pierwszych nauczycieli i kierowników szkół wieloklasowych. Por. hasło *Rektor* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 16, Leipzig 1908, s. 780.

²⁹⁵ Szopienice, historyczna część Katowic. – Schopinitz, Schopieniec, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

²⁹⁶ Berlin, stolica, największe miasto Niemiec i zarazem kraj związkowy.

²⁹⁷ Ozimek, miasto w woj. opolskim, w pow. opolskim. – Malapane, Ożimek, (sprich Osiemek), Hüttenwerk, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

²⁹⁸ Maciowakrze, wieś w woj. opolskim, w pow. kędzierzyńsko-kozielskim, w gm. Pawłowiczki. – Matzkirch, Maciowakierz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Kosel (Knie 1830).

²⁹⁹ Koźle, część miasta Kędzierzyna-Koźla (woj. opolskie). – Cosel, Kosel, poln. Koźle (sprich Koschle) gennant, königliche Kreisstadt und Festung, Regierung Oppeln (Knie 1830).

³⁰⁰ Radostynia, wieś w woj. opolskim, w pow. prudnickim, w gm. Biała. – Radstein, Radostinia, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt (Knie 1830).

³⁰¹ Prudnik, miasto w woj. opolskim, w pow. prudnickim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Prudnik i Euroregionu Pradziad. – Neustadt, wendisch Nowomjesto, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Hoyerswerda (Knie 1830).

³⁰² Lipiny, dzielnica Świętochłowic. – W Knie 1830 nieobecne.

³⁰³ Powstania śląskie (*Aufstände in Oberschlesien*) – trzy konflikty zbrojne na Górnym Śląsku, które miały miejsce w latach 1919–1921 między ludnością polską i niemiecką w okresie formowania się państwa polskiego po zakończeniu I wojny światowej. I powstanie śląskie – od 16 sierpnia do 24 sierpnia 1919 roku; II powstanie śląskie – od 19/20 sierpnia do 25 sierpnia 1920 roku; III powstanie śląskie – od 2/3 maja (już po plebiscycie) do 5 lipca 1921 roku. W *Kronice* mowa o III powstaniu. Por. hasło *Powstania Śląskie* w Wikipedii.

³⁰⁴ Plebiscyt na Górnym Śląsku (*Plebiszit; Volksabstimmung in Oberschlesien*) – jeden z dwóch (drugi na Warmii, Mazurach i Powiślu) plebiscytów dotyczących etnicznego pogranicza polsko-niemieckiego, które wyznaczono w 1919 roku w wersalskim traktacie pokojowym, kończącym I wojnę światową. Plebiscyt został przeprowadzony 20 marca 1921 roku i poprzedzony był dwoma powstaniami części ludności Górnego Śląska, domagają-

cej się przyłączenia regionu do Polski. Por. hasło *Plebiscyt na Górnym Śląsku* w Wikipedii.

³⁰⁵ Aktywność polska spowodowała zaniepokojenie Niemców polskimi roszczeniami terytorialnymi, sięgającymi na Górnym Śląsku poza obszar dziewiętnastowiecznych zaborów. W związku z tym 15 grudnia 1918 roku ukonstytuowało się działające pod patronatem niemieckich przedsiębiorców stowarzyszenie pod nazwą Freie Vereinigung zum Schutze Oberschlesiens (Wolne Stowarzyszenie dla Ochrony Górnego Śląska), na bazie którego w 1919 roku utworzono Verband Heimattreuer Oberschlesier (Związek Górnoślązaków Wiernych Ojczyźnie). To drugie stało się największą i najpopularniejszą organizacją Niemców górnośląskich, mającą swoje oddziały w prawie całej Rzeszy Niemieckiej. Jej zapleczem politycznym była niemiecka Partia Centrum (w grudniu 1918 roku zmieniła nazwę na Katholische Volkspartei – Katolicka Partia Ludowa), kierowana przez popularnego na Górnym Śląsku raciborskiego proboszcza Carla Ulitzkę. Por. artykuł *Powstania śląskie 1919–1920–1921* autorstwa Ryszarda Kaczmarka na portalu EWOŚ (*Encyklopedia Województwa Śląskiego*).

³⁰⁶ W zasobach internetowych brak śladu o „die polnischen Horden, genannt Ritter der hl. Hedwig”.

³⁰⁷ W *Kronice* znalazł wyraz fragmentaryczny i jednostronny opis pewnego epizodu w okresie III powstania śląskiego. O wydarzeniach, jakie w tym czasie miały miejsce w Pyskowicach i w Toszku, por. Johannes Chrzęszcz, *Die Geschichte der Städte Peiskeretscham und Tost sowie des Kreises Tost-Gleitwitz* von Gestl. Rat Dr... Zweite verbesserte und erweiterte Auflage, Peiskeretscham 1927 (djvu), s. 205–209 i 326–329. O złożonej sytuacji polityczno-narodowościowej mieszkańców Wielowisi wymownie świadczą fakty: w plebiscycie 20 marca 1921 roku głosowało 918 osób, za Polską opowiedziało się 511, a za Niemcami – 398, natomiast na mocy ostatecznego podziału granicy Górnego Śląska

przez Radę Ambasadorów wielkich mocarstw (20 października 1921), a ostatecznie konwencji genewskiej o Górnym Śląsku (podpisanej 15 maja 1922 i ratyfikowanej ustawą 24 maja 1922), Wielowieś pozostała w granicach Niemiec. Por. hasła *Powstania śląskie / Aufstände in Oberschlesien; Plebiscyt na Górnym Śląsku / Volksabstimmung in Oberschlesien; Konferencja genewska o Górnym Śląsku / Deutsch-Polnische Abkommen über Oberschlesien* w Wikipedii, a także np. jedno z wczesnych opracowań wyników plebiscytu: Stefan Dziewulski, *Wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku. Odbitka z „Ekonomisty”*, wyd. 2, Warszawa 1922 (djvu, ss. 72).

³⁰⁸ „O Świniowicach mówi urbarz, że leżą w głębokim lesie ukryte, gdzie są dęby, buki, sosny i inne drzewa przemieszane, a lasy ciągną się na dwie mile wszereż i wzdłuż. Chłopi ze Świniowic (11 rodzin) mieli obowiązek odpowiednią ilość tarcic narzezać potrzebnych do budowy mostu na zamku toszeckim jak również pewną ilość łat (desek)” (Łysik, *Krótki zarys*, s. 12).

O Lesie Świniowickim (Schwinowitzer Wald) wspomina też Chrząszcz (*Geschichte* 1900, s. 46; *Bergbau und Eisengewinnung in der Toster Herrschaft während des 16. Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens” nr 37, Breslau 1903, s. 332, 334.). W *Kronice* chodzi zapewne o Potok Świniowicki, przepływający przez Las Świniowicki. Por. też hasła *Świniowice* i *Las pastewny* w Wikipedii.

³⁰⁹ Kurs zajęć praktycznych (*Werkarbeitskursus*) od *Werkarbeit* – wytwór pracy wykonanej w czasie zajęć praktycznych (*Werkunterricht*).

³¹⁰ Miechowice, największa dzielnica Bytomia. – Miechowitz, Ober- und Nieder-, Dorf, Regierung, Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³¹¹ Przechlebie, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. tarnogórskim, w gm. Zbrosławice. – Przechlebie, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Tost-Gleiwitz (Knie 1830).

³¹² Gościęcín, wieś w woj. opolskim, w pow. kędzierzyńsko-

kozielskim, w gm. Pawłowiczki. – Kostenthal, Gościeńcin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Kosel (Knie 1830).

³¹³ Wirek, dzielnica Rudy Śląskiej. – Antonienhütte, Wyrrek, Hütten-Kolonie, Regierung Oppeln, Kreis Beuten (Knie 1830).

³¹⁴ Kózki, wieś w woj. opolskim, w pow. kędzierzyńsko-kozielskim, w gm. Pawłowiczki. – Koske, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Kosel (Knie 1830).

³¹⁵ Dąbrówka Mała, historyczna część oraz jednostka pomocnicza Katowic. – W Knie 1830 nieobecna.

³¹⁶ Infanterie-Regiment Kaiser Karl von Oesterreich und König von Ungarn (4. Oberschlesisches) Nr. 63 war vorher 4. Oberschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 63. Dieses Regiment war das 4. der Infanterie-Regiment aus der Provinz Oberschlesien, und das 63. des Deutschen Reiches. Por. hasło na GenWiki.

³¹⁷ Merris – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Hauts-de-France, w departamencie Nord. Miasto zostało mocno dotknięte w latach 1914–1918 i jako takie otrzymało Croix de guerre 1914–1918. Por. hasło *Merris* w Wikipedii.

³¹⁸ W oryginale skrót „d.g.v.H” – „Dienstgrad vom Hundertsatz” (też *Vomhundertsatz* bądź *vom Hundertsatz*) to stopa procentowa uzależniona od stopnia służbowego, określająca comiesięczny dodatek do podstawowego uposażenia.

³¹⁹ Chodzi o rewolucję listopadową w latach 1918/1919, która w ostatniej fazie I wojny światowej doprowadziła do obalenia monarchii w Rzeszy Niemieckiej i przekształcenia jej w demokrację parlamentarną, Republikę Weimarską. Por. hasło *Novemberrevolution* oraz *Rewolucja listopadowa* w Wikipedii.

³²⁰ W czasie wojny w seminariach nauczycielskich były prowadzone kursy wojenne, które umożliwiały ukończenie studiów nauczycielskich tym, którzy musieli je przerwać z powodu wcielenia do wojska.

³²¹ Grotków, miasto w woj. opolskim, w pow. brzeskim, siedziba gm. Grodków. – Grottkau, königliche Kreisstadt, Regierung Oppeln (Knie 1830).

³²² Nauczyciele-uchodźcy por. przyp. 329.

³²³ Łosiów, wieś w woj. opolskim, w pow. brzeskim, w gm. Lewin Brzeski. – Lossen, Dorf, Regierung und Ober-Landes-Gericht Breslau, Kreis Brieg (Knie 1830).

³²⁴ Brzeg, miasto w woj. opolskim, siedziba pow. brzeskiego. – Brieg, Hauptstadt in Fürstenthum und Kreise gleiches Namens, Regierung und Ober-Landes-Gericht Breslau (Knie 1830).

³²⁵ Rudno, wieś sołecka w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Rudziniec. – W Knie 1830 nieobecne.

³²⁶ Bielszowice, dzielnica Rudy Śląskiej. – Bielschowitz, Bielschowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³²⁷ Bienkówice, wieś w woj. śląskim, w pow. raciborskim, w gm. Krzyżanowice. – Benkowitz, so ist bei Herschel irrig Binkowitz, Kreis Ratibor geschrieben, Regierung Oppeln (Knie 1830).

³²⁸ Brzezie, dzielnica Raciborza. – Brzezie, Dorf, und zugehörige Kolonie gleiches Namens, Regierung Oppeln, Kreis und Ober-Landes-Gericht Ratibor (Knie 1830).

³²⁹ Jednym ze skutków I wojny światowej była utrata przez Niemcy 71 tys. km² terytorium: Alzacja i Lotaryngia wróciły do Francji, okręg Saary znalazł się pod kontrolą Ligi Narodów, Belgia otrzymała okręg Eupen-et-Malmedy oraz Moresnet, w rezultacie plebiscytów w 1920 roku północny Szlezwik połączył się z Danią, do Polski włączono jedną trzecią Górnego Śląska oraz Wielkopolskę, Pomorze i niewielkie okręgi na Pojezierzu Mazurskim, nadto Litwa otrzymała port w Kłajpedzie, Gdańsk stał się wolnym miastem, a całe imperium kolonialne Rzeszy zostało podzielone głównie pomiędzy Anglię i Francję. Na tych

terenach państwowi urzędnicy, w tym nauczyciele, znaleźli się w trudnej sytuacji, tracąc dotychczasowe posady. W *Kronice* mówi się o nauczycielach-uchodźcach (*Flüchtlingslehrer, -innen*).

Tej trudnej i złożonej sytuacji, szczegółowo opisanej np. w pracy Jochena Oltmera, *Migration und Politik in der Weimarer Republik. Mit 12 Abbildungen und 18 Tabellen*, Göttingen 2005 (dalej – Oltmer, *Migration*) miała zaradzić ustawa uchwalona przez Pruskie Zgromadzenie Narodowe w dniu 30 marca 1920 roku. Jej zasadniczym zadaniem było uregulowanie wielu nowych aspektów, jakie ujawniły się w tej sytuacji, zatrudnienia urzędników państwowych i nauczycieli, którzy na terenach utraconych na rzecz innych państw musieli zrezygnować ze swoich posad i stali się uchodźcami. Ustawa nosi tytuł *Unterbringungsgesetz (Gesetz über die Unterbringung von mittelbaren Staats-beamten und Lehrpersonen)* i zawiera 18 paragrafów. Nauczycieli dotyczy paragraf 13. Do rozstrzygnięcia ich spraw ustawa wyznaczyła Fürsorgeamt für Lehrpersonen z siedzibą w Berlinie zamiast Fürsorgeamt, właściwy dla wszystkich pozostałych urzędników. Tekst ustawy w „Preußische Gesetzsammlung”, Jg 1920, Nr. 12, Berlin, s. 63–70. Por. też hasła *I wojna światowa* i *Erster Weltkrieg* w Wikipedii.

³³⁰ Chodzi o niemiecką inflację, która trwała od 1914 do listopada 1923 roku i była jedną z najbardziej radykalnych dewaluacji monetarnych w dużych krajach uprzemysłowionych. Jej początków można upatrywać w obciążeniach finansowych związanych z I wojną światową. Do końca wojny w 1918 roku marka straciła oficjalnie ponad połowę swojej wartości, a ściślej – swojej wewnętrznej i zewnętrznej siły nabywczej. Na czarnym rynku indeks inflacji był jeszcze wyższy. W 1919 roku inflacja przybrała na sile, a po jej uspokojeniu się wiosną 1920 roku przerodziła się w 1922 roku w hiperinflację. Najwyższa miesięczna stopa inflacji wyniosła 29 526 %. Właściwą przyczyną hiperinflacji, która rozpoczęła się już w 1919 roku, była masowa ekspansja podaży pieniądza przez państwo w pierwszych

latach Republiki Weimarskiej w celu uwolnienia państwa od długów. Por. hasła *Deutsche Inflation 1914 bis 1923* i *Hiperinflacja w Republice Weimarskiej* w Wikipedii.

³³¹ *Reichsmark* („marka Rzeszy”) – niemiecka waluta wprowadzona w 1924 roku. Dzieliła się na 100 reichspfennigów (pol. fenigów Rzeszy). Początkowo nazwą nowej waluty była rentenmarka (pol. marka rentowa; kurs wymiany: 1 bilion marek inflacyjnych = 1 RM), ale mocą Ustawy Bankowej z 1924 roku rentenmarka została przemianowana na reichsmarkę. Por. hasło *Reichsmark* w Wikipedii.

³³² Pensja pokojowa (*Friedensgehalt*), czyli zasadnicza pensja w czasie pokoju, do której w czasie pokoju i podczas wojny były doliczane różnego rodzaju dodatki, np. w wojsku uzależnione nadto od rangi: dodatek wojenny, dodatek mobilizacyjny, dodatek kwaterunkowy itp. Por. *Die Staatskräfte der Preussischen Monarchie unter Wilhelm III. Enthaltend: 1ster Band die Statistik, 2ter Bande die Topographie, 3ter Band den Militairstaat*. Von dem Freiherrn von Zedlitz. 3ter Band, Berlin 1830 (rozdz. 11: *Sold- und Servis-Etat, ohne Berücksichtungen der einzelnen seitdem erfolgten Veränderungen und Bestimmungen*).

³³³ Carl Ulitzka (1873–1953) – ksiądz katolicki, polityk śląski i niemiecki, twórca i przewodniczący Katolickiej Partii Ludowej (Katholische Volkspartei) Górnego Śląska, odłamu niemieckiej katolickiej Partii Centrum, w latach 1922–1933 przewodniczący pruskiego Wydziału Krajowego – faktyczny przywódca niemieckiej Prowincji Górnośląskiej, więzień nazistowskiego obozu koncentracyjnego Dachau, po II wojnie światowej współorganizator struktur CDU. Por. hasło *Carl Ulitzka* w Wikipedii.

³³⁴ Wiązów, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. strzelińskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Wiązów. – Wansen, lateinisch Vansovia, von 1341–1810 Fürstbischöfliche, jetzt königliche Stadt, Regierung Oppeln, Kreis Ohlau (Knie 1830).

³³⁵ Strzelin, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. strzelińskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Strzelin i pow. strzelińskiego. – Ohlau, 1149 Olaw geschrieben, königliche Kreisstadt und Schloß, Regierung und Ober-Landes-Gericht Breslau (Knie 1830).

³³⁶ Kłokocin, dzielnica Rybnika. – Klokotschin, Klokocin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Rybnik (Knie 1830).

³³⁷ Gaszowice, wieś w woj. śląskim, w pow. rybnickim, w gm. Gaszowice, siedziba gm. Gaszowice. – Gaschwitz, Gaszowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Rybnik (Knie 1830).

³³⁸ 3. Schlesisches Infanterie-Regiment Nr. 156. Dieses Regiment ist das 3. der Infanterie-Regiment aus der Provinz Schlesien, und das 156. des Deutschen Reiches. Por. 3. *Schlesisches Infanterie-Regiment Nr. 156* na stronie internetowej GenWiki i hasło *156 Pułk Piechoty (Śląski)* w Wikipedii.

³³⁹ 9. Landsturm-Infanterie-Ersatz-Bataillon VI 32; na stronie internetowej GenWiki pod hasłem *Landsturm-Infanterie-Einheiten* jest Landsturm VI. Armee-Korps Breslau – VI.32 – 7. Landsturm-Infanterie-Ersatz-Bataillon des VI. Armee-Korps.

³⁴⁰ Chodzi o powstania śląskie, por. przyp. 303.

³⁴¹ Kozłówki, wieś w woj. opolskim, w pow. głubczyckim, w gm. Kietrz. – W Knie 1830 nieobecne.

³⁴² Stoczek Klasztorny – część wsi Stoczek w woj. warmińsko-mazurskim, w pow. lidzbarskim, w gm. Kiwity.

³⁴³ Krekole – wieś w woj. warmińsko-mazurskim, w pow. lidzbarskim, w gm. Kiwity.

³⁴⁴ Lidzbark Warmiński – miasto w woj. warmińsko-mazurskim, siedziba pow. lidzbarskiego oraz gm. wiejskiej Lidzbark Warmiński.

³⁴⁵ Braniewo – miasto w woj. warmińsko-mazurskim, siedziba pow. braniewskiego.

³⁴⁶ Jeziorany – miasto w woj. warmińsko-mazurskim, w pow. olsztyńskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Jeziorany.

³⁴⁷ Reszel – miasto w woj. warmińsko-mazurskim, w pow. kętrzyńskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Reszel.

³⁴⁸ Kłębowo – wieś w woj. warmińsko-mazurskim, w pow. lidzbarskim, w gm. Lidzbark Warmiński.

³⁴⁹ Łasin – miasto w woj. kujawsko-pomorskim, w pow. grudziądzkim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Łasin.

³⁵⁰ Grudziądz – miasto na prawach powiatu w woj. kujawsko-pomorskim.

³⁵¹ Konduktor pocztowy (*Postschaffner*) przewożący w worku korespondencję na określonej trasie (Janusz Manterys, *Poczta austriacka w Galicji. Wiedza historyczna i filatelistyczna*, s. 116n. [pdf]).

³⁵² W zasobach internetowych nie ma artykułu ani hasła omawiających *Streik beim Weihnachtsmann* („Strajk świętego Mikołaja”), ale można znaleźć wzmiankę, że utwór taki był i nadal jest grany. Dzieło *Streik beim Weihnachtsmann* było wystawiane np. przez Kulturring Wahlstedt und Umgebung e.V. (Wahlstedt to miasto w północnych Niemczech, w kraju związkowym Szlezwik-Holsztyn, w pow. Segeberg) dwa razy w sezonie 1979/1980. Por. hasło *Wahlstedt* w Wikipedii i stronę internetową theater-wahlstedt.de (Kleines-theater-am-markt).

³⁵³ *Der Kinder-Weihnachtstraum* („Bożonarodzeniowy sen dzieci”) – balet pantomimiczny w jednym akcie (dwa obrazy), znany od 1893 roku, autorstwa J. Köllera, z muzyką Josefa Bayera, kompozytora, kapelmistrza, muzyka w latach 1852–1913. W zasobach internetowych można też znaleźć planszę z 23 postaciami kostiumowymi przygotowanymi przez J. E. Scheurera dla prapremiery 25 listopada 1890 roku w drezdeńskim teatrze nadwornym (theatermuseum.at/). Por. informacje na stronie internetowej deutsche-digitale-bibliothek.de/; books.google.pl; worldcat.org.

³⁵⁴ Szkoły dla maluchów (*Kleinkinderschule*) – instytucje opieki nad małymi dziećmi, których rodzice całymi dniami pozostają poza domem, aby zapewnić rodzinie codzienne środki utrzymania. Tego rodzaju odosobnione dobroczynne instytucje powstawały od dawna, ale o znaczącej ich liczbie można mówić dopiero w XVIII wieku w Holandii, gdzie były znane jako tzw. szkoły zabaw. Do zakładania tego rodzaju szkół zabaw czy szkół-poczekalni zachęcał zwłaszcza Pestalozzi. Por. hasło *Kleinkinderschulen* w *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, t. 11, Leipzig 1907, s. 120, a także hasła *Kindergarten* i *Przedszkole* w Wikipedii.

³⁵⁵ Chróścina, wieś w woj. opolskim, w pow. opolskim, w gm. Dąbrowa. – Chrosczina, wohl richtiger Chrościna (sprich Krochtschina), Dorf, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

³⁵⁶ Kluczbork, miasto w woj. opolskim, w pow. kluczborskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Kluczbork. – Kreuzburg, 1294 Cruzeburk, später Creutzburg geschrieben, königliche Kreisstadt, Regierung Oppeln (Knie 1830).

³⁵⁷ Dąb, historyczna część oraz jednostka pomocnicza Katowic, dawniej wieś i gmina, na której terenie z inicjatywy ks. Józefa Bedera w 1826 roku powstał Józefowiec (por. przyp. 164). – Domb, polnisch Dąb, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen; Dąb, (sprich Domb), Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³⁵⁸ Chodzi o pomnik poległych w czasie I wojny światowej.

³⁵⁹ Na niektórych kamiennych postumentach widać sygnatury znanych na Górnym Śląsku zakładów kamieniarskich, np.: „R. Barth, Gleiwitz” i „P. Rose, Gleiwitz” (por. *Natura, architektura, kultura. Monografia* pod red. Jana Rabieja [*Zagadnienia badawcze, projektowe i edukacyjne w architekturze*. Monografia wieloautorska pod red. Beaty Komar, t. 4]), Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2019, s. 105).

³⁶⁰ Szonów, wieś w woj. opolskim, w pow. prudnickim, w gm. Głogówek. – Schönau, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz (Knie 1830).

³⁶¹ Jełowa, wieś w woj. opolskim, w pow. opolskim, w gm. Łubniany. – Jellowa, Jelowa, Dorf, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

³⁶² Parowa, wieś w woj. dolnośląskim, w pow. bolesławieckim, w gm. Osiecznica. – Tiefenfurth, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Bunzlau (Knie 1830).

³⁶³ Bolesławiec, miasto w woj. dolnośląskim, siedziba pow. bolesławieckiego. – Bunzlau, Kreisstadt seit 1818, Regierung Liegnitz (Knie 1830).

³⁶⁴ Rokitnica, dzielnica Zabrze od 1951 roku, wcześniej siedziba gm. Rokitnica. – Rokittnitz, Rokitnice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³⁶⁵ Piekary Śląskie, miasto na prawach powiatu w woj. śląskim. – Scharley, Etablissement, zu Deutsch-Piekar, Kreis Beuthen, Regierung Oppeln; Piekar, Deutsch-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³⁶⁶ Żędowice, wieś w woj. opolskim, w pow. strzeleckim, w gm. Zawadzkie. – W Knie 1830 nieobecne.

³⁶⁷ Żędowice, wieś w woj. opolskim, w pow. głubczyckim, w gm. Głubczyce. – Leisnitz, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Leobschütz (Knie 1830).

³⁶⁸ Rozbark, dzielnica Bytomia. Do 1927 roku osobna gmina wiejska leżąca na wschód od murów miejskich Bytomia. – Roßberg, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuten (Knie 1830).

³⁶⁹ Gogolin, miasto w woj. opolskim, w pow. krapkowickim, siedziba gm. miejskowiejskiej Gogolin. – Gogollin, Gogolin, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Groß-Strehlitz (Knie 1830).

³⁷⁰ Prezydent Rzeszy (*Reichspräsident*) był głową państwa Rzeszy Niemieckiej w latach 1919–1934 oraz w maju 1945 roku. Urząd istniał najpierw na podstawie *Ustawy o Tymczasowej Władzy Rzeszy (Gesetzes über die vorläufige Reichsgewalt)* z dnia 10 lutego 1919 roku, a następnie na podstawie Konstytucji Weimarskiej (*Die Weimarer Verfassung*) z 11 sierpnia 1919 roku. Por. hasło *Reichspräsident* w Wikipedii.

³⁷¹ Potok Świniowicki (Schwinowitzer Bach; Schwinowitzer Wasser; W. M. Hoscheck, *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis*, przekł. H. Gawelczyk, w: H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztambucha. Cz. 2: Kronikarskie zapiski ks. Walentego Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach...*, Tarnowskie Góry 2000, s. 32–93 [„Zeszyty Tarnogórskie”, nr 41; Źródła i materiały, tom 5], zwany też Potokiem Czarkowski (Cziorkower Wasser, Triest 1865 w haśle *Borowiany*) – struga Piła (dawniej Piela Graben [piela, pila, piła to tartak – Krause, *Deutung* s. 118], inne nazwy Leguncja, Ligancja, Ligendzie, niem. Piela, Liganzie-Graben), która swoje źródło ma nieopodal Kopienicy, skąd płynie przez Wojskę, Świniowice, Czarków i w Krupskim Młynie wpada do Małej Panwi.

³⁷² Na temat szosy zob. np. obszerne hasło *Chaussee* w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 3. Altenburg 1857, s. 888–890 albo hasło *Chaussee* w Wikipedii.

³⁷³ Mikulczyce, dzielnica miasta Zabrze. – Mikulschütz, Mikulszyce, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³⁷⁴ Stolarzowice, dzielnica Bytomia. – Stollarzowitz, Stolarzowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

³⁷⁵ Lubecko, wieś w woj. śląskim, w pow. lublinieckim, w gm. Kochanowice. – Lubetzko, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Lublinitz (Knie 1830).

³⁷⁶ 4. Niederschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 51. Dieses Regiment ist das 4. der aus der Provinz Schlesien, und das 51.

des Deutschen Reiches. Por. 4. *Niederschlesisches Infanterie-Regiment Nr. 51* na stronie internetowej GenWiki.

³⁷⁷ Infanterie-Regiment. Nr. 453 wurde am 16.01.1917 vom Stellvertretenden Generalkommando des IV. Armee-Korps wie folgt aufgestellt: Unterstellt: dem III. Armee-Korps, 234. Infanterie-Division, 234. Infanterie-Brigade. Por. *Infanterie-Einheiten* na stronie internetowej GenWiki.

³⁷⁸ Kotków, część wsi Wielowieś w woj. śląskim, w pow. gliwickim, w gm. Wielowieś. – W Knie 1830 nieobecny. Alsen/Alzen – folwark położony na północ od Wojski, został – jak się wydaje – założony po wojnie przeciw Danii (1864, wyspa Alsen). Por. Krause, *Deutung*, s. 83; Pachciarek, *Zarwiłości*, s. 112n.

³⁷⁹ Stara Wieś – integralna część wsi Wielowieś, której administracyjnie się nie wyróżnia, ale w świadomości mieszkańców stanowi terytorialnie wyraźnie wyodrębniony obszar, podobnie jak *Siedlung*, osada powstała w latach 30. XX wieku. Stara Wieś jest zapewne najpierwotniejszą częścią wsi. Na jej obszarze stoi od około 1240 roku kościół parafialny (*Kronika*; Triest 1865), a kiedyś znajdowała się tam również szkoła, najpierw w domu zakrystiana zbudowanym na parceli kościelnej, a później tzw. stara szkoła, również wybudowana na terenie kościelnym, oraz zabudowania chłopów, zagrodników i chałupników.

³⁸⁰ Po raz pierwszy zostały przeprowadzone w 1920 roku.

³⁸¹ W *Kronice* mówi się o *Mittelholmbänke*, czyli szczególnej konstrukcji ławek szkolnych, które miały nie tylko zapewnić uczniom zachowanie komfortowej (zdrowotnej) postawy podczas wielogodzinnych zajęć, ale też umożliwić łatwe czyszczenie sal lekcyjnych, w tym pod ławkami. Z tej racji powinno być pod nimi jak najwięcej wolnego miejsca. Wymóg ten zapewniała bardzo praktyczna konstrukcja ławek, wprowadzona do użytku przez O. N. Andrégo (Paryż). Kilka podwójnych siedzeń, ustawionych jedno za drugim, było przymocowanych do belki, która biegła przez środek (*Mittelholm*) wszystkich siedzeń i na

wolnych końcach była wsparta na nogach, a w przypadku znacznej długości rzędu siedzeń również pośrodku.

Ponieważ siedzenia były w środku przymocowane do podłużnej belki, nie były zbyt stabilne i całość się chwiała, gdy nie była równomiernie obciążona po obu stronach. Z tego powodu później do każdego pulpitu, a jeszcze później także do każdego siedzenia montowano podpory. Dzięki temu całość nie tylko zyskała na stabilności, ale też stwarzała możliwość swobodnego rozmieszczania ławek. Pulpit i siedzenie tworzyły jedną ławkę, którą można było łączyć z innymi. Środkowa belka nie była już potrzebna. Do zupełnie dowolnego ustawiania tego rodzaju ławek brakowało jedynie oparcia montowanego do każdego siedzenia. Por. H. Selter (hrsg.), *Hygiene des Schulhauses und seiner Inneneinrichtungen*, s. 19–133, w: *Handbuch der deutschen Schulhygiene... mit 149 Abbildungen und zahlreichen Tabellen*, Dresden und Leipzig 1914.

³⁸² Wielki kryzys (*starke Wirtschaftskrise*) – największy kryzys gospodarczy w historii kapitalizmu, który miał miejsce w latach 1929–1933 i objął praktycznie wszystkie kraje (oprócz ZSRR) oraz właściwie wszystkie dziedziny gospodarki. skutkiem kryzysu była utrata pracy przez miliony ludzi, spadek produkcji przemysłowej; szczególnie silnie odczuło kryzys rolnictwo. Poprawa sytuacji gospodarczej nastąpiła w 1933 roku. Por. hasło *Wielki kryzys* w Wikipedii.

³⁸³ Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) – niemiecki poeta i najwybitniejszy przedstawiciel literatury niemieckiej, a także jeden z najbardziej znaczących w skali światowej dramaturg, prozaik, uczonec, polityk, wolnomularz. Por. hasło *Johann Wolfgang von Goethe* w Wikipedii.

³⁸⁴ Szklarska Poręba, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. karkonoskim. – Schreiberhau, auch Schreiberschau, aber am unrichtigsten Schreibers- oder Schreiberbau, Dorf, in 26 Antheilen, Regierung Liegnitz, Kreis Hirschberg, (Knie 1830).

³⁸⁵ Lubomierz, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. lwóweckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Lubomierz. – Liebenthal, früher Löwenthal, Leowallensis im Gegensatz von Löwenberg, königliche Stadt, Regierung Liegnitz, Kreis Löwenberg (Knie 1830).

³⁸⁶ Gryfów Śląski, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. lwóweckim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Gryfów Śląski. – Greifenberg, Stadt, Kreis Löwenberg, Regierung Liegnitz, Kreis Löwenberg (Knie 1830).

³⁸⁷ Biedzychowice, wieś w woj. dolnośląskim, w pow. lubańskim, w gm. Olszyna. – Friedersdorf, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Grünberg (Knie 1830).

³⁸⁸ Friedersdorf, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Grünberg (Knie 1830). Obecnie Zielona Góra, historycznie dolnośląskie miasto na prawach powiatu w zachodniej Polsce, największe miasto woj. lubuskiego, siedziba organów samorządu województwa, marszałka i zarządu woj. lubuskiego i Sejmiku Województwa Lubuskiego oraz jednostek im podporządkowanych, a także starosty pow. zielonogórskiego, stolica diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. – Friedersdorf, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Grünberg (Knie 1830).

³⁸⁹ Świdnica, miasto w woj. dolnośląskim, siedziba pow. świdnickiego. – Schweidnitz, uralt Suidnice, Hauptstadt im Kreise und Fürstenthume gleiches Namens und Festung, Regierung und Ober-Landes-Gericht Breslau (Knie 1830).

³⁹⁰ Grodowiec, miasto w woj. dolnośląskim, siedziba pow. świdnickiego. – Hochkirch, Dorf, Regierung Liegnitz, Kreis Glogau (Knie 1830).

³⁹¹ Leśna, miasto w woj. dolnośląskim, w pow. lubańskim, siedziba gm. miejsko-wiejskiej Leśna. – Marklissa, Stadt, in älterer Zeit Leisna, Lissaw, Lisse, Lissa, und erst seit 1636 (...) Marklissa, Regierung Liegnitz, Kreis Lauban (Knie 1836).

³⁹² Oberschlesische Land- und Siedlungsgesellschaft Oppeln może Oberschlesische Landgesellschaft GmbH, Oppeln, lata działalności 1930–1944.

³⁹³ Stahlhelm („hełm stalowy”, pełna nazwa: *Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten* – Hełm Stalowy, Związek Żołnierzy Frontowych) – niemiecka paramilitarna, nacjonalistyczna i antyrepublikańska organizacja uczestników I wojny światowej, założona 25 grudnia 1918 roku przez Franza Seldtgo. Por. hasło *Stahlhelm* w Wikipedii.

³⁹⁴ Łubowice, wieś w woj. śląskim, w pow. raciborskim, w gm. Rudnik. – Lubowitz, Lubowice, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis und Ober-Landes-Gericht Ratibor (Knie 1830).

³⁹⁵ Order Krzyża Wolności (fin. *Vapaudenristin ritarikunta*, szw. *Frihetkorsets orden*) – najstarsze i najznamienitsze odznaczenie wojskowe Republiki Finlandii, która do 1918 roku nie miała własnych odznaczeń. Pierwszy order został ustanowiony 4 marca 1918 roku przez Senat Finlandii z inicjatywy głównodowodzącego armią fińską w czasie wojny z komunistami generała Gustawa Mannerheima. Jest to odznaczenie bojowe – medal – ówczesnego Królestwa Finlandii. Aż do zwycięskiego zakończenia wojny w 1919 roku był nadawany w tej pierwszej postaci jako czteroklasowy Krzyż Wolności (*Vapaudenristin, Finska Frihetskorset*). Order Krzyża Wolności może być nadawany żołnierzom fińskich sił zbrojnych niezależnie od rangi wojskowej oraz cywilom za zasługi dla obronności kraju, a także cudzoziemcom, jednostkom i organizacjom wojskowym oraz miastom i gminom. Krzyż Wolności jest unikatem wśród orderów całego świata, bo może być nadawany w 51 odmianach. Por. hasło *Finnischer Orden des Freiheitskreuzes* i *Order Krzyża Wolności (Finlandia)* w Wikipedii.

³⁹⁶ Śląski Orzeł (*Schlesischer Adler*) – popularna nazwa odznaki *Schlesische Bewährungsabzeichen*, która była odznaką Freikorpsów w czasach Republiki Weimarskiej. Została ustano-

wiona 16 czerwca 1919 roku w dwóch klasach jako zewnętrzny znak uhonorowania członków straży granicznej VI Korpusu Armii, którzy chwycili za broń w czasach największego zagrożenia Prowincji Śląskiej, i wszystkich ochotników, którzy w latach 1918 i 1919 stanęli w obronie ojczyściej, śląskiej, ziemi. Odznaka II klasy była przyznawana po trzymiesięcznej, wzorowej służbie w tym samym oddziale wojskowym, a I klasy po sześciomiesięcznej, wzorowej służbie w tym samym oddziale wojskowym. Por. hasła *Schlesisches Bewährungsabzeichen*, *Freikorps*, *Grenzschutz Ost* w Wikipedii.

³⁹⁷ Huta Huberta, Huta Zygmunt (niem. Hubertushütte, do 1936 roku Huta Hubertus) – zlikwidowana huta żelaza, która znajdowała się w Bytomiu-Łagiewnikach, formalnie istniała od 1857 roku do 10 marca 2000 roku, kiedy została postawiona w stan upadłości. W Knie 1830 nieobecna. Por. hasło *Huta Zygmunt* w Wikipedii.

³⁹⁸ Brzeźnica, wieś w Polsce, w woj. śląskim, w pow. raciborskim, w gm. Rudnik. – Brzesnitz, Brzesnic, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis und Ober-Landes-Gericht Ratibor (Knie 1830).

³⁹⁹ Mroczkowa, wieś w woj. opolskim, w pow. nyskim, w gm. Skoroszyce. Eckwertsheide, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Grottkau (Knie 1830).

⁴⁰⁰ Grabina, wieś w woj. opolskim, w pow. prudnickim, w gm. Biała. – Grabine nie odnotowano w Knie 1830, ale jest Grabin, Grabino, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Neustadt.

⁴⁰¹ Pomoc Uchodźcom (*Flüchtlingsfürsorge*) – por. przyp. 329. O skali problemów, z jakimi musiały się mierzyć różnego rodzaju organizacje pomocowe, może świadczyć liczba osób, które z jakichś powodów stały się uchodźcami. Na podstawie spisu ludności Republiki Weimarskiej z 1925 roku liczba osób, które do czasu spisu mieszkały na terytorium pruskim i na początku I wojny światowej zamieszkiwały tereny utracone przez Niemcy, wynosi 769 733 ludzi (Prusy: 666 400 osób), z samych terenów

utraconych na rzecz Polski – około 560 000 osób (por. Oltmer, *Migration*, s. 136n.).

⁴⁰² Mysłowice, miasto na prawach powiatu w woj. śląskim. – Myslowitz, polnisch Myslowice, Marktflecken oder Städtel, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

⁴⁰³ Egzamin wojenny (*Notkriegsprüfung*) – przedwczesny egzamin, umożliwiający uczniom/studentom powołanym do wojska zakończenie nauki/studiów przed wstąpieniem do służby wojskowej lub wkrótce po tym. Por. hasło *Notabitur* w Wikipedii, omawiające zagadnienia związane z tzw. maturą wojenną; na temat *Notprüfung* można znaleźć w internecie wiele materiałów lingwistycznych i historycznych, natomiast termin *Notkriegsprüfung* występuje w stosownych materiałach prawniczych.

⁴⁰⁴ Grenadier-Regiment König Friedrich III. (2. Schlesisches) Nr. 11. Dieses Regiment ist das 2. aus der Provinz Schlesien, und das 11. des Deutschen Reiches. Por. *Grenadier-Regiment König Friedrich III. (2. Schlesisches) Nr. 11* na stronie internetowej GenWiki.

⁴⁰⁵ Ryga – stolica i największe miasto Łotwy.

⁴⁰⁶ Dyneburg – miasto na Łotwie.

⁴⁰⁷ Armentières – miejscowość i gmina we Francji, w regionie Hauts-de-France, w departamencie Nord.

⁴⁰⁸ Odznaka za Rany (niem. *Verwundetenabzeichen*) – niemiecka odznaka ustanowiona przez cesarza Wilhelma II w 1918 roku, przyznawana nie tylko rannym żołnierzom, ale też tym, którzy na terenach wojennych utracili zdrowie na skutek działań wroga i przez to stali się niezdolni do pełnienia służby wojskowej. Odznakę przyznawano w trzech wersjach: Czarna Odznaka za Rany (żołnierz został ranny jeden lub dwa razy); Srebrna Odznaka za Rany (żołnierz został ranny trzy lub cztery razy); Złota Odznaka za Rany (żołnierz został ranny co najmniej pięć razy). Por. hasła *Verwundetenabzeichen* i *Odznaka za Rany* w Wikipedii.

⁴⁰⁹ Bodzanów, wieś w woj. opolskim, w pow. nyskim, w gm. Głuchołazy. – Langendorf, Ober- und Nieder-, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Neiße (Knie 1830).

⁴¹⁰ Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) – niemiecka partia nazistowska, która zastąpiła istniejącą w latach 1919–1920 Niemiecką Partię Robotników (Deutsche Arbeiterpartei, DAP). W latach 1933–1945 sprawowała w Niemczech totalitarną władzę. Por. hasła *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* i *Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników* w Wikipedii.

⁴¹¹ Adolf Hitler (1889–1945) – niemiecki polityk pochodzenia austriackiego, kanclerz Rzeszy od 30 stycznia 1933 roku, wódz i kanclerz Rzeszy (niem. Der Führer und Reichskanzler) od 2 sierpnia 1934 roku do śmierci; twórca i dyktator III Rzeszy, przywódca Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP), ideolog narodowego socjalizmu; zbrodniarz wojenny, odpowiedzialny za zbrodnie przeciw ludzkości. Uznawany za osobiście odpowiedzialnego za politykę rasową III Rzeszy i śmierć milionów ludzi zabitych podczas jego rządów, w tym za Holocaust. Por. hasło *Adolf Hitler* w Wikipedii.

⁴¹² Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg (1847–1934) – niemiecki dowódca, feldmarszałek i polityk, w latach 1925–1934 prezydent Republiki Weimarskiej i III Rzeszy. Por. hasło *Paul von Hindenburg* w Wikipedii.

⁴¹³ Oprócz centralnych świąt, takich jak Dzień Przejęcia Władzy 30 stycznia; Dzień Pamięci Bohaterów 16 marca; Dzień Urodzin Hitlera 20 kwietnia; Dzień Pracy Narodowej 1 maja; Święta Dziękczynienia (por. przyp. 413), ministerstwo spraw wewnętrznych wprowadziło Święto Młodzieży (Fest der Jugend), obchodzone w dniu przesilenia letniego (po raz pierwszy 24–25 czerwca 1933 roku), z programem gier i zawodów sportowych. Święto przesilenia letniego miało symbolizować „płomienny entuzjazm młodzieży niemieckiej dla narodowego powstania

i odnowienia niemieckiego narodu” i pozwolić młodzieży niemieckiej doświadczyć „dumy z rasy, sposobu bycia i historii” narodu niemieckiego. Por. Thomas Medicus (hg.), *Verhängnisvoller Wandel. Ansichten aus der Provinz 1933–1949: Die Fotosammlung Biella*, Hamburge Edition, Hamburg 2016, s. 106.

⁴¹⁴ 1 Maja został w 1933 roku, w czasach narodowego socjalizmu, nazwany Dniem Pracy Narodowej (Tag der nationalen Arbeit). Od 1934 roku to majowe święto było obchodzone jako Narodowe Święto Narodu Niemieckiego (*Nationaler Feiertag des Deutschen Volkes*). Por. hasło *Tag der nationalen Arbeit* w Wikipedii.

⁴¹⁵ Na mocy ustawy o świątach z 1933 roku Adolf Hitler najpierw zarządził, że Święto Dziękczynienia (*Ernte-Dankfest*) będzie centralnie obchodzone w pierwszą niedzielę października, ale na mocy ustawy o świątach z 27 lutego 1934 roku Święto Dziękczynienia zostało przeniesione na pierwszą niedzielę po 29 września (świętego Michała Archanioła). W tym dniu narodowosocjalistyczny reżim na podstawie ideologii krew i ziemia, która głosiła, że to chłopci są źródłem życia rasy nordyckiej, i to oni, w przeciwieństwie do ludności miejskiej, są ostoją społeczeństwa, doceniał zwłaszcza wagę rolnictwa dla Rzeszy. Centralną uroczystością, za organizację której było odpowiedzialne Ministerstwo Propagandy i Oświecenia Publicznego, było Święto Plonów Rzeszy (*Reichserntedankfest*). Por. hasła *Erntefest*, *Reichserntedankfest*, *Blut und Boden* w Wikipedii.

⁴¹⁶ Fest der Deutschen Jugend – por. przyp. 413.

⁴¹⁷ Hitlerjugend (oficjalnie pisane jako Hitler-Jugend, w skrócie HJ, pol. dosł. Młodzież Hitlera) – niemiecka organizacja młodzieżowa NSDAP, zorganizowana na wzór paramilitarny w 1922 roku jako przybudówka Oddziałów Szturmowych (SA). Por. hasło *Hitlerjugend* w Wikipedii.

⁴¹⁸ Uroczystość nawiązuje zapewne do powołania Paula von Hindenburga na początku I wojny światowej do czynnej służby

jako dowódcy 8. Armii (od 22 sierpnia 1914 roku), mimo że już w 1911 roku przeszedł w stan spoczynku. 30 sierpnia 1914 roku jako dowódca 8. Armii odniósł zwycięstwo nad wojskiem rosyjskim pod Tannenbergiem (obecnie Stębark w gm. Grunwald) w Prusach Wschodnich. Por. hasło *Paul von Hindenburg* w Wikipedii.

⁴¹⁹ Na mocy zarządzenia przywódcy młodzieży Rzeszy Baldura von Schiracha z 7 czerwca 1934 roku sobota została ogłoszona Państwowym Dniem Młodzieży (*Staatsjugendtag*). Uczniowie, którzy należeli do Hitlerjugend, byli odtąd zwalniani z lekcji w soboty lub zwalniani na imprezy organizowane przez Hitlerjugend. Gdy od 1 grudnia 1936 roku cała młodzież została zobowiązana do członkostwa w Hitlerjugend, zniesiono Państwowy Dzień Młodzieży. Por. hasło *Staatsjugendtag* w Wikipedii.

⁴²⁰ *Deutsches Jungvolk* – od 1939 roku obowiązkowa organizacja w strukturach Hitlerjugend, zrzeszająca chłopców w wieku 10–14 lat i opierająca się na ideologii nazistowskiej oraz rasistowskiej teorii o wyższości rasy aryjskiej. Jej członkom od najmłodszych lat wpajano lojalność wobec Adolfa Hitlera. Zachęcano ich do rozwijania tężyzny fizycznej, odwagi i zainteresowań sprawami wojskowymi, uczono umiejętności przetrwania, pracy zespołowej, a także zdolności przywódczych. Członkowie nazywani byli oficjalnie *Jungvolkjunge*, a potocznie *Pimpf*. Po ukończeniu 14. roku życia chłopcy automatycznie stawali się członkami Hitlerjugend. Por. hasło *Deutsches Jungvolk* w Wikipedii.

⁴²¹ Związek Niemieckich Dziewcząt (*Bund Deutscher Mädel* –BDM) – sekcja żeńska nazistowskiej organizacji młodzieżowej Hitlerjugend. Przynależność dziewcząt i młodych kobiet do nazistowskich organizacji młodzieżowych była w III Rzeszy określona wiekowo. Dziewczynki w wieku 10–13 lat mogły należeć do *Jungmädelbund* (Związek Młodych Dziewcząt), dziewczęta w wieku 13–17 lat – do *Bund Deutscher Mädel* (Związek Niemieckich Dziewcząt), dziewczęta w wieku 17–21

lat – do *Glaube und Schönheit* (Wiara i Piękno). Od 1936 roku członkostwo w BDM było obowiązkowe dla wszystkich dziewcząt w wieku 10–18 lat, a *Glaube und Schönheit* miał ułatwiać przechodzenie młodych kobiet z BDM do narodowo-socjalistycznych organizacji dla dorosłych. Por. hasło *Bund Deutscher Mädel* w Wikipedii.

⁴²² Natychmiast po dojściu Hitlera do władzy rozpoczęto szeroko zakrojone działania zmierzające do dostosowania systemu szkolnego do ideologii narodowosocjalistycznej. W pierwszych miesiącach istnienia III Rzeszy wydano szereg ustaw i dekretów obowiązujących w szkołach, m.in. ustawę dotyczącą tworzenia „wspólnot szkolnych” i powołania „Jugendwalter”. W rozporządzeniu z 24 października 1934 roku stwierdzono, że rady rodzicielskie nie spełniły oczekiwań, jakie wiązano z nimi przy ich powołaniu (na początku Republiki Weimarskiej), oraz że część dotychczasowych rad rodzicielskich przyczyniła się do wywołania antagonizmu między rodzicami i szkołą, a stosowanie parlamentarnych zasad wyborczych i proceduralnych w radach rodzicielskich wywoływało napięcia polityczne w szkole i w stosunkach między rodzicami a nauczycielami.

Rady rodzicielskie zostały zatem zniesione ze skutkiem natychmiastowym. Utworzono jednak „wspólnoty szkolne” i powołano „administratorów młodzieżowych”. Do wspólnoty szkolnej należeli rodzice i nauczyciele. Ich szczególnym zadaniem było ukazywanie i promowanie „celów wychowawczych nowego państwa”. Ponadto powinni oni zachęcać do dobrowolnej pomocy w ulepszaniu obiektów szkolnych oraz w organizowaniu takich wydarzeń jak wieczory prelekcyjne i filmowe, wystawy szkolne, imprezy sportowe, uroczystości szkolne i folklorystyczne oraz wycieczki, jak też pielęgnować wspólnotę osób zaangażowanych w edukację. Por. Heinz Ragnitz, *Gesetze und Erlasse für die Schule*, na stronie internetowej grafschafter-geschichte.de/schulpolitik.

⁴²³ Rok służby wiejskiej (*Landjahr*) – pozaszkolna służba wychowywania miejskiej młodzieży niemieckiej w III Rzeszy, pole-

gająca na przymusowym roku służby wiejskiej (roku wyszkolenia wiejskiego). Źródłem tej koncepcji była ideologia Blut und Boden. Oprócz celów ideologicznych były brane pod uwagę cele gospodarcze, ponieważ w ówczesnych Niemczech występowało ogromne zapotrzebowanie na wiejską siłę roboczą wskutek masowej ucieczki mieszkańców wsi do miast. Por. hasło *Landjahr* w Wikipedii.

⁴²⁴ Por. przyp. 381.

⁴²⁵ Wapienna Góra (Klaberg; 305 m n.p.m.) – punkt widokowy między Kotliszowicami a Toszkiem. Dokładniejszy opis w *Landschaft und Naturdenkmäler im Kreise Tost-Gleiwitz* von Professor Gustav Eisenreich, Provinzialkommissar für Naturdenkmalpflege in Oberschlesien, Gleiwitz, b.r.w., s. 16.

⁴²⁶ Por. przyp. 381.

⁴²⁷ Walidrogi, wieś w woj. opolskim, w pow. opolskim, w gm. Tarnów Opolski. – Schulenburg, Wieli drugi, Kolonie, Regierung und Kreis Oppeln (Knie 1830).

⁴²⁸ Wachau – przełomowy odcinek doliny Dunaju pomiędzy miastem Melk i Krems an der Donau w Dolnej Austrii, około 80 km na zachód od Wiednia.

⁴²⁹ Ostmark (Marchia Wschodnia) – nazwa używana przez Rzeszę Niemiecką po aneksji terytorium państwowego Federalnego Państwa Austriackiego, dokonanej 12 marca 1938 roku. Nazwy Ostmark używała nazistowska propaganda w latach 1938–1942 w celu zastąpienia nazwy dawniej niepodległego państwa federalnego Austrii. Por. hasła *Ostmark (Austria)*, *Alpen- und Donau-Reichsgaue* i *Anschluss* w Wikipedii.

⁴³⁰ W *Kronice* Burgfels – nazwę zmieniono zapewne w 1936/1937 roku, gdy w samej rejencji opolskiej zmieniono 1088 nazw, a w następnym roku dodatkowo zmieniono 160 nazw wsi sołeckich (por. hasła *Germanizacja Nazw w Prusach* i *Umbenennung von Orten in Ostpreußen im Jahr 1938* w Wikipedii).

⁴³¹ Wołczyn, miasto w woj. opolskim, w pow. kluczborskim, w gm. miejsko-wiejskiej Wołczyn, której jest siedzibą. – Konstadt, 1294 noch Cunzinstat, später wohl auch Constadt geschrieben, poln. Woliczin genannt, Stadt, Regierung Oppeln, Kreis Kreuzburg (Knie 1830).

⁴³² Załęże, historyczna część oraz jednostka pomocnicza Katowic. – Zalensche, siehe Zalenze, Dorf, Regierung Oppeln, Kreis Beuthen (Knie 1830).

⁴³³ *Wehrmacht* – określenie wszystkich sił zbrojnych III Rzeszy z wyłączeniem *Waffen-SS*, powstałych na mocy ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej (*Gesetz für den Aufbau der Wehrmacht*) z 16 marca 1935 roku w miejsce zawodowej *Reichswehry* i obejmujących trzy rodzaje sił zbrojnych: *Heer* (wojska lądowe), *Kriegsmarine* (marynarka wojenna) i *Luftwaffe* (lotnictwo), z których każda miała własny sztab generalny. Naczelnym dowódcą Wehrmachtu był Adolf Hitler. Por. hasło *Wehrmacht* w Wikipedii.

⁴³⁴ Fragment ten wymaga kilku słów komentarza, chociażby ograniczonego jedynie do samego kontekstu *Kroniki*. Dwadzieścia lat wcześniej mieszkańcy Wielowśi opowiedzieli się w plebiscycie w większości za Polską, już w czasach III Rzeszy młodzież szkolna nie garnęła się, mimo zachęt grona nauczycielskiego, do organizacji typu Hilterjugend, natomiast teraz wielką sympatię i gościnność okazowali wielowsianie żołnierzom wermachtu oraz entuzjastycznie witali wieści o pierwszych ich zwycięstwach na terenie Polski. Powód tych reakcji jest prosty i zrozumiały, choć nie zdradza go autor wpisu tych zdań do *Kroniki*: wszyscy mężczyźni w wieku poborowym zostali wcieleni do armii Rzeszy, i to myśl przede o nich określała postawę mieszkańców Wielowśi w czasach II wojny światowej.

⁴³⁵ Düsseldorf – miasto na prawach powiatu w Niemczech, stolica kraju związkowego Nadrenia Północna-Westfalia oraz rejencji Düsseldorf.

⁴³⁶ Skrót U. K., czyli *unabkömmlich* – nieodzowny, niezbędny.

⁴³⁷ Godula, dzielnica Rudy Śląskiej. – W Knie 1830 nieobecna.

⁴³⁸ Bolszewizm – odmiana doktryny komunistycznej stworzona przez Włodzimierza Lenina, stanowiąca interpretację marksizmu i jego dostosowanie do uwarunkowań rosyjskich. Ideologia ta stanowiła swoisty system wartości formułowany przez bolszewików i służący ich celom. Bolszewizm był ruchem rewolucyjnym, dążącym do radykalnego obalenia istniejącego ustroju społeczno-politycznego, jak i do jego całkowitego przekształcenia. Bolszewicy stanowili odłam Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji, który wyrósł z nurtu socjaldemokratycznego jako lewicowy z założenia, rewolucyjny, antymonarchistyczny, antyklerykalny ruch polityczny, oparty na podstawach ideologii socjalistycznej stworzonej przez niemieckich teoretyków ruchu robotniczego Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Por. hasło *Bolszewizm* w Wikipedii.

⁴³⁹ Neumünster – miasto na prawach powiatu w północnych Niemczech, w kraju związkowym Szlezwik-Holsztyn.

SPIS I OPIS ILUSTRACJI

Zdjęcia nr 1, 2, 12, 15, 16, 28, 50, 55, 77, 78, 87, 89, 90 należą (jeśli nie zaznaczono inaczej) do domeny publicznej i były wielokrotnie publikowane w różnych opracowaniach o historii wsi czy parafii Wielowieś, tak że podanie ich autorów czy źródeł jest bardzo utrudnione bądź w ogóle niemożliwe. Większość z nich pierwotnie pochodzi z Archiwum Parafialnego Wielowieś.

1. *Wielowieś, obecna ulica Szkolna.* Zdjęcie ulicy, wychodzącej w kierunku Wojski i nazwanej ulicą Szkolną, gdy zbudowano przy niej, na krańcu zabudowań, nową szkołę w 1879 roku. Zdjęcie pochodzi sprzed 1928 rokiem, gdy drogę [gruntową] Wielowieś – Wojska – Jasiona rozbudowano i uzyskała ona rangę szosy.

2. *Nowa, murowana szkoła w Wielowisi*. Zdjęcie szkoły wzniesionej w 1825 roku, murowanej, z dwiema klasami i dwoma pokojami mieszkalnymi, a także z alkwą.

3. *Szefel / korzec*. Scheffel (szefel) do 1872 roku niemiecka miara pojemności dla stałych ciał sypkich (np. ziarna). Data utworzenia: 1 lutego 2014. Źródło: praca własna. Autor: HOWI – Horsch, Willy. Użytkownik: HOWI. Licencja: CC BY 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Sümmer oder Scheffel, alte Maßeinheit im deutschen Sprachgebiet.jpg

4. *Talar – awers*. Awers monet: obiegowych (kurant) 1 talara i ½ talara oraz zdawkowych: 1 srebrnego grosza i ½ srebrnego grosza. Data utworzenia: 23.02.2017. Źródło: praca własna. Autor i użytkownik: Eckhardju. Licencja: CC BY-SA 4.0. Zasoby Wikipedii: File:Silbermünzen-Preussen-1821-av.jpg.

5. *Pałac w Wielowisi*. Pałac z czasów ostatniego jego właściciela barona Hansa Huberta von Duranta de Sénéges. Źródło: *Schlesische Schlösser*. Bd. 3. Herausgegeben von Robert Weber, Dresden – Berlin brw., Tafel 43.

6. *Przędzalnictwo, kołowrotek*. Kołowrotek ze zbiorów Domku Tkaczki. Autor zdjęcia Jakub T. Jankiewicz. Licencja: CC BY-SA 4.0. Zasoby Wikipedii: Plik:Kołowrotek 01.jpg.

7. *Robienie na drutach*. Zdjęcie *Rozpoczęta robótka* autorstwa Clancy Ratliff. Licencja: CC BY-SA 1.0. Zasoby Wikipedii: File:RedScarf.jpg.

8. *Szydełkowanie*. Przy szydełkowaniu używa się jednego haczyka i pracuje na jednym oczku jednocześnie. Szydełko pozwala wykonywać okrągłe wzory bez specjalnych narzędzi. Autor zdjęcia: flora. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Crochetround. jpg.

9. *Cerowanie, łatanie*. Zdjęcie: Cerowana dzianina. Data: 1885. Źródło: Caulfeild, S.F.A.; Saward, Blanche C. (1885) „Fig. 279: Swiss Darning” w: *The Dictionary of Needlework: An Encyc-*

lopaedia of Artistic, Plain, and Fancy Needlework, 2 (2nd ed.), London: L. Upcott Gill, p. 145. Autor: S.F.A. Caulfeild & Blanche C. Saward. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Enc swiss darning.jpg.

10. *Ogrodnictwo. Szczepienie drzew*. Data: 2006. Źródło: praca własna. Autor: Bastian. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Zraz.png.

11. *Lekcja gotowania w przedszkolu*. Data: około 1900. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Kochspielstunde im Kindergarten – um 1900.jpg. 33. Fragment mapy powiatu toszecko-gliwickiego, obejmującego najbliższe okolice Wielowśi. Fragmenty map Lubliniec i Gliwice (Gleiwitz) Wojskowego Instytutu Geograficznego, Warszawa 1933, opracowane w roku 1932–33 w skali 1 : 100 000. 34. Kościół parafialny w Wielowśi.

12. *Kościół parafialny w Wielowśi*.

13. *Synagoga w Wielowśi*. Pocztaówka sprzed 1929 roku. Plik na stronie http://judaica.cz/page_id=8698 (Poland synagogues part 4).

14. *Obraz Zaśnięcie Najświętszej Maryi Panny*.

15. *Ołtarz z kościoła jezuitów w Opolu*. Fragment zdjęcia.

16. *Karol Miarka, zwany Starszym lub Ojcem*. Data: 1880n. Autor: Jan Mieczkowski. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Miarka by Mieczkowski (noframe).jpg.

17. „*Katolik*” (*czasopismo*). Data utworzenia: 9 grudnia 2012. Źródło: Śląska Biblioteka Cyfrowa id 25464. Autor: Katolik, 1868, R. 1, nr 1, Chociszewski, Józef (1837–1914), Miarka, Karol (1825–1882). Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Katolik nr 1 1868.jpeg.

18. *Nowa szkoła w Wielowśi z 1879 roku*.

19. *Order Domoŵy Hohenzollernów*. Data utworzenia pliku: 2007. Autor: nie został podany w rozpoznawalny automatycznie sposób. Założono, że to Robert Prummel (w oparciu o szablon praw autorskich). Źródło nie zostało podane w rozpoznawalny automatycznie sposób. Założono, że to praca własna (w oparciu o szablon praw autorskich). Licencja: CC BY-SA 2.5. Zasoby Wikipedii: File:Adelaar van de Inhaber van de Hohenzollernorde.jpg.

20. *Jesion wyniosły, płaczący*. Gałązka z liśćmi. Okaz rosnący nad brzegiem Widawy, Sołtysowice, Wrocław. Data: 31 maja 2020. Źródło: praca własna. Autor: Agnieszka Kwiecień, Nova. Licencja: CC BY-SA 4.0. Zasoby Wikipedii: File:Fraxinus excelsior Jesion wyniosły 2020-05-31 02.jpg.

Jesion wyniosły, płaczący. Bezlistny jesion pod koniec listopada. Data: Data: 22 listopada 2007. Źródło: praca własna. Autor: Rob Hille. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Fraxinus excelsior Pendula 0.1 R.jpg.

21. *Karykatura kulturkampfu „Między Berlinem a Rzymem” z Kladderadatsch, 16 maja 1875*. Data: 1876. Autor: Wilhelm Schotz (1824–1893). Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Kladderadatsch 1875 - Zwischen Berlin und Rom.png.

22. *Rozporządzenie Fryderyka Wilhelma I, króla Prus, z 28 września 1717*. Choć król pruski Fryderyk Wilhelm I już w 1717 na mocy edyktu zarządził obowiązkową edukację dzieci, to jednak nie została ona właściwie wdrożona do XIX w. Rozporządzenie to, które właściwie nie zostało wprowadzone do XIX w., nakazywało rodzicom posyłanie swych dzieci do szkoły, a kaznodziejom prowadzenie katechezy. Źródło. Użytkownik: TomasoAlbinoni. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:1717 Verordnung zur Einführung der Allgemeinen Schulpflicht in Preußen.jpeg w Wikipedii.

23. *Dzieci przy drewnianej pompie*. (Na pompie napis: Woda niezdatna do picia). Opis: Heinrich Zille – Ex libris für Adolf Heil-

born. Farblithographie. Źródło: http://altdrucke.de/02.07.00_exlibris_main.htm Data: ok. 1920? Autor: Heinrich Zille (1858–1929). Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Ex Libris Adolf Heilborn. Lithographie von Heinrich Zille.jpg.

24. *Gustav Heinrich Konrad von Gossler*. Data: ok. 1900, Źródło: „Die Woche” Nr. 40, Berlin 4. Oktober 1902. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Gustav von Gossler.jpg.

25. *Robert Bosse*. Data: nie później niż 31. 07.1901. Źródło: skan z Daheim-Kalender 1903, s. 220. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Robert Bosse.jpg.

26. *Karl Eduard Robert von Zedlitz i Trützschler*. Data: 1903. Źródło: Zeitschrift „Berliner Leben”, Heft 09 (1903). Autor: Julius Braatz (1844–1914). Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Robert von Zedlitz-Trützschler (BerlLeben 1903-09 JBraatz).jpg.

27. *Historyczna drewniana pompa w Altleisnig* (dzielnica Leisnig, w pow. Mittelsachsen, Saksonia). Data utworzenia: 21 kwietnia 2013. Źródło: praca własna. Autor/użytkownik: Radler59. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikimedia Commons. File:Altleisnig_Holzpumpe.jpg.

28. *Hans von Durant, najstarszy syn Emila von Duranta i spadkobierca jego majątku*.

29. *Tablica ścienna Rośliny*. Jedna z wielu tablic ściennych wydanych przez Schreibera Data: przed 1970. Autor: Johann Ferdinand Schreiber; scan and postprocessing by Hubertl. Licencja: Scan-projekt Community Projektbudget 2012; domena publiczna. Użytkownik: Hubertl. Zasoby: Wikimedia Commons: File:Naturgeschichte des Pflanzenreichs, Eßlingen 1870 – Tafel 020.jpg.

30. *Jacob Friedrich Ferdinand Schreiber*. Schreiber był także wydawcą i założycielem wydawnictwa książek dla dzieci J. F.

Schreiber. Data: najpóźniej 1868. Źródło: *Literarische Spuren in Esslingen*. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Jakob Ferdinand Schreiber.jpg.

31. *Fryderyk Wilhelm I, król w Prusach (1688–1740)*. Data: XVIII w. Artysta: nieznany. Technika: olej. Źródło/fotograf: http://www.preussen-chronik.de//bild_jsp/key=bild_322.html. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Friedrich Wilhelm I of Prussia 1700.jpg.

32. *Ferdinand Freiligrath – autor wiersza Die Trompete von Vionville*. Zdjęcie ze s. 753 w „Die Gartenlaube” 1876, podpisane: Ferdinand Freiligrath, wykonane na podstawie rysunku na drewnie autorstwa Adolfa Neumanna. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Die Gartenlaube (1876) b 753.jpg.

33. *Widok na Strzelce Opolskie, 1536 rok*. Zdjęcie z Angelika Marsch, *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz. Historische Ansichten aus vier Jahrhunderten*, Bergstadtverlag Wilhelm Gottlieb Korn, Würzburg 1995. Oryginał w Universitätsbibliothek Würzburg. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Strelitz.jpg.

34. *Hans Ulrich von Schaffgotsch i jego żona Johanna (z domu Grycik)*. Data: przed 1908. Źródło: http://www.perspectivia.net/content/publikationen/discussions/2-2009/galerie/Donig_Wandel/abbildung-4/view. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Ehepaar schaffgotsch.jpg.

35. *Pałac w Kopicach, główna siedziba Schaffgotschów*. Data: listopad 2012. Źródło: praca własna. Autor: Pudelek (Marcin Szala). Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Schloss Koppitz (2012).JPG.

36. *Wagi, jedna z tablic ściennych Meinholda*. Tablice zostały opublikowane w *Meinhold's Physikalische Wandbilder für die höheren Klassen der Volksschulen, Mittel- und Bürgerschulen. 20 Tafeln zur Veranschaulichung der Hauptleher der Physik und deren*

Anwendung im praktischen Leben. Erläutert von P. Krüger, Lehrer. Dresden 1899 (II. Die Wagen. Foto: Aarhus University Library na stronie Verzameling in beeld).

37. *Carl Christian Meinhold (portret, litografia)*. Data: ok. 1840. Autor: Wilhelm Heinrich Gottlieb Baisch. Źródło: <https://www.graphikportal.org/document/gpo00291816>. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Wilhelm Heinrich Gottlieb Baisch, Porträt von Carl Christian Meinhold, Lithographie, um 1840.jpg.

38. *Wilhelm II Hohenzollern, ostatni cesarz niemiecki i król Prus (portret)*. Data: 1902. Fotograf dworski: Thomas Heinrich Voigt (1838-1896). Źródło: <http://media.iwm.org.uk/iwm/mediaLib//20/media-20612/large.jpg>. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Kaiser Wilhelm II of Germany - 1902.jpg.

39. *Ferdinand Maximilian Gottfried von Schenkendorf (staloryt)*, autor In dem wilden Kriegestanze. Data: przed 1818. Źródło: Wulf D. Wagner, Heinrich Lange, *Das Königsberger Schloss. Eine Bau und Kulturgeschichte*. Verlag Schnell und Steiner, Regensburg 2011, s. 155. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Schenkendorf stahlstich.jpg.

40. *Bazant (kogut)*. Data: nieznana. Autor: Lukasz Lukasik. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Phasianus colchicus 2 tom (Lukasz Lukasik).jpg.

41. *Bazant (kura)*. Data: nieznana. Lukasz Lukasik. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Phasianus colchicus 4 hen (Lukasz Lukasik).jpg.

42. *Bazantarnia toszecka*. Fragment mapy Gliwice (Gleiwitz) Wojskowego Instytutu Geograficznego, Warszawa 1933, opracowane w roku 1932–33 w skali 1 : 100 000.

43. *Ilustracja Ottona Ubbelohdego do baśni Królowna Śnieżka*. Data: 1909. Źródło: Directmedia: Digitale Bibliothek. Jubiläumsband Märchen aus aller Welt. 10 Jahre Digitale Bibliothek.

Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Otto Ubelohde - Schneewittchen 3.jpg.

44. *Grimm Jakób i Grimm Wilhelm*. Źródło: Samuel Orgelbrand's Universal Encyclopedia with illustrations and maps edited in sixteen volumes 1898–1904 (2 tomy suplementu, 1911 i 1912). Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Br.Grimm.png.

45. *Bierzmowanie*, miedzioryt G. Sticha w *Katechizmie* Piotra Kanizjusza z 1679 roku. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Firmung 1679.jpg.

46. *Heinrich Marx (1835–1911), biskup sufragan diecezji wrocławskiej*. Data: 2 stycznia 1908. Źródło: Johannes Chrzęszcz, *Kirchengeschichte Schlesiens für Schule und Haus*, Breslau 1908. Autor: Johannes Chrzęszcz. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Heinrich Marx (1835–1911), Weihbischof von Breslau.jpg.

47 *Pierwsze takty muzyki Ody do radości autorstwa Ludwiga van Beethovena (partia oboju)*. Data: 1824. Data utworzenia: 2007. Źródło: Propre travail réalisé avec Lilypond. Autor: Kokin. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Hymne joie 01.png.

48. *Friedrich Schiller, autor poematu Oda do radości*. Portret. Data: między 1793 a 1794. Autor: Ludovike Simanowiz (1759–1827). Źródło/fotograf: *Neue Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften durch H. G. Hockerts, redigiert von Fr. Menges, B. Ebnet, St. Jordan, Cl. Priesner, M. Schimke und R. Sonntag, 22. Band: Rohmer-Schinkel, mit ADB & NDB-Gesamtregister auf CDROM, zweite Ausgabe; Verlag Duncker & Humblot, Berlin 2005, XVI und 816 S. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Friedrich Schiller by Ludovike Simanowiz.jpg.

49. *Obraz z okazji założenia Lipskiego Towarzystwa Gimnastycznego w 1895 roku*. Źródło: „Die Gartenlaube”, Sammelband

1895, s. 753. Według rysunku A. Liebinga. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: Date:Turner 1895.jpg.

50. *Szkoła po remoncie dachu w 1912 roku*. Później, w 1929 roku, gdy droga gruntowa Wielowieś – Wojska – Jasiona została rozbudowana i uzyskała rangę szosy, krzyż został przeniesiony na drugą stronę, a ulica Szkolna została wybrukowana.

51. *Krzyż Żelazny 2. klasy*. Data ustanowienia: 1813 Friedrich-Wilhelm III. Źródło: <http://en.wikipedia.org/wiki/Image:OriginalIC.jpg>. Użytkownik: Husnock from en.wiki. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Eisernes Kreuz 2.Klasse 1813.jpg.

52. *Christoph von Schmid, autor dramatu Rosa von Tannenberg*. Data: 1840. Źródło: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Autor: Christoph von Schmid. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Christoph von Schmid 2.jpg.

53. *Kaplica Notre-Dame-de-Lorette, znajdująca się na szczycie wzgórza w pobliżu Lens i Arras*. Od kaplicy wzięty nazwę walki toczone o wzgórze: Bitwa Loretto czy bitwa o Wzgórze Loretto. Data: 1914. Źródło: Gustav Riebensahm, *Infanterie-Regiment Prinz Friedrich der Niederlande (2. Westfälisches) Nr. 15 im Weltkrieg 1914-18*, Minden 1931, Selbstverlag des Bundes ehemal. Angehöriger des Infanterie-Regiments Nr. 15. Autor: nieznanym. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:IR15 - Lorette-Kapelle.jpg.

54 *Ogłoszenie ostatniej pożyczki wojennej w „Deutscher Reichsanzeiger” Nr. 263 z 5 października 1918 roku*. Data: 5.10.1918. Źródło: „Deutscher Reichsanzeiger” Nr. 263 vom 5. Oktober 1918. Autor: Deutsches Reich. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Kriegsanleihe-1918.png.

55. *Wielowiejski prospekt organowy sprzed przebudowy kościoła w 1934–1935 roku*.

56. *Królewskie Katolickie Seminarium Nauczycielskie w Oleśnie*. Pocztówka. Źródło: Portal Oleskiego Muzeum Regional-

nego w Oleśnie (Temat: Seminarium Nauczycielskie i Gimnazjum Realne na starych fotografiach).

57. *Roździeń – Szopienice*. Poczłtówka. Ulica Lwowska od strony wiaduktu kolejowego, drugi budynek od lewej to gmach dawnej szkoły żeńskiej, obecnie VI Liceum Ogólnokształcące im. Jana Długosza. Po prawej kościół p.w. św. Jadwigi przy pl. Powstańców Śląskich. Wydawca: Verlag v. August Zakrzewski. Miejsce wydania: Rosdzin-Schoppinitz. Data wydania: ok. 1924. Źródło: PA 39. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, ŚIBZZ. Sponsor digitalizacji: Opublikowano w ramach projektu „Śląska Internetowa Biblioteka Zbiorów Zabytkowych” współfinansowanego przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach działania 11.1 Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym, priorytetu XI Kultura i dziedzictwo kulturowe. Licencja: domena publiczna.

58. *Hermann Emil Gottfried von Eichhorn (13 lutego 1848 – 30 lipca 1918)*. Źródło: Original publication: Published as a postcard in Europe. Immediate source: Private Collection – Wartenberg Trust. Data: 1914; The image was published in Europe as a postcard prior to 1921. Autor: E. Bieber, Berlin. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Von-eichornhermann-gen.jpg.

59. *Logo Katolickiego Związku Nauczycielek Niemieckich założonego w 1885 roku*. Data: 3 April 2018. Źródło: http://www.vkdL.de/images/Logo_des_VkdL.png. Autor: Verein katholischer deutscher Lehrerinnen. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Logo des VkdL.png.

60. *Kaspar Kamp (1863–1922)*. Kamp był nauczycielem i politykiem (Zentrum), w latach 1910–1921 przewodniczącym Katolickiego Związku Nauczycieli Niemiec (zdjęcie portretowe). Data: przed 1922. Źródło: Franz Führen, *Lehrer im Krieg*, Bd. 2: Die Kriegsarbeit deutscher Lehrer in der Heimat, Leipzig

1936, s. 352n. Autor: anonimowy. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Kamp-kaspar-in-fuehren-franz-lehrer-im-krieg-bd02-die-kriegsarbeit-deutscher-lehrer-in-der-heimat-leipzig-1936-s352.jpg.

61. *Preparanda i Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Tarnowskich Górach* (w głębi; na pierwszym planie kasyno oficerskie w koszarach). Poczłtówka ok. 1915. Wydawca: Alfred Adolph Buchhandlung. Miejsce wydania: Tarnowitz O.-S. Źródło: PA 550. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, ŚIBZZ. Licencja: domena publiczna.

62. *Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Pyskowicach*. Poczłtówka. Ok. 1910. Wydawca: Gustav Palla. Miejsce wydania: Peiskretscham. Źródło: PA 981. Lokalizacja: Biblioteka Śląska, Katowice, ŚIBZZ. Licencja: domena publiczna.

63. *Nowa szkoła w Toszku*. Rycina w broszurze, informatorze: *Auf nach Tost!* Tost, przed 1905, wydawca: Verschönerungs- und Verkersverein. Źródło: Ea 135_1. Lokalizacja oryginału: Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Gliwicach. Digitalizacja: Społeczna Pracownia Digitalizacji ŚBC przy Bibliotece Śląskiej (wolontariat). Publikacja: Biblioteka Śląska, Katowice. Licencja: domena publiczna.

64. *Gospoda Adolfa Wuttkego w Świniowicach*. Fragment pocztówki Gruss aus Schwinowitz z 1911 roku. Wydawca: Graphischer Kunstverlag Carl Wolff. Miejsce wydania: Breslau-Kleinburg. Źródło: PA 1016. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, GEOHIST. Licencja: domena publiczna.

65. *Wyposażenie klasy około 1900 w Prusach*. Data: 2009 wstawienia do Wikipedii niemieckiej. Źródło: Schulmuseum Bergisch Gladbach, Sammlung Cüppers. Autor: Peter Joerissen. Użytkownik: w:de:Peter.joerissen. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii:File:Klassenzimmer der Zeit um 1900.jpg.

66. *Ocalale ławki z wielowiejskiej dawnej szkoły*. Ławki z poprzeczną belką nazywano Mittelholmbänke. Fragment jednego ze zdjęć zbioru: Skansen Wielowieś. Autor zdjęcia: Krzysztof Krzemiński.

67. *Leśniczówka w Świniowicach*. Fragment pocztówki Gruss aus Schwinowitz z 1911 roku. Wydawca: Graphischer Kunstverlag Carl Wolff. Miejsce wydania: Breslau-Kleinburg. Źródło: PA 1016. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, GEO-HIST. Licencja: domena publiczna.

68. *Las Świniowicki*. Fragment mapy Lubliniec Wojskowego Instytutu Geograficznego, Warszawa 1933, opracowane w roku 1932–33 w skali 1 : 100 000.

69. *Seminarium Nauczycielskie w Bytomiu*. Pocztówka. Data: 1935–1945. Źródło: PA 251. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice. Licencja: domena publiczna.

70. *Szkoła w Wirku*. Pocztówka. Źródło: Strona Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rudzie Śląskiej (<http://www.mkzruda.pl/pocztowki-wirek.htm>; Stare widokówki i fotografie. Wirek – dawniej Antonienhuetten. Ulice i budynki Wirka).

71. *Królewskie Seminarium Nauczycielskie i gmach preparandy w Białej*. Pocztówka. Data: 1910–1919. Źródło: Portal Gmina Biała (Stare pocztówki).

72. *Królewskie Seminarium Nauczycielskie w Brzegu*. Litografia z XIX w. Wydawca: Verlag v. Ad. Bänder. Miejsce wydania: Brieg, Berlin. Data wydania: 1866–1893. Źródło: G 9984 V. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, ŚIBZZ. Sponsor digitalizacji: Opublikowano w ramach projektu „Śląska Internetowa Biblioteka Zbiorów Zabytkowych” współfinansowanego przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach działania 11.1 Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym, priorytetu XI Kultura i dziedzictwo kulturowe. Licencja: domena publiczna.

73. *Karl Ulitzka (portret)*. Data: 1939. Źródło: German Federal Archive (Deutsches Bundesarchiv). Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Bundesarchiv Bild 146- 2005-0026, Karl Ulitzka.jpg.

74. *Lorenz Werthmann, założyciel Caritas, na niemieckim znaczku pocztowym*. Data: 9 October 2008 (50. rocznicę urodzin Werthmanna, 1858–1921. Autor: Nieznany. Źródło: Deutsche Post AG. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:DPAG 2008 Lorenz Werthmann.jpg.

75. *Stoczek Klasztorny, Sanktuarium Matki Bożej Królowej Pokoju*. Zdjęcie to zostało wykonane w czasie Wikiexpedition 2012, wsparte przez Wikimedia Polska. Data: 6 sierpnia 2012. Źródło: praca własna. Autor / użytkownik: Ludwig Schneider. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Stoczek Klasztorny Kościół Pielgrzymkowy 019.jpg.

76. *Josef Bayer, kompozytor, kapelmistrz, muzyk, 1852–1913*. Data: ok. 1900. Zaktualizowano 2008. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikiwand.

77. *Pomnik poległych w I wojnie światowej* (usunięty w latach 60. XX w. na polecenie władz).

78. *Ksiądz Kuroczik*.

79. *Maryjne Wyższe Liceum w Gliwicach*. Poczta. Gleiwitz, Marien-Oberlyzeum. Data wydania: 1930. Lokalizacja oryginału: Biblioteka Śląska, Katowice, ŚIBZZ. Sponsor: Opublikowano w ramach projektu Śląska Internetowa Biblioteka Zbiorów Zabytkowych, współfinansowanego przez Unię Europejską ze środków Europejskiego dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym, priorytetu XI Kultura i dziedzictwo kulturowe. Licencja: domena publiczna.

80. *Sieroty, ruiny zamku*. Źródło: *Das umrühmliche Ende des Schierother Schlosses von Pietzka, Schönrode*, s. 64-65 (Lichbild: Kostka), w: „Heimatkalender des Landkreises Gleiwitz für das

Jahr 1937”, Wydawca: [b.w.], Oberschlesische Druckerei und Verlagsanstalt. Miejsce wydania: Gleiwitz. Data wydania: 1936. Źródło: 149951 II. Digitalizacja: Społeczna Pracownia Digitalizacji ŚBC przy Bibliotece Śląskiej (wolontariat). Licencja: domena publiczna.

81. *Ręczna sikawka strażacka z 1882 roku*. Zabytkowa, jednoosiowa ręczna sikawka strażacka straży pożarnej z Obercunewalde. Dyšel nie był przeznaczony dla koni, ale dla ludzi, gdyż zaprzęganie zwierząt pociagowych trwałoby zbyt długo, a w wąskich uliczkach często nie było miejsca dla koni. Kosz pełnił funkcję prostego filtra zanieczyszczonej wody. W tle dwuosiowa ręczna sikawka strażacka Ochotniczej Straży Pożarnej Quatitz. Data: 20 maja 2006. Źródło: praca własna. Autor: TMg. Licencja: CC BY-SA 2.0. Zasoby Wikipedii: File:Handdruckspritze Obercunewalde.jpg.

82. *Sikawka parowa z 1910 roku*. Strażacka sikawka parowa z 1910 roku Straży Pożarnej w Gainfarm w Dolnej Austrii. Zdjęcie wykonał 10.9.2004 roku Karl Gruber z okazji wystawy 135 lat Państwowego Związku Straży Pożarnej Dolnej Austrii w Tulln. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Dampfspritze Gainfarm.jpg.

83. *Creditanstalt* – austriacki bank z siedzibą w Wiedniu, założony 1855 roku. Po I wojnie światowej, w czasie wielkiego kryzysu, 11 maja 1931 roku bank ten ogłosił upadłość. 5 czerwca 1931 roku niemiecki kanclerz w czasie wizyty w Londynie ostrzegł premiera brytyjskiego, że upadek austriackiego systemu bankowego, spowodowany bankructwem Creditanstalt, stawia cały system bankowości w Niemczech na granicy upadłości. I tak też się stało, mimo planu prezydenta USA, który proponował moratorium na spłaty niemieckich reparacji wojennych dla Francji i dla tych krajów zwycięskich w pierwszej wojnie światowej, które miały długi względem USA. Bankructwo Creditanstalt spowodowało upadek wielu banków w Centralnej Europie i przyczyniło się do upadku systemu finansowego na świecie. Data: około 1900. Autor: C. Ledermann jun. Źródło: Plik utworzony na podstawie pliku: Creditanstalt (Am Hof 6, Vienna), ca. 1900 (1).jpg. Licencja: CC0

(Uniwersalna Licencja Domeny Publicznej). Zasoby Wikipedii: File:Creditanstalt (Am Hof 6, Vienna), ca. 1900 (2).jpg. Por. też hasło *Creditanstalt* w Wikipedii.

84. *Logo organizacji paramilitarnej Stahlhelm* – prawicowego, ekstremistycznego, paramilitarnego, antydemokratycznego i nacjonalistycznego Stowarzyszenia Żołnierzy Frontowych, założonego po zakończeniu I wojny światowej przez oficera rezerwy Franza Seldtego. Data i autor: Plik przesłał 5.11.2006 z de.wikipedia do Commons Wdwdbot. Źródło: *Mitgliedsbuch Stahlhelm*. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Stahlhelm logo.svg.

85. *Przypinka dla członków stowarzyszenna Stahlhelm*. Data: 13 marca 2012. Źródło: praca własna. Autor: Von tempest. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Stahlhelm (N&H) obverse 1.JPG

86. *Karta członkowska Niemieckiej Partii Robotniczej (DAP)*. Fałszywa kopia legitymacji członkowskiej Adolfa Hitlera w Niemieckiej Partii Robotniczej (DAP), która później przekształciła się w NSDAP. Jego numer członkowski wynosił w rzeczywistości 555. Anton Drexler, w liście napisanym w 1940 r., ale nigdy nie wysłanym, napisał: „Nikt nie wie lepiej niż ty sam, mój Führerze, że nigdy nie byłeś siódmym członkiem partii, ale co najwyżej siódmym członkiem komitetu, do którego cię zaprosiłem jako dyrektora ds. rekrutacji. A kilka lat temu musiałyśmy złożyć skargę do biura partii, że Pańska pierwsza właściwa legitymacja DAP, na której widniały podpisy Schüsslera i moje, została sfałszowana – wymazano numer 555 i wpisano numer 7”.

Należy przy tym zauważyć, że liczba członków liczona była w górę od 500 (pierwszych 500 członków w rzeczywistości nieistniało), a więc Hitler miał legitymację partyjną 555, choć w rzeczywistości był on 55 członkiem.

87. *Kościół wielowiejski przed przebudową.*

88. *Kościół wielowiejski po przebudowie.*

89. *Wnętrze kościoła wielowiejskiego przed przebudową.*

90. *Wnętrze kościoła wielowiejskiego po przebudowie.*

91. *Panorama Glucholaz, w tle panorama Bodzanowa.* Data: XVIII w. Źródło: *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens*. Pars I. Autor: F. B. Werner (1690–1778). Użytkownik: Davidos. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Ziegenhals Panorama Werner.jpg.

92. *Niemcy i Austria, od anszlusu w 1938 roku zwana Ostmark.* Data: 24 May 2018. Źródło: praca własna. Autor: Kramler. Licencja: CC BY-SA 4.0. Zasoby Wikipedii: File:State of Austria within Germany 1938.png.

93. *Wieluń po bombardowaniu 1 września 1939 roku.* Data: 1 września 1939. Źródło: Bojarska B., *Zniszczenie miasta Wielunia w dniu 1 września 1939 r.*, „Przegląd Zachodni” ed. Instytut Zachodni Poznań 1962, nr 2. Autor: nieznany. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Zniszczenia1939 0.jpg.

94. *Zakład psychiatryczny w Toszku.* Data: 3 December 2006. Źródło: praca własna. Autor: Genek1000. Licencja: CC BY-SA 3.0. Zasoby Wikipedii: File:Toszek - szpital psychiatryczny. JPG.

95. *Pismo ogólne o zakazie stosowania pisma gotyckiego.* Zakaz wprawdzie dotyczył stosowania pisma gotyckiego w tekstach drukowanych i napisach o charakterze publicznym (np. nazwach ulic), ale okólnik zawiera też zapowiedź, że gdy tylko zostaną przygotowane odpowiednie podręczniki szkolne, w szkołach wiejskich i szkołach ludowych będzie się nauczać wyłącznie pisma normalnego, czyli antykwy. Okólnik ten być może był zasadniczym powodem zaprzestania prowadzenia *Kroniki* w dotychczasowym stylu i nie wykluczone zaprzestania jej prowadzenia w ogóle. Data: 1941. Dodano: 7.04.2008. Źródło: skan. Autor: OH2000. Licencja: domena publiczna. Zasoby Wikipedii: File:Schrifterlass Antiqua1941.gif.

WYKAZ OSÓB

W *Wykazie*, oprócz innych uwag identyfikacyjnych, podaje się tytuły, zawody, stanowiska, funkcje uwzględnionych osób, przy czym ze stanowisk i funkcji odnotowuje się tylko te, które były zajmowane czy pełnione na końcu kariery zawodowej.

Abt Franz Wilhelm, kompozytor	właściciel ziemski, przemysłowiec, polityk, prezydent Parlamentu Rzeszy
Achtelik, nauczyciel	
Allamoda Blasius, nauczyciel	Ballestrem Leo von, syn Franza Ballestrema
Augustin Karl dr, biskup sufragan	
Babioch, radca szkolny	Baron, nauczyciel pomocniczy
Ballestrem Franz, Karl, Wolfgang, Ludwig, Alexander von, hrabia,	Bartelt Fritz, pomocnik pocztowy

Bartelt Pius, główny nauczyciel	Chopin Fryderyk, kompozytor i pianista
Bartelt Walter, poległy żołnierz w I wojnie światowej	Chroboczek Alois, chałupnik, członek rady nauczycielskiej
Bartholdy Jakob Ludwig Felix Mendelssohn, kompozytor	Cwielong Joseph, nauczyciel pomocniczy
Bartoschek, naczelnik gminy	Cygan, inspektor szkolny (Czygan)
Berndt Erich, nauczyciel	Czerny Josef, wicerektor
Berschdorf, organmistrz z Nysy	Czichorowski, właściciel gospody
Biewald, radca rejencyjny	Czichorowsky Klara, uczennica, córka Czichorowskiego
Biskupek Franz, nauczyciel	Dawid Constantin, ojciec nauczyciela Dawida
Bodinek Ignatz, nauczyciel pomocniczy	Dawid Paul, nauczyciel
Böhnich Anna, nauczycielka	Deharbe Joseph, jezuita, teolog i katecheta
Bosse Robert, polityk, minister kultury	Dronke Carl, archiprezbiter, inspektor szkolny
Braxator August, mistrz bla-charski	Du Port, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły
Brisch Hubert, nauczyciel	Duczek Anton, nauczyciel
Brisch Joseph, ojciec nauczyciela Brischa	Durant Emil, Heinrich von, baron, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły
Bujara, naczelnik gminy	Durant Eva von, córka Emila Duranta
Bujara Anton, mistrz rzeźniczy	Durant Hans, Hubert von, baron, najstarszy syn Emila Duranta
Bujara Kleophas, chłop, członek rady nauczycielskiej	Durant Martha von, baronowa, żona Emila Duranta
Bujara Paul, chłop, członek zarządu szkoły	Dworaczek Wilhelm, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Bujara Simon, żołnierz poległy w I wojnie światowej	
Ceppa Joseph, nauczyciel pomocniczy	

Eichhorn Emil Gottfried Hermann von, pruski feldmarszałek	Gawol, nauczyciel Gebauer Vincenz, proboszcz
Faltin Georg dr, lekarz	Giersch Anton, zagrodnik
Faulde dr, nauczyciel gimnazjalny	Giersch Peter, rolnik, członek rady nauczycielskiej
Feike Richard, nauczyciel	Glogasa Kleophas, chłop, członek zarządu szkoły
Fiedler, właściciel majątku ziem- skiego, patron szkoły	Glogasch, zagrodnik, członek zarządu szkoły
Fleischer, nauczyciel	Goethe Johann Wolfgang von, poeta, dramaturg, prozaik, uczony, polityk, wolnomularz
Franke Alois, nauczyciel	Gollor, mistrz stolarski
Freimann Max, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Gorus Berta, nauczycielka
Freligrath Ferdinand, autor	Goßler Gustav Heinrich Konrad von, prawnik, minister kultury, nadprezydent prowincji Prusy Zachodnie
Frey Walter, nauczyciel	Grond, panna, prowadziła kurs gotowania
Freymann Jakob, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Gross Joseph, wikary, tymczasowy proboszcz w Wielowski
Friedrich (Fryderyk) Wilhelm I, król Pruski	Gruschka Wilhelm, żołnierz pole- gły w I wojnie światowej
Frobel Theopfil, nauczyciel	Hadamik Paul, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Gadiel, właściciel sklepu	Hahn dr, inspektor szkolny
Gans Emil, proboszcz	Hahnel, inspektor szkolny
Gans Valeska, siostra proboszcza Gansa	Hahnisch, dzierżawca majątku ziemskiego
Garnier von, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły	Harder, rektor
Gärtig Thaddäus, rektor	
Gärtig Severin, ojciec Thaddäusa Gärtiga	
Gawlik Anton, naczelnik gminy	
Gawlik Franz, rolnik, członek rady nauczycielskiej	

Hawlitschka, główny nauczyciel i organista w Tworogu	Kania Michael, książeży komisarz biskupi, inspektor szkolny
Heidrich Wilhelm, nauczyciel pomocniczy	Karlowsky Johann, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Heiduk Paul, nauczyciel	Kasprzik, nauczyciel
Heine Gondare, sprawca nieumyślnego zabójstwa swej żony	Kastner, nauczyciel
Heinrich, właściciel majątku ziemskiego w Jezioranach	Kellner, radca rejencyjny
Heinze L., autor podręcznika do nauki rachunków	Kerner Justinus, autor
Heising, właścicielka mieszkania	Klauke, radca szkolny i rejencyjny
Hindenburg Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von, dowódca, feldmarszałek i polityk	Klein Georg, nauczyciel
Hirt Ferdinand, autor podręczników szkolnych i wydawca	Kluger, nauczyciel
Hitler Adolf, kanclerz Rzeszy	Konnack Leonhard, nauczyciel
Hochheiser, inspektor szkolny	Kosellek Johann, archiprezbiter, inspektor szkolny
Holletzek Paul, proboszcz	Kowalsky Johann, nauczyciel w Świniowicach
Hollmann, rektor	Krawietz Wilhelm, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Homolla Anton, nauczyciel	Krawietz, zwierzchnik gminy
Hübner M., autor podręcznika do nauki rachunków	Kroll Albertine, członkini rady nauczycielskiej
Janoschka J., właściciel gospody	Kroll Wilhelm, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Jarotzky von, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły	Kromczynski Martha, nauczycielka
Juranek, oberżysta	Kruppa, proboszcz z Woźnik
Kammersdorf Roman dr, nauczyciel	Krzeppa, nauczyciel z Woźnik
	Kudlek Josef, proboszcz
	Kulik Florian, żołnierz poległy w I wojnie światowej

Kullik, gospodarz	Mikulla, nauczyciel w Błazejowicach
Kuroczik, proboszcz (Kurotzik) (Kurotzik)	Misch, zagrodnik
Kurt Hermann, nauczyciel	Mordan Jacob, pierwszy nauczyciel elementarny i organista
Kuschel Eduard, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły	Moritz, nauczyciel pomocniczy
Lassonczyk Maria, nauczycielka	Muschial Franz, pierwszy elementarny nauczyciel i organista
Lerch Karl, rektor	Napoleon I, cesarz
Lischka Wilhelm, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Negroer, nauczyciel
Mandel, radca szkolny	Nowakowsky Carl, nauczyciel pomocniczy
Manderla, nauczyciel seminaryjny	Olbrich Elisabeth, nauczycielka
Marwan, nauczyciel uchodźca	Olbrich Hermann, ojciec nauczycielki Elizabeth Olbrich
Marx, nauczyciel gimnazjalny, inspektor szkolny	Pachały, nauczyciel z Tarnowskich Gór
Marx Eva, nauczycielka	Panchyrz Anton, rolnik, członek rady nauczycielskiej
Marx Heinrich dr, biskup sufragan	Paschen dr, inspektor szkolny
Maywald, nauczyciel pomocniczy	Paschke Anton, nauczyciel pomocniczy
Meinhold Carl Christian, wydawca	Pawellek Andreas, archiprezbiter, inspektor szkolny
Menschig dr, nauczyciel szkoły średniej, inspektor szkolny	Pelka Ernst, nauczyciel, sekretarz gminny, inwalida wojenny, zginął jako żołnierz w I wojnie światowej
Merkel, nauczycielka	Peschel Emilie z d. Schillig, matka nauczyciela Peschela
Mey Gustav, autor, redaktor	Peschel Markus, mistrz kuśnierski, ojciec nauczyciela Peschela
Meyer, kapelan dywizji	
Miarka, redaktor „Katolika”	
Michael Franz, osadnik, członek rady nauczycielskiej	
Michalski Karl, żołnierz poległy w I wojnie światowej	

Peschel Max, nauczyciel	Rzesnitzek dr, inspektor szkolny
Pfennig dr, radca szkolny	Sawiola Paul, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Pillep Alfons, nauczyciel uchodźca	Sborowski Hildegard, nauczy- cielka
Pohl, kandydat na urząd szkolny	Schablitzky, nauczyciel pomocni- czy
Pohl, nauczyciel pomocniczy	Schäfer, mistrz malarski z Toszka
Polonius Reinhold, nauczyciel uchodźca, rektor	Schaffgotschowie, śląski ród arystokratyczny pochodzący z Frankonii
Poplutz Thomas, główny nauczy- ciel	Schalast Valentin, nauczyciel pomocniczy
Preuschoff Emma, nauczycielka	Schalast, główny nauczyciel z Sierot
Preuschoff Franz, nauczyciel szkoły kościelnej, ojciec nauczy- cielki Preuschoff	Schega Maria, nauczycielka
Quanz Paul, nauczyciel	Schenkendorf Gottlob Ferdinand Maximilian Gottfried von, poeta
Quasny, nauczyciel, inwalida wo- jenny	Scherner Ernst, nauczyciel po- mocniczy
Rasim August, przedsiębiorca bu- dowlany	Scherner, żona nauczyciela Scher- nera, prowadziła zajęcia prak- tyczne
Räther Heinrich, autor zeszytów do rachunków	Schiller Friedrich, poeta, filozof, dramaturg
Rauch, nauczyciel domowy, póź- niej pastor	Schimainski Georg, nauczyciel
Renk, przewodniczący związku szkolnego, zarządca	Schindler Artur, nauczyciel
Renzikowsky, kupiec	Schink, inspektor szkolny
Richter, autor Realienbuch	Schlesinger dr
Riedel, nauczyciel	Schmikalla, rektor z Szopienic, radca szkolny
Rose P., architekt z Gliwic	
Rubin, właściciel majątku ziem- skiego w Czarkowie, lokalny in- spektor szkolny	

Scholtyssek, naczelnik poczty	Staroszczyk Joseph, nauczyciel pomocniczy
Schreiber Jakob Friedrich Ferdinand, wydawca tablic ściennych	Stein, komisaryczny inspektor szkolny
Schultzik, rentier	Steiner, nauczyciel
Schuster Ignatz, dr teologii, autor katechizmu i opowiadań biblijnych	Stolfig Joseph, uczeń
Schwieder dr, radca szkolny	Streit Hedwig z d. Bayer, matka nauczycielki Streit
Schwingel, radca szkolny	Streit Karl, radca rachunkowości, ojciec nauczycielki Streit
Schygulla Peter, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Streit Maria, nauczycielka
Simon, pastor z Toszka	Stuhlmann Ernst Johann Adolph, mechanik, matematyk i przyrodnik
Siske Ferdinand, siodlarz, członek zarządu szkolnego	Stürz, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły
Siske Franz, siodlarz, członek rady rodzicielskiej	Swierzy (Świeży) Carl, drugi nauczyciel
Skowronek Alfons, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Synowski Albert, kandydat na urząd nauczycielski
Skowronek Klara, członkini rady rodzicielskiej	Świeży Carl zob. Swierzy
Sladeczek Theofil, wikary	Trobel Theophil, nauczyciel pomocniczy
Solka Ignatz, nauczyciel elementarny i organista	Trojan Paul, nauczyciel
Sopoth August, rolnik, członek rady rodzicielskiej	Ulitzka Carl, ksiądz, polityk, twórca i przewodniczący Katolickiej Partii Ludowej
Speer Alice, nauczycielka	Valentin Tobias, nauczyciel pomocniczy
Speer Heinrich, ojciec nauczycielki Speer	Vincenz Stabel, nauczyciel elementarny
Spira Valentin, proboszcz z Paczyny, inspektor szkolny	Vogl Othmar, nauczyciel (Dithmar)
Starker dr, inspektor szkolny	

Volkmer, radca rejencyjny i szkolny	Wisnia Paul, nauczyciel
Wallhofen von, właściciel majątku ziemskiego, patron szkoły	Włodarsky Adrian, archiprezbiter, inspektor szkolny
Walloschek Adam, żołnierz poległy w I wojnie światowej	Wohl Paul, autor zeszytów do rachunków
Wanderstrass Carl, nauczyciel pomocniczy	Woitylak dr, inspektor szkolny
Wanzek Paul, nauczyciel	Wuttke, oberżysta w Świniowicach
Weiss Johann, nauczyciel pomocniczy	Zedlitz i Trützschler Karl Eduard Robert von, oficer armii pruskiej, prezydent rejencji opolskiej, minister kultury, nadprezydent Prowincji Hesja-Nassau, nadprezydent Prowincji Śląsk
Wende dr, radca rejencyjny	Zimmermann Anton, główny nauczyciel, kronikarz
Weniger Agnes, nauczycielka	Zimmermann Friedrich Albert, historyk
Wesendonck dr, inspektor szkolny	Zimmermann, żona nauczyciela Zimmermanna
Wilhelm I Hohenzollern, król Prus	Zuber Wilhelm, żołnierz poległy w I wojnie światowej
Wilhelm II Hohenzollern, ostatni cesarz i król Prus	
Willimsky Carl, nauczyciel pomocniczy	
Winkler Carl, nauczyciel pomocniczy	

WYKAZ MIEJSCOWOŚCI

Wykaz obejmuje jedynie nazwy miejscowości, a więc nie uwzględnia nazw krajów, regionów, okręgów czy jednostek administracyjnych, oprócz miejsc, gdzie w czasie I wojny światowej polegli żołnierze z gminy Wielowieś. Natomiast z przytoczonego w przypisach dzieła Kniego odnotowuje się historyczne nazwy wzmiankowanych w *Kronice* miejscowości.

Ahville	Antonienhüte	Bacailes
Alsen	Argonny	Bauerwitz
Althammer	Argoński Las zob. Las	Benkowitz
Alt-Hammer	Argoński	Berg-Kolonie
Alt-Tarnowitz	Armentières	Berlin
Alzen zob. Alsen	Baborów	Beuthen (Rossberg)

Wykaz miejscowości

Beuthen	Borowian	Ciorke
Biały	Borowiany	Constadt
Biała	Braniewo	Cosel
Biedrzichowice	Breslau	Creutzburg
Biedrzychowice	Brieg	Cruzeburk
Bielschowice	Brynek	Cunzinstat
Bielschowitz	Brzeg	Czarkow
Bielszowice	Brzesnic	Czarków
Bieńkowice	Brzesnitz	Częstochowa (Rosja)
Bitschin	Brzezie	Częstochowa
Blachownia Śląska	Brzeźnica	Dąb
Blaschcowicz	Bujakow	Dąbrówka
Blaschowitz	Bujaków	Dąbrówka Mała
Blasowitze	Bunzlau	Deutsch, Piekar zob. Piekar-Deutsch
Blaszowicz	Burgfels	Domb
Blazeiowic	Bycina	Dorota
Blazeiowitz	Bytom	Dorotheendorf
Blechhammer	Chechlau	Dortmund
Błazejowice	Cechlo	Düsseldorf
Boborow	Cechło	Dyneburg
Boborów	Chorzów	Eckwertsheide
Bochum	Chrosczina	Ellguth koło Woźnik
Bodzanów	Chrościna	Ellguth-Woischnik
Bolesławiec	Chrościna	Ełk
Borin	Ciochowic	Frankenstein
Borin, Nieder- zob. Nieder-Borin	Ciochowice	Friedersdorf
	Ciochowitz	

Fürstlich Neudorf	Grabina	Hermannshof
Gajowice	Grabine	Hindenburg
Gaschowitz	Grabino	Hłubczyce
Gaszowice	Greifenberg	Hochkirch
Giegowic	Grodków	Horodyszcze (Rosja)
Giegowitz	Grodowiec	Huberta, Huta zob. Huta Huberta
Gleiwitz	Groschowice	Hubertus, Huta zob. Huta Hubertus
Gliwice	Groschowitz	Hubertushütte
Glogau, Klein- zob. Klein-Glogau	Groß-Kotulin	Huta Huberta
Glogau, Ober- zob. Ober-Glogau	Groß-Patschin	Huta Hubertus
Glogow, Gorny zob. Gorny	Groß-Peterwitz	Huta Padniewska
Glogow	Groß-Strehlitz	Huta Zygmunt
Głogówek	Groszowice	Hütten-Kolonie
Głubczyce	Grotków	Jagiella
Głuchołazy	Grottkau	Jagięła
Godula	Grudczütz	Jasiona
Gogolin	Grudczyc	Jelowa
Gogollin	Grudziądz	Jellowa
Gorditsche (Rosja)	Grudzice	Jełowa
Gorny Glogow	Grünberg	Jerzmanów
Gościęcin	Gryfów Śląski	Jeziorany
Gościeńcin	Gury, Tarnowskie zob. Tarnowsky	Josaphat
Góry, Tarnowskie zob. Tarnowskie	Gury	Josephsdorf
Góry	Hammer, Alt- zob. Alt-Hammer	Józefowiec
Grabin	Haucourt	Kamienica
	Heiduki	Kamitz

Karkonosze	Berg-Kolonie	Królewska Kuta[!]
Katowice	Kolonie, Berg- zob. Berg-Kolonie	Krzyżanowice
Kattowitz	Kolonie, Hütten zob. Hütten-Kolonie	Książęca, Nowa Wieś zob. Nowa Wieś Książęca
Keltsch	Königshütte	Kuta[!] Królewska zob. Królewska Kuta
Kielcz	Konstadt	
Kielcza	Koschentin	
Kieleczka	Kosel	Kzięęcza, Nowawies zob. Nowawies
Kieleschka	Koske	kzięęcza
Klasztorny, Stoczek zob. Stoczek Klasztorny	Kostenthal	Langendorf
Klein-Glogau	Koszęcin	Langendorf, Nieder- zob. Nieder- Langendorf
Klein-Peterwitz	Kotków	
Klodnic	Kotliszowice	Langendorf, Ober- zob. Ober- Langendorf
Klodnitz	Kottulin	
Klokocin	Kottulin, Groß zob. Groß Kottulin	Las Argoński
Klucz	Kotulin, Groß- zob. Groß Kottulin	Leiningen
Kluczbork		Leisnitz
Kluze	Koty	Leobschütz
Klutschau	Kozłówki	Leóna
Kłębowo	Koźle	Lidzbark Warmiński
Kłębów	Kózki	Liebenthal
Kłodnica	Krekole	Liebschütz
Kłokocin	Krems-Wachau	Ligota Woźnicka
Kolinie, Hütten- zob. Hütten-Kolonie	Kreuzburg	Lipiny
Kolonie, Berg- zob.	Kreuzenort	Lisięcice

Lorette, Wzgórze zob.	Dąbrówka Mała	Myslowice
Wzgórze Lorette	Mały, Tworóg zob.	Myslowitz
Lorettohöhe (Francja)	Tworóg Mały	Mysłowice
Lossen	Manre	Neiße
Löwentahl	Marklissa	Neudorf, Fürstlich
Lubecko	Matzkirch	zob. Fürstlich
Lubetzko	Meleschwitz	Neudorf
Lubie, Nieder- zob.	Merris	Neumünster
Nieder-Lubie	Miechowice	Neuße
Lubie, Ober- zob.	Miechowitz, Nieder-	Neustadt
Ober-Lubie	zob. Nieder-	Neyße
Lubomierz	Miechowitz	Nicolai
Lubowice	Miechowitz, Ober-	Nieborowice
Lubowitz	zob. Ober-	Nieborowitz
Lubschau	Miechowitz	
Lubsza	Mikolow	Nieder-Borin
Luks	Mikołów	Nieder-Langendorf
Lyck	Mikulczyce	Nieder-Lubie
Łasin	Mikulschütz	Nieder-Miechowitz
Łek	Mikulszyce	Nieder-Oschin
Łosiów	Miłoszyc	Nisa
Łubie	Miłoszyce	Nisza
Łubowice	Mittel-Oschin	Nowa Wieś Książęca
Maciowakierz	Montfaucon	Nowawies książęca
Maciowakrze	Monthois	Nowomjesto
Maciowakrzy	Mroczkowa	Nysa
Malancourt	Münster, Neu- zob.	Oberglogau
Mała, Dąbrówka zob.	Neu-Münster	Ober-Glogau
	Murcki	Ober-Langendorf

Wykaz miejscowości

Ober-Lubie	Patschin, Groß zob.	Polkowice
Ober-Miechowitz	Groß Patschin	Polzdorf
Ober-Oschin	Patschin, Groß- zob. Groß-Patschin	Polska Wieś
Odmuchów	Peischretscham	Ponischowitz
Odolanów	Peterwitz, Groß zob.	Poniszowice
Ohlau	Groß Peterwitz	Poręba, Szklarska zob. Szklarska Poręba
Olaw	Peterwitz, Groß- zob. Groß-Peterwitz	Potempa
Olesno	Peterwitz, Klein zob. Klein Peterwitz	Potępa
Oleśnica	Peterwitz, Klein- zob. Klein-Peterwitz	Proskau
Opole		Prószków
Opole		Prudnik
Opolskie, Strzelce zob. Strzelce Opolskie	Petrzażin Piekar-Deutsch	Przasnycz (Rosja)
Oppeln	Piekary Śląskie	Przasnysz
Oschin	Pietraszyn	Przechlebie
Oschin, Mittel- zob. Mittel-Oschin	Pietrowice Wielkie	Puck
Oschin, Nieder- zob. Nieder Oschin	Pietrowice, Wielkie zob. Wielkie Pietrowice	Pyskowice
Oschin, Ober- zob. Ober-Oschin	Pilchowice	Quarghammer
Otmuchow	Pilchowitz	Racibors
Ozimek	Pilszcz	Racibórz
Ożimek	Piltsch	Radonia
Paczyna	Piskowice	Radostinia
Padniewska, Huta zob. Huta Padniewska	Plawniowice	Radostynia
Parowa	Pławniowice	Radstein
	Pohlsdorf	Radun
		Radun, Colonie zob. Colonie Radun

Wykaz miejscowości

Radunia	Schreiberau	Swiniowitz
Raduń	Schreiberhau	Szklarska Poręba
Ratibor	Schreibersau	Szonów
Rattibor	Schreibershau	Szopienice
Reszel	Schulenburg	Śląski, Gryfów zob.
Rodzień	Schweidnitz	Gryfów Śląski
Rokitnica	Sieroty	Śląskie, Piekary zob.
Rokitnice	Somma	Piekary Śląskie
Rokittnitz	Sławniowice	Świbie
Rosdzin	Słupsk	Świdnica
Rosenberg	Springborn	Świerzawa
Roßberg	Stara Wieś	Świniowice
Rosberg zob.	Stare Tarnowice	Taciszów
Beuthen (Rossberg)	Stoczek Klasztorny	Tarnowice, Stare zob.
Rozbark	Stolarzowice	Stare Tarnowice
Roździeń	Stolarzowitz	Tarnowitz
Rudno	Strehlitz, Groß zob.	Tarnowitz, Alt- zob.
Rybnik	Groß Strehlitz	Alt-Tarnowitz
Ryga	Strehlitz, Groß- zob.	Tarnowskie Góry
Sauerwitz	Groß-Strehlitz	Tarnowsky Gury
Scharkow	Strelitz, Groß zob.	Tatischau
Scharley	Groß Strehlitz	Tiefenfurth
Schierot	Strzelce Opolskie	Tost
Schieroth	Strzelec, Wielki zob.	Toszek
Schönau	Wielki Strzelec	Trach
Schopieniec	Strzelin	Trachy
Schoppinitz	Suidnice	Trynek k. Gliwic
	Swiniowice	Tschenstochau (Rosja)

Wykaz miejscowości

Tworog	zob. Nowa Wieś Książęca	Woźnicka, Ligota zob. Ligota Woźnicka
Tworóg		
Tworóg Mały	Wieś, Polska zob. Polska Wieś	Woźniki
Verdun		
Vimy	Wieś, Stara zob. Stara Wieś	Wrocław
Wachau	Wilno (Rosja)	Wyrrek
Wachau, Krems- zob. Krems-Wachau	Wirek	Wysko
Walidrogi	Wischnitz	Wzgórze Lorette
Warmiński, Lidzbark zob. Lidzbark Warmiński	Wiśnicze	Zabrze
Warmiński, Stoczek zob. Stoczek Warmiński	Włochy	Zabrże
Warszawa	Woischnik	Zalesche
Wiązowa	Woischnik, Ellguth zob. Ellguth Woischnik	Załęże
Wielki Strzelec	Woischnik, Ellguth- zob. Ellguth- Woischnik	Zawadzkie
Wielkie Pietrowice	Woisko	Ząbkowice Śląskie
Wielkie Pietrowice zob. Pietrowice Wielkie	Wojska	Ziegenhals
Wielowieś	Wołczyn	Zielona Góra
Wieś Książęca, Nowa	Wołczyn	Złota Lipa
	Wołczyn	Zubrzic
	Wołyń	Zubrzyce
	Woyska	Zülz
	Woysko	Zygmunt, Huta zob. Huta Zygmunt
		Żędowice

LITERATURA

Podana poniżej literatura zawiera jedynie te zdigitalizowane pozycje, które albo zostały wykorzystane w opracowaniu przypisów, albo z jakiegoś powodu znalazły się w polu zainteresowania w trakcie przekładu *Kroniki*.

Poniższy wykaz nie jest uporządkowany zgodnie z zasadami bibliograficznymi, ale ma na celu możliwość szybkiego wyszukania tych pozycji w zasobach internetowych. W przypadku zdigitalizowanych tekstów podaje się liczbę stron i format, ewentualnie główny adres portalu, na którym można odszukać daną pozycję.

Adressbuch des Grundbesitzes in der Provinz Schlesien, dem Areal nach von 500 Morgen aufwärts. Mit Angabe des Gutes, der speciellen Culturarten, des Grundsteuer-Reinertrages, des Besitzers resp. Pächters, der nächsten Post-, Telegraphen- und Eisenbahn-

- Stationen und der Industriezweige, welche auf dem betreffenden Gute betrieben werden.* Aus amtlichen Quellen zusammengestellt, Berlin 1873 (ss. 301, pdf).
- Allgemeine Bestimmungen des Königlich Preußischen Ministers der geistlichen, Unterrichtsund Medicinal-Angelegenheiten vom 15. Oktober 1872, betreffend das Volskschul-Präparanden- und Seminar-Wesen,* Berlin 1872 (ss. 64, pdf).
- Allgemeiner Schlüssel zur kaufmännischen Terminologie [...] Ein encyklopädisches Handbuch für Kaufleute und Geschäftsmänner.* Theils nach eigener Erfahrung, theils nach den bewährtesten Hilfsquellen bearbeitet von Curl Courtin, Stuttgart – Wien 1834 (ss. 789, pdf).
- Allgemeines deutsches Volks- Conversations-Lexikon und Fremdwörterbuch. Ein unentbehrliches Handbuch für Jedermann.* Herausgegeben von mehren Gelehrten. Erster Band. (A–Bzura.), Hamburg 1845 (ss. 786, pdf).
- Alphabetisch-chronologische Übersicht der k. k. Gesetze und Verordnungen vom Jahre 1740 bis zum Jahre 1821, als Haupt-Repertorium über die theils mit höchster Genehmigung, theils unter Aufsicht der Hofstellen in 79 Bänden eschienenen politischen Gesetzsammlungen.* Bearbeitet und unter Aufsicht der k. k. Hofkanzley herausgegeben von Joh. Nep. Fr. v. Hempel-Kürsinger, k. k. wirklichen Hof-Secretär. Achter Band. Sard bis Standg, Wien 1827 (ss. 653, pdf).
- Alphabetisches Verzeichnis der Gemeinden in Deutschland 1900/1910.* Download-Version Januar 2014 (Ausgabe ohne Weblinks) bereitgestellt von www.gemeindeverzeichnis.de alle Angaben ohne Gewähr (pdf).
- Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien, mit Einschluß des ganzen jetzt zur Provinz gehörenden Markgrafthums Ober-Lausitz, und der Grafschaft Glatz; nebst*

beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den verschiedenen Zweigen der Civil-Verwaltung mit drei besondern Tabellen, verfaßt von J. G. Knie, Oberlehrer der Schles. Blinden-Unterrichts-Anstalt; durchgesehen von J. M. L. Melcher, Commissions-Rath, Raths-Sekretair, Prem. Lieut. v.d.A. und Ritter des rohten Adler-Ordens, Berlin 1830 (ss. 1128, pdf).

Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der königl. Preuß. Provinz Schlesien, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei Königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes u. s. w., verfaßt von J. G. Knie, Oberlehrer der schlesischen Blinden-Unterrichts-Anstalt, Inhaber der großherzoglich Weimarschen Verdienst-Medaille und wirklichem Mitgliede der schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Breslau 1845 (ss. 975, djvu).

Andrzej Zielonka, *O pokoleniach dla pokoleń. Historia naszej ziemi*. Gminny Ośrodek Kultury w Wielowsi, Wielowieś 2014 (ss. 320, pdf; także wydanie papierowe).

Anweisung für die Magistrate betreffend die Gebäudeversicherungen in den Städten bei der Schlesischen Provinzial-Feuersozietät, 1911 (ss. 16, pdf).

Beyträge zur Beschreibung von Schlesien. Zweiter Band. Brieg, bey Johann Erust Tramp, 1783 (ss. 389, djvu).

Bergbau und Eisengewinnung in der Toster Herrschaft während des 16. Jahrhunderts. Von Dr. Chrząszcz in Peiskretscham. „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ nr 37, Breslau 1903, s. 331–334 (djvu).

Bilder und Texte einer Wanderausstellung des Schlesischen Museums zu Görlitz. Kirchefahrer Buschprediger betende Kinder 500 Jahre Schlesien Partner der Ausstellung: Kirchliche Stiftung Evangelisches Schlesien | Diözesen Breslau, Kattowitz und Teschen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen. Texte und Bildauswahl: Markus Bauer, Annemarie Franke. Zusammenarbeit: Katarzyna Zinnow. Übersetzung: Ewa Czerwiakowska, Görlitz 2017 (ss. 40, pdf).

Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon, wyd. 5, t. 1 i 2, Leipzig 1911.

Carl von Ossietzky, Universität Oldenburg (Institut für Germanistik und Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa), *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*. Stand: Januar 2016. Das Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa wird ständig aktualisiert und jeweils zu Beginn eines Jahres als ergänzte und erweiterte Fassung veröffentlicht.

Christian Myschor (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historyczny), *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim (1871–1918)*. Praca doktorska wykonana w Zakładzie Historii Polski XIX i XX wieku. Promotor: Prof. dr hab. Witold Molik, Poznań 2012 (ss. 348, pdf).

Dariusz Łukasiewicz (Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk Poznań), *Edukacja dziewcząt pod zaborem pruskim na przełomie XVIII i XIX wieku*, s. 61–83 (pdf).

Das Elementarlehrer-Seminarium zu Dorpat nach seiner gegenwärtigen Einrichtung und Verfassung, beschrieben von D. H. Jürgenson, Inspector und Hauptlehrer des Seminariums, Dorpat 1833 (ss. 96, pdf).

Das elementarschulwesen in den Königlich Preussischen Staaten. Eine Zusammenstellung der gültigen Gesetze, Verordnungen, Er-

lasse und Verfügungen, das Elementarschulwesen betreffend von dem Bürgermeister J.W. Niedergefäs, Erefeld 1847 (ss. 962, pdf).

Das höhere Schulwesen in Preussen. Historisch-statistische Darstellung, im Auftrage des Ministers der geistlichen, Unterrichts- und Medicinal-Angelegenheiten herausgegeben von Dr. L. Wiese, Geh. Ober-Regierungs- und vortragendem Rath im K. Ministerium der geistl., Unterrichts- und Medic.-Angelegenheiten, II, 1864–1868 (1869). Mit einer Schulkarte und 10 Abbildungen von Schulhäusern, Berlin (ss. 740, pdf).

Der Marienodaltar von Langendorf, Kreis Gleiwitz. Eine bilderkundliche Seltenheit. Von Dr. Paul Knötel, „Der Oberschlesier“ 16. Jahrgang, 3. Heft, März 1934, S. 160–163 (djvu).

Der Preußische Staat in allen seinen Beziehungen. Eine umfassende Darstellung seine Geschichte und Statistik, Geographie, Militairstaates, Topographie, mit besonderer Berücksichtigung der Administration. Bearbeitet von einem Vereine von Gelehrten und Freunden der Vaterlandskunde unter dem Vorstande des Freiherrn L. von Zedlitz-Neukirch. Dritter Band, Berlin 1837 (ss. 580, pdf).

Der Zeichenunterricht in der Volks- und Mittelschule. Ein methodisch geordneter Lehrgang dargestellt von D. A. Stuhlmann. Zweiter Teil: Das gebundene Zeichnen ebener Gebilde. Mit 20 litographirten Tafeln, Hamburg 1875 (ss. 43, pdf, na portalu <http://digital.bibbvb.de/>).

Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm, 16 Bde in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis, Leipzig 1971. Online-Version vom 22.07.2019.

Deutung der Ortsnamen des Kreises. Von Walter Krause. „Heimatkalendar des Kreises Tost-Gleiwitz“ [na stronie tytułowej: „Heimatkalendar für den Kreis Tost-Gleiwitz“], 3:1930, S. 82–88 i 4:1931, S. 116–123.

Die deutsche Volksschule oder die Bürger- und Landschule nach der Gesammtheit ihrer Verhältnisse. Ein Handbuch für Lehrer und Schulaufseher. Von Dr. H. Gräfe. In 2 Bänden. Erster Band, Leipzig 1847 (ss. 788, pdf).

Die Maasse und Gewichte der deutschen Zoll-Vereins-Staaten und vieler anderer Länder und Handelsplätze in ihren gegenseitigen Verhältnissen. Nach den neuesten amtlichen und anderen zuverlässigen Angaben berechnet von C. L. W. Aldefeld, Stuttgart u. Tübingen 1838 (dostępna na portalu bavarikon.de/object/).

Die Reichsgrafen Colonna, Freiherrn von Fels, auf Gross-Strehlitz, Tost und Tworog in Oberschlesien. Von Alfons Nowack, Religions- und Oberlehrer am Königlichen katholischen Gymnasium zu Neustadt O.-S., Gross-Strehlitz 1902 (ss. 152, djvu).

Die Staatskräfte der Preussischen Monarchie unter Friedrich Wilhelm III. Enthaltend: 1ster Band die Statistik. 2ter Band die Topographie. 3ter Band den Militairstaat. Von dem Freiherrn von Zedlitz, Berlin 1830 (ss. 376, pdf).

Dokładny Niemiecko-Polski Słownik. Ausführliches Deutsch-Polnisches Wörterbuch. Herausgegeben von C. C. Mrongovius [...] Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Königsberg in Preußen 1837 (ss. VIII + 759, pdf).

Dominik Dryja, *Urząd i władza biskupa diecezjalnego*, „Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich” 19(2019), nr 32, s. 31–48 (pdf).

Dr. I. Schustera *Historja Biblijna dla katolickich szkół ludowych* nowo opracowana przez Ks. Gustawa Meya z aprobacją najprzewielebniejszych Ks. Ks., Arcybiskupa Fryburskiego, Księcia-Biskupa Wrocławskiego i poleceniem wielu Ks. Ks. biskupów, z licznymi obrazkami, dwiema mapami i poglądem na Ziemię Św., Fryburg w Badenji 1920 (ss. 226 + Dodatek do Schuster-Meya Historji Biblijnej, ss. 24 + 2 mapy, pdf).

Dzieje Ślązka. Ozdobione licznymi obrazkami. Dr. Felix Koneczny, Bytom G.-Ś. 1897 (ss. 257, pdf, wersja bez ilustracji).

Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt von Georg Ludwig von Maurer [...] München 1854 (ss. 338, pdf). Erdbeschreibung der Preußischen Monarchie. Herausgegeben von M. F. G. Leonhardi [...], Erster Band, Halle 1791 (ss. 904, pdf); Zweiter Band, Halle 1792 (ss. 744, pdf); Dritten Bandes, Erste Abtheilung, Halle 1793 (ss. 756, pdf).

Erste fasstliche Anweisung zum vollständigen deutschen Sprachunterricht, enthaltend das Sprechen und Zeichen, Lesen und Schreiben, Anschauen und Verstehen; mit Zuziehung mehrerer Schulmänner bearbeitet von dem Königl. Preuß. Seminardirector Dr. Wilhelm Harnisch. Mit Beweglichen Buchstaben und sechs Lesetafeln. Fünfte, bedeutend erweiterte Auflage, Breslau 1832 (ss. XVI + 176, pdf).

Etwas von der schlesischen Landgemeinde. Von M. Braun. w: *Festschrift zum siebenzigsten Geburtstage Jakob Guttmans*, Leipzig 1915, S. 225–255 (pdf).

Ferdinand Hirts *Deutsches Lesebuch*. Ausgabe A: für evangelische Schulen mit einfachen Schulverhältnissen. Begründet von Eduard Bock, Geh. Reg.- u. Schulrat. Vollständig in 2 Teilen oder 3 Abteilungen. Erster Teil. *Fibel und Lesebuch für die Unterstufe*. Zweiter Teil. *Lesebuch für die Mittel- und Oberstufe*. Erster Teil getrennt. 1. Abteilung. *Fibel*. 2. Abteilung. *Lesebuch für die Unterstufe*. Teil II. *Lesebuch für die Mittel- und Oberstufe*. Ferdinand Hirt. Königliche Universitäts- und Verlags-Buchhandlung, Breslau 1895 (ss. 261, pdf).

Forstliches und forstnaturwissenschaftliches Conversations-Lexikon. Ein Handbuch für Jeden, der sich für das Forstwesen und die dazu gehörigen Naturwissenschaften interessirt, von Dr. Georg Ludwig Hartig [...] und D. Theodor Hartig [...] Berlin 1834 (ss. 1038, pdf).

- Franz Brümmer, *Lexikon der deutschen Dichter und Prosaisten vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Bd. 2. 6. Aufl., Leipzig 1913.
- Friedrich Albert Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*. Zweyter Band. Brieg 1783 (ss. 380, djvu); Dritter Band. Mit Kupfern, Brieg 1794 (ss. 399, pdf).
- Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien*. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet von Königlichen statistischen Bureau, Berlin SW 1887 (*Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien*. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlichen Quellen bearbeitet von Königlichen statistischen Bureau. VI. Provinz Schlesien, Berlin SW 1887) (ss. 598, djvu).
- Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland*. Von Georg Ludwig von Maurer [...] Erster Band, Erlangen 1865 (ss. 378, pdf).
- Geschichte der Juden in Oppeln. Fest- und Gedenkschrift der Oppelner Synagogengemeinde zur Erinnerung an das fünfundzwanzigjährige Gesteßen der neuen Synanoge*. Verfaßt von Alfred Steinert, Oppeln 1922 (ss. 42, pdf).
- Geschichte der Stadt Oppeln* von Franz Idzikowski. Mit dem Bilde der Stadt aus dem Jahre 1685, der Abbildung des alten Piasten-Schlusses auf dem Berge aus dem 16. Jahrhundert, des neuen Piasten-Schlusses am Ostrowek vom Jahre 1654, den Stadt-Plänen von 1734 und 1860 und den sämtlichen noch aufzufinden gewesenen Stadt-Siegeln, Oppeln 1863 (ss. XV + 388, djvu).
- Geschichte der Juden in Schlesien*. Von Dr. M. Brann. II, Breslau 1897, S. 41–79 + Anhang III. Verzeichnis der Juden, die von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts in Schlesien gelebt haben, S. XV–XXXIV (pdf).

Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Toster Kreises in Ober-Schlesien. Bearbeitet von Dr. Johannes Chrzęszcz, Peiskretscham 1900 (ss. 299, pdf).

Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Toster Kreises in Ober-Schlesien. Bearbeitet von Geistli. Rat Dr. Johannes Chrzęszcz. Zweite verbesserte und erweiterte Auflage, Peiskretscham 1927 (ss. 400, pdf).

Geschichte der Städte Peiskrestcham und Tost sowie des Toster Kreises in Ober-Schlesien. Bearbeitet von Geistli. Rat Dr. Johannes Chrzęszcz. Zweite verbesserte und erweiterte Auflage, Peiskretscham 1927 (ss. 400, djvu).

Gesundheitskatechismus für den Bürger und Landmann und zum Gebrauche der Feyertagsschullen in den kurpfalzbaierischen Staaten. Von Joh. E. Metzler, kurpfalz-baierschem Midezinalrathe zu Ulm, Ulm 1804 (ss. 156, pdf).

Handbuch der deutschen Schulhygiene. Unter Mitwirkung von Stadtarzt Prof. Dr. W. von Drigalski, Halle a. S. – Kinderarzt Dr. R. Flachs – Prof. Dr. Fr. W. Fröhlich, Bonn – Bürgerschullehrer H. Graupner, Dresden – Geh. Medizinalrat Prof. Dr. G. Leubusher, Meiningen – Sanitätsrat Prof. Dr. F. A. Schmidt, Bonn – Stadtschulrat Dr. Wehrhahn, Hannover. Herausgegeben von Prof. Dr. med. Hugo Selter in Bonn. Mit 149 Abbildungen und Zahlreichen Tabellen, Dresden und Leipzig 1914 (ss. 785, dostępna na portalu archive.org/).

Handbuch der Provinz Schlesien. Mit höherer Genehmigung herausgegeben in dem Ober-Präsidial-Bureau, Breslau 1856 (Schlesische Instanzen-Notiz) (ss. 480, djvu).

Handbuch über die katholischen und simultanen Volksschulen der Provinz Schlesien. Mit zwei Anhängen: I. Verzeichnis von katholischen im Volksschullehrer(innen)-Seminar vorgebildeten Lehrern und Lehrerinnen, die an höheren Schulen und anderen nicht zu den Volksschulen gehörenden Anstalten Schlesiens hauptamt-

lich angestellt sind; II. Verzeichnis der emeritierten katholischen Volksschullehrer und -lehrerinnen Schlesiens. Im Auftrage des Vereins katholischer Lehrer Schlesiens herausgegeben von Philipp Deutschmann Rektor a. D. und Heinrich Neumann Rektor in Breslau. Siebente Auflage des Schematismus der kath. Volksschulen. Breslau 1913 (ss. 434, pdf).

Handbuch über die Religions-, Kirchen-, geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten im Königreiche Preußen, nach den darüber für die christlichen Confessionen erschienenen Gesetzen, Patenten, Edikten, Verordnungen, Reglements, Instructionen, Rescripten, Entscheidungen, officiellen Bekanntmachungen u.s.w. für Königl. Preußische evangelische und katholische Geistliche, Civil- und Militair-Prediger, so wie für Lehrer an höhern und niedern Bildungsanstalten, in alphabetischer Materienfolge entworfen von Karl Gerhard Haupt, zweiten Prediger der Nicolai-Kirche in Quedlinburg. Dritter Band. P-Z, Quedlinburg und Leipzig 1823 (ss. 968, pdf).

Handwörterbuch der deutschen Sprache mit Hinsicht nach Rechtschreibung, Abstammung und Bildung, Bigung und Fügung der Wörter, so wie auf deren Sinnverwandtschaft. Nach den Grundsätzen seiner Sprachlehre angelegt von Dr. Joh. Christ. Aug. Heyse [...] ausgeführt von Dr. K. W. L. Heyse [...] Zweiten Theiles zweite Abtheilung: stehen bis Z, Magdeburg 1849 (ss. 1057–2195, pdf).

Heimatkunde von Schlesien. Zugleich eine Ergänzung zu Ferdinand Hirts Neuem Realienbuch von Rektor B. Clemenz in Liegnitz. Mit 10 Kartenskizzen in Text. Ferdinand Hirt Königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung, Breslau 1910 (ss. 72, pdf).

Heinz Ragnitz, *Gesetze und Erlasse für die Schule*, na stronie internetowej grafshaftergeschichte.de/schulpolitik.

Henryk Gawelczyk, ks., *Ze wspólnego sztambucha. Część I: Wiadomości o okolicach Tworoga, Kotów, Wielowisi... w najstarszych*

zapiskach ksiąg parafialnych, Wydawnictwo Instytutu Tarnogórskiego, Tarnowskie Góry 2000, „Zeszyty Tarnogórskie”, nr 40 (Źródła i materiały, t. 4, 2000), ss. 54; Część II: *Kronikarskie zapiski ks. Walentego Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach..*, Wydawnictwo Instytutu Tarnogórskiego, Tarnowskie Góry 2000, „Zeszyty Tarnogórskie”, nr 41 (Źródła i materiały, t. 5, 2000), ss. 91.

Hermisdorf unterm Kynast 1305–2005. Beiträge zur Ortsgeschichte.
Im Selbstverlag erschienen: Ullrich Junker, 2005 (ss. 348, pdf).

Hieronim Szczegółą, *Germanizacja nazw na terenie obecnego województwa zielonogórskiego w latach 1937–1941*, „Rocznik Lubuski” t. 3, 1962, s. 321–327 (pdf).

Horst Diederichs, *Die Boten und Fuhrleute im Dienste der Brief-, Fabr- und Extrapost zwischen 1692 und 1867*, Teil 1. DASV. Postgeschichte und Altbriefkunde Heft 189 – Juni 2013. Herausgegeben vom Deutschen Altbriefsammler-Verein e.V. (Nachdruck und fotomechanische Vervielfältigung nur mit vorheriger Genehmigung der DASV-Schriftleitung sowie des Verfassers.)

II. *Ortsverzeichnis* (ss. 222, Biblioteka Śląska. Id: 0030000791374. III 54663 Pracownia Śląska).

Jan Warmiński (Lublin), *Kuracje i lokalie jako jednostki terytorialne na ziemiach polskich*, „Archiwa Bibliotek i Muzea Kościelne”, 78 (2002), s. 319–324 (pdf).

Jan Wnęk (Kraków), *Problemy polskiego szkolnictwa zaboru pruskiego i rosyjskiego na kartach „Szkół” 1868–1914*, s. 23–46 (pdf).

Jarosław Z. Mirski, Krzysztof Łacki, *Budownictwo z technologią 2*, WSiP 1998.

Jochen Oltmer, *Migration und Politik in der Weimarer Republik. Mit 12 Abbildungen und 18 Tabellen* (Göttingen 2005), <https://digi20.digitale-sammlungen.de/>.

Johann Christoph Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart*. Elektronische Volltext- und Faksimile-Edition nach der Ausgabe letzter Hand Leipzig 1793-1801. (Słownik Adelunga był pierwszym wielkim słownikiem języka niemieckiego. Pierwsze wydanie ukazało się między 1774 i 1786 rokiem. Słownik dokładnie opisuje w około 60 000 hasłach pochodzenie, znaczenie oraz używanie niemieckich słów i zwrotów w połowie i pod koniec XVIII wieku, doku - mentując tym samym stan rozwoju języka na początku klasycznej epoki literatury niemieckiej. Wydanie z lat 1793-1801 jest – w przeciwieństwie do wszystkich późniejszych wydań – ostatnim, nad którym pieczę sprawował jeszcze sam Johann Christoph Adelung [1732-1806]. W porównaniu z pierwszym wydaniem to nie tylko zostało poszerzone o około 1000 haseł, ale nadto cechuje się większą zwięzłością haseł oraz aktualnością przykładów i cytatów.)

Johann Ignaz von Felbiger, *Abten und Prälaten des Fürstl. Stifts Canonicor. Regul. Ord. S. August. Congreg. Lateran. bey unser lieben Frauen zu Sagan sc. Erz. Priestern des Saganischen Creyses, Kleine Schulschriften, nebst einer ausführlichen Nachricht von den Umständen und dem Erfolge der Verbesserung der katholischen Land- und Stadt-Trivial - schulen in Schlesien und Glatz, Bamberg und Würzburg 1772* (ss. 536, pdf).

Józef Miąso, *Szkolnictwo w XIX-wiecznej Europie i początki pedagogiki porównawczej w Anglii*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 46 (2009), s. 85-146 (pdf).

Józef Piekarczyk, *Ilustrowana Księga Pamiątkowa Górnego Śląska*, Katowice 1923 (ss. 65, pdf, wersja bez ilustracji, Portal Powiatu Tarnogórskiego, www.tg.net.pl, Tarnowskie Góry 2008).

Jüdisches Leben zwischen Ost und West. Neue Beiträge zur jüdischen Geschichte in Schlesien. Herausgegeben von Andreas Bramer, Arno Herzig und Krzysztof Ruchniewicz, Göttingen 2014 (ss. 638, pdf).

Karl Ernst Georges, *Kleines deutsch-lateinisches Handwörterbuch*, Hannover und Leipzig: Hahnsche Buchhandlung, 1910 (Słownik ten, opracowany na potrzeby szkół, zawiera około 27 000 podstawowych haseł słownictwa właściwego łacinie klasycznej. Wydanie to opiera się na siódmym, poprawionym i poszerzonym kompletnym tekście słownika z 1910 roku, opracowanego przez Heinrich Georgesa.)

Katechizm rzymsko-katolicki. X. J. Deharde T.J. dla doroslejszej młodzieży przełożony na język polski przez X. E. Likowskiego, Lic. ś. Teol. i nauczyciela religii ś. przy król. katol. gimnazjum ś. Maryi Magd. w Poznaniu, Poznań 1864 (ss. 207, djvu).

Kazimierz Orzechowski (Uniwersytet Śląski w Opolu), *Chłopskie posiadanie ziemi na Górnym Śląsku u schyłku epoki feudalnej (posiadanie lassyckie)*. *Studium historycznoprawne*, Opole 1959 (ss. 405, pdf).

Kinderfreund. Deutsches Lesebuch für Volksschule. Herausgegeben von Theodor Colshorn und Louis Munkel, Lehrern an der Stadttöchterschule in Hannover, Stade 1851 (BSB Bayerische Staatsbibliothek, digital MDZ Münchener Digitalisierung Zentrum Digitale Bibliothek).

Klaus E. Kunze, *Das schlesische Dorf Klein Ellguth*, „Oelfsnischen Creyses”, Köln 2000 (pobranie wymaga rejestracji, różne formaty).

Krótki rys Jeografii Szląska dla nauki początkowej. Ułożył Józef Lompa. Z mapą kolorowaną kraju Szląskiego, w Głogówku 1847 (ss. 48, djvu).

Krótki zarys administracji w byłym zaborze pruskim, 1919 (ss. 14, djvu).

Krótkie wyobrażenie historyi Szląska dla szkół elementarnych przez J. Lompę Szkolnego i Organistę w Lubszey. Własnym nakładem do druku podane, w Opolu Roku 1821 (ss. 15, pdf, Por-

- tal Powiatu Tarnogórskiego, www.tg.net.pl, Tarnowskie Góry 2008).
- Kurze geografische Beschreibung von Preussisch-Schlesien, der Grafschaft Glaz und der Preuß. Markgrafschaft Ober-Lausitz, oder der gesammten Provinz Preussisch-Schlesien.* Zum Gebrauch für Schulen. Verfaßt durch J. G. Knie, Oberlehrer der schlesischen Blinden-Unterrichts-Anstalt. Erstes Bändchen, Breslau 1831 (ss. 315, djvu).
- Kurze schlesische Geschichte. Mit besonderer Berücksichtigung der Verdienste der Hohenzollern um Schlesien.* Ein Hilfsbüchlein für Volksschulen von O. Wilpert, Groß-Strehlitz 1900 (ss. 17, djvu).
- Landschaft und Naturdenkmäler im Kreise Tost-Gleiwitz.* Von Professor Gustav Eisenreich. Provinzialkommissar für Naturdenkmalpflege in Oberschlesien Gleiwitz, b.m.r.w. (ss. 31, pdf).
- Lehr- und Lesebuch für die weibliche Jugend, nicht nur auf dem Lande, zum Gebrauch in den Sonntagsschulen, sondern auch als Handbuch für die Töchter aus dem Bürgerstande.* Von M. Phil. Heinrich Haab, Stadtpfarrer in Schweigern, Königl. Württemb. Oberamts Brackenheim. Zweite verbesserte Auflage, Heilbronn und Rothenburg 1826 (ss. X + 406, pdf).
- Lehrbuch der Mathematik vorzüglich für solche, welche sie erlernen, um sie bei einem andern Hauptgeschäfte zu nutzen* von Bernhard Friedr. Mönnich, der Mathematik und Naturlehre Professor zu Frankfurt an der Oder. Erster Theil welcher die Arithmetik, allgemeine Rechenkunst, Elementargeometrie und ebene Trigonometrie enthält, nebst einem dreifachen Anhang. Mit XIV Kupfertafeln, Berlin und Stralsund 1781 (ss. 456 + XIV Taf., pdf).
- Lehrplan für Volks-Schulen mit vorzüglicher Berücksichtigung der Provinz Preußen.* Ausgearbeitet von Johann Freidrich Sluy-

mer, Seminar-Direktor in Pr. Eylau, Königsberg, 1842 (ss. 112, pdf).

Lesebuch für Volksschulen. Erster Theil Fünfte Auflage, Nürnberg, 1838 (ss. VIII + 312, pdf).

Lesebuch für die Oberklassen katholischer Volksschulen der Provinz Schlesien. Ausgabe A, Dortmund 1917 (ss. 575, djvu).

Lukas Mrzyglod – ein oberschlesischer Maler. Von Lehrer Wrobel, Groß Patschin, „Heimatkalender des Kreises Tost-Gleiwitz“ 1928, s. 115–116 (pdf).

Mädchenbildung als Objekt staatlicher Reformpolitik. Preußen und Österreich 1780–1806. Dissertation. Vorgelegt von Daniela Wagner, Universität Trier, FB III, Fach Geschichte (pdf).

Marianna Krupa, *Oświata ludu w Prusach w drugiej połowie XVIII wieku (W świetle ustawodawstwa szkolnego)*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXV (1977), z. 2, s. 279–292 (pdf).

Materiały do nauk administracyjnych/Absolutyzm oświecony w Prusach (ss. 5, pdf).

Meyers Großes Konversations-Lexikon (Niemiecka encyklopedia, której pierwsza część została wydana w 1839 roku. Po sześciu latach pojawiło się kolejnych 14 tomów, a po następnych sześciu wydany został ostatni, 46 tom [skany i tekst wydania z lat 1885–1890 dostępne na portalu retrobibliothek.de oraz zeno.org]).

Najczęściej spotykane w księgach metrykalnych określenia statusu społecznego osób w nich wymienionych (ss. 3, pdf).

Natura, architektura, kultura. Monografia pod redakcją Jana Rabcieja (*Zagadnienia badawcze, projektowe i edukacyjne w architekturze*. Monografia wieloautorska pod red. Beaty Komar, t. 4), Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2019 (ss. 216, pdf).

- Neuer Leitfaden für den Turn-Unterricht in den Preussischen Volksschulen.* Zweite erweiterte Auflage des „Leitfadens für den Turn-Unterricht“ 1862. Mit 53 in den Text gedruckten Figuren in Holzschnitt, Berlin 1862 (ss. 128, pdf).
- Neues topographisch-statistisch-geographisches Wörterbuch des Preussischen Staats.* Unter Aufsicht [...] Herrn Dr. Leopold Krug, ausgearbeitet und herausgegeben von Alexander August Mützell [...], Erster Band. A–F, Halle 1824 (ss. 404, pdf).
- Neuestes Staats- Zeitungs- Reise- Post- und Handlungs-Lexikon oder geographisch- historischstatistisches Handbuch von allen fünf Theilen der Erde [...]* von P. A. Winkropp, t. 1, A–D, Leipzig 1804 (ss. VIII + 4 + kk. 1264, pdf).
- Oppelns Werdegang. Ein kurzer Abriss der Stadtgeschichte, auf Grund archivalischer Quellen und einschlägiger Literatur* verfasst von Alfred Steinert, Oppeln, Oppeln 1924 (ss. 32, djvu).
- Pädagogische Real-Encyclopädie oder Encyclopädisches Wörterbuch des Erziehungs- und Unterrichtswesens und seiner Geschichte für Lehrer an Volksschulen und andern Lehranstalten, für Eltern und Erzieher, für Geistliche, Schulvorsteher und andere Freunde der Pädagogik und des Schulwesens* bearbeitet von einem Vereine von Predigern und Lehrern und redigiert von Karl Gottlob Kergang, Doctor der Theologie und Archidiakonus an der Hauptkirche in Budissin. Erster Band. ABC-Bücher – Gymnastik, Grimma 1843 (ss. 836, pdf), Zweiter Band. Haas – Ulrich Zwingli, Grimma 1847 (ss. 993, pdf).
- Patriotische Rügen eines Holsteiners über das Post- und Postraßen-Wesen in Holstein,* Braunschweig 1930 (ss. 51, pdf).
- Paweł Pachciarek, *Zawitości górnośląskich nazw miejscowych. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice,* Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2018 (ss. 146, pdf, ePub).
- Paweł Pachciarek, *Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. 1. Barnard*

i Michael Gratz. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice, Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2019 (ss. 56, pdf, ePub).

Paweł Pachciarek, *Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. 2. Siegfried Stein. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice, Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2020 (ss. 116, pdf, ePub).*

Paweł Pachciarek, *Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. 3. Georg Siske. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice. Wydano nakładem autora, Piastów 2021 (ss. 110, pdf, ePub).*

Paweł Pachciarek, *Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. Mistrz Tryptyku z Wielowsi. Aneks do: Ks. Stefan Łysik, Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice. Wydano nakładem autora, Piastów 2022 (ss. 82, pdf, ePub).*

Pierer's Universal-Lexikon, 4. Auflage 1857–1865. (Wersja zdigitalizowana oparta się na 4. wy - daniu Pierer's Universal-Lexikon in 19 Bänden, które ukazało się w latach 1857–1825. Wydanie elektroniczne oddaje w niezmienionej postaci tekst oryginału i zostało opatrzone konkordancją, podającą strony haseł według wersji papierowej. Dane bibliograficzne oryginalnego wydania podaje wykaz skrótów. Oczywiste błędy literowe, np. „u” zamiast „n” i na odwrót, są tolerowane. Zasadniczo zachowany został układ zdań oryginalnego wydania, natomiast układ typograficzny odpowiada wymogom publikacji elektronicznych. Wersja elektroniczna dostępna jest na portalu zeno.org.)

Piotr Mika, *Gmina Wielowieś. Historia i rozważania* (pdf przygotowany do druku).

Politische Erziehung in preußischen Volksschulen der Jahre 1900 bis 1945, ihre Ideologien und Terminologien im Wechsel der politischen Systeme, Rekonstruktionen auf der Grundlage von pädago-

- gischen Materialien für die Lehrerschaft und von Schulchroniken aus dem Altkreis Halle (Westfalen)*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie (Dr. phil.) der Fakultät für Erziehungswissenschaften der Universität Bielefeld vorgelegt von Hartmut Stieghorst Bielefeld, September 2019 Erstgutachterin: Prof. Dr. Helga Kelle, Zweitgutachterin: Prof. Dr. Susanne Miller (pdf).
- Poznaj historię swojej miejscowości – Wielowieś*. Praca zbiorowa, Wielowieś 1995.
- Preußische Gesetzsammlung 1920. Enthält die Gesetze, Verordnungen usw. vom 4. Januar bis 29. Dezember 1920 nebst einigen Erlassen usw. aus dem Jahre 1919*. (Vin Nr. 11834 bis Nr. 12011.) Nr. 1 bist einschl. 58, Berlin, zu haben im Gesetzsammlungsamte (ss. 758, pdf).
- R. Zimmermann *Rechenbuch für Volks- und Elementarschulen, sowie für die unteren Klassen der Mittelschulen*. II. Teil. *Mit besonderer Rücksicht auf die neue deutsche Rechtschreibung*. Zweite verbesserte Auflage. Verlag von Ludwig Fischer, Lodz-Warschau 1916, udostępniony w formie zdigitalizowanej przez Bibliotekę Narodową Polona w ramach projektu Patrimonium (ss. 120, jpg).
- Rechenbuch für die Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Staaten. Erster Theil. Für Landschulen und die niedrigsten Klassen der Stadtschulen*. Mit Ihrer röm. kaiserl. auch königl. apost. Majest. allergnädigster Freyheit, Brünn, 1775 (ss. 77, pdf).
- Romana Łobodzińska (Wrocław), *Śląskoznawcze prace Władysława Nehringa*, „Onomastica Slavogermanica”, XXX (2011), s. 73-80 (pdf).
- Ryszard Kaczmarek, *Górny Śląsk podczas II wojny światowej. Między utopią niemieckiej wspólnoty narodowej a rzeczywistością okupacji na terenach wcielonych do Trzeciej Rzeszy*, Katowice 2006 (ss. 526, pdf).

Sammlung der Verordnungen der freyen Hanse-Stadt Hamburg, seit 1814 (Dreizehnter Band. Verordnungen von 1834, nebst Register über den zehnten bis dreizehnten Band, bearbeitet von J. M. Lappenberg, B. R. Dr und Archivarius, Hamburg 1835 (ss. 381 + LII, pdf).

Schematismus der katholischen Volksschulen der Provinz Schlesien. Mit zwei Anhängen: I. Verzeichnis von seminarisch gebildeten katholischen Lehrern und von Lehrerinnen an höheren Schulen und anderen nicht zu den Volksschulen gehörenden Anstalten Schlesiens; II. Verzeichnis der emeritierten katholischen Volksschullehrer Schlesiens. Im Auftrage des Vereins katholischer Lehrer Schlesiens herausgegeben von Ph. Deutschmann und H. Ziesche, Rektoren in Breslau. Fünfte Auflage, Neustadt OS 1900 (ss. 315, djvu).

Schlesien. Eine Landeskunde für das deutsche Volk auf wissenschaftlicher Grundlage bearbeitet von D. Joseph Partsch o. ö. Professor der Erdkunde an der Universität Breslau. I. Teil. *Das ganze Land.* Mit 6 farbigen Karten und 23 Abbildungen. Ferdinand Hirt Königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung, Breslau 1896 (ss. XII + 420, djvu). II. Teil. *Landschaften und Siedelungen.* Mit 2 schwarzen und 3 farbigen Karten sowie 50 Abbildungen in Schwarzdruck. Ferdinand Hirt Königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung, Breslau 1911 (ss. XVI + 690, djvu).

Schlesische Schloesser. Band III. Herausgegeben von Robert Weber, Architekt in Dresden, Verlag des Deutschen Schloesser Albums, Dresden–Breslau, b.r.w. (ss. 50 + Tafel 104, pdf).

Schlesische Wallfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau von Prof. Dr. Alfons Nowack. Zur schlesischen Kirchengeschichte herausgegeben von Hermann Hoffmann Nr. 25, Breslau 1937 (ss. 159, pdf).

Skąd przyszlismy, kim jesteśmy? Zespół redakcyjny: Zofia Hanulak, Marta Krzyżosiak, Elżbieta Maćkowska (redaktor naczel-

- ny), Łukasz Maćkowski, Ewa Osuch, Mirosław Żłobiński. Wydawnictwo Starostwa Powiatowego w Górze oraz Towarzystwa Ziemi Górowskiej, Góra 2013 (ss. 576, pdf).
- Skorowidz niemiecko-polski i polsko-niemiecki miast, miasteczek i większych wsi Prus Książęcych i Królewskich, W. Ks. Poznańskiego i Śląska* ułożony na podstawie map 1:750.000 z uwzględnieniem źródeł naukowych: W. Kętrzyńskiego, Z. Świętopełk-Słupskiego, Słownika Geograficznego i in., Warszawa 1919 (ss. 124, djvu).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Wydany Pod Redakcją Filipa Sulimierskiego, redaktora Wędrowca, magistra nauk fizyczno-matematycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej. Bronisława Chlebowskiego, magistra nauk filologiczno-historycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej. Władysława Walewskiego, obywatela ziemskiego, kandydata nauk dyplomatycznych uniwersytetu dorpacciego. Skład Główny w Redakcji Wędrowca, ulica Nowy Świat Nr. 59. Tom I. Warszawa. Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. Druk „Wieku” Nowy Świat Nr. 59. 1880–.
- Spis zawodów w języku polskim i niemieckim*, opracowany przy współudziale Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie przez Urząd Wojewódzki Śląski dla użytku urzędów stanu cywilnego, Katowice 1936 (ss. 20, djvu).
- Sobiesław Nawotny, *Historia Kościoła Pokoju w Jaworznie/Geschichte der Friedenskirche zu Jauer, Jawor – Jauer* 2005, „Neuer Glogauer Anzeiger”, Nummer 5, Mai 2006 (pdf online).
- Stanisław Książek, *Granice i podział diecezji wrocławskiej na komisarjaty i dekanaty w latach 1914–1945*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 19(1976), 3–4, s. 123–152 (pdf).
- Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i strastycznym* opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego.

Wydanie 2. poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskię. T. III. Część II, Warszawa 1887, Szlązk (ss. 1-296 + III + II, pdf).

Stefan Łysik ks., *Krótki zarys historii parafii Wielowieś, powiat Gliwice. Na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł historycznych*, Pracownia Edytorska „Calamus”, Piastów 2019 (ss. 38, pdf, ePUB).

Thomas Medicus (hg.), *Verhängnisvoller Wandel. Ansichten aus der Provinz 1933-1949: Die Fotosammlung Biella*, Hamburger Edition, Hamburg 2016.

Tomasz Marcin Dudziński, *Gruss aus Gleiwitz. Illustrowane kalendarium miasta Gliwice. Część VI: Rozkwit i upadek Cesarstwa Niemieckiego*, wyd. 3, Gliwice, luty 2012 (pdf).

Topographisches Handbuch von Oberschlesien. Im Auftrage der Königlichen Regierung und amtlichen Quellen herausgegeben von Felix Triest, Königlichem Regierungs-Assessor, Breslau 1865 (ss. 1288 + 4 nienumerowane, pdf).

Toster Chronik. Heimat-Führer durch Tost O.-S. Colonnaburg und Umgegend nebst einer Wegekarte. Von Richard Kosubek. 1. Auflage. Im Selbstverlage, Tost MCMXXIII (ss. 65, djvu).

Visitationsberichte der Diözese Breslau u. Archidiakonat Oppeln. Erster Teil. Herausgegeben von J. Jungnitz, Breslau 1904 (*Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiv zu Breslau*. Zweiter Band. Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonat Oppeln. Erster Teil, Breslau 1904 (ss. 678, djvu).

Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde [...] Von D. Friedr. Alb. Niemann, Quedlinburg und Leipzig 1830 (ss. 404, pdf).

Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung von Ad. Chr. Gaspari, G. Hassel und J. G. Fr. Cannabich. Erster Ab-

- theilung Dritter Band, welcher die Preußische Monarchie und den Freistaat Krakau enthält; bearbeitet von Dr. G. Hassel, Weimar 1819 (ss. 683, pdf).
- Vom Werde und Sein einer jüdischen Dorfgemeinde. Zur Geschichte der Juden in Langendorf OS.* Von Bernhard Brillung-Breslau. „Jüdische Zeitung für Ostdeutschland”, 30.4.1930, s. 2 (pdf).
- W. M. Hoscheck, *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis*, przekł. H. Gawelczyk, w: H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 2: Kronikarskie zapiski ks. Walentego Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach...*, Tarnowskie Góry 2000, s. 32–93 („Zeszyty Tarnogórskie”, nr 41; Źródła i materiały, t. 5).
- Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, herausgegeben von Hugo Saurma, Freiherrn v. u. z. d. Jeltsch. Illustriert von L. Clericus, Berlin 1870 (ss. 426 + Taf. VI, djvu).
- Wielowieś. 1305–2005. 700 lat* [okładka]. *Życie mieszkańców Wielowisi w latach 1305–2005* [strona tytułowa], b.m.r.w. (Niniejszy folder opracowano na podstawie wystawy przygotowanej przez nauczycieli i uczniów Gimnazjum im. Jana Pawła II w Wielowisi z okazji obchodów 700-lecia Wielowisi).
- Władysław Właźlak, *Komisariat Siewierski w diecezji wrocławskiej (1797–1818)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. LVIII (2003), nr 3, ss. 19 (pdf).
- Zbigniew Naworski, (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń), *Biurokracja pruska w XVIII wieku – na drodze ku Weberowskiemu ideałowi*, „Dzieje biurokracji”, t. 6, s. 136–150 (pdf).

SPIS TREŚCI

Przedślowie.....	5
Wprowadzenie.....	7
○ sposobie prezentacji przekładu <i>Kroniki</i>	17
○ <i>Kronice</i>	19
○ przekładzie.....	27
Szkolna i gminna kronika parafii Wielowieś.....	29
Kronika szkolna.....	31
Kronika gminna.....	39
Dodatek [do <i>Kroniki gminnej</i>].....	42
Dodatek do <i>Kroniki szkolnej</i>	45
1903.....	67
1904.....	69
1905.....	71
1906.....	73
1907.....	74
1908.....	75
1909.....	75
1910.....	76

1911.....	77
1912.....	78
1913.....	80
1914.....	82
1914/[19]15.....	83
1916.....	85
1917.....	87
1918.....	88
1919.....	88
Rok szkolny 1919/[19]20.....	91
Rok szkolny 1920/[19]21.....	93
Rok szkolny 1921/[19]22.....	95
Rok szkolny 1922/[19]23.....	99
Rok szkolny 1923/[19]24.....	102
Rok szkolny 1924.....	106
Rok szkolny 1925.....	109
1926.....	109
1927.....	110
1928.....	112
1929.....	113
1929/19[30].....	113
Rok szkolny 1930/[19]31.....	115
Rok szkolny 1931/[19]32.....	119
Rok szkolny 1932/[19]33.....	121
Rok szkolny 1933.....	126
Rok szkolny 1934.....	129
1935.....	132
Rok szkolny 1936.....	134
Rok szkolny 1937.....	135
Rok szkolny 1938.....	136
Rok szkolny 1939.....	136

Spis treści

Rok szkolny 1940.....	138
Rok szkolny 1941.....	139
Przypisy.....	141
Spis i opis ilustracji.....	239
Wykaz osób.....	255
Wykaz miejscowości.....	263
Literatura.....	271

